СУЧАСНІСТЬ

У НОМЕРІ

Чеслав МІЛОШ
Вірші та публіцистика

Юрій АНДРУХОВИЧ
Московіада
Роман жахів

Ніколай БЕРДЯЄВ
Національність і людство

Вадим СКУРАТІВСЬКИЙ
4 1/2, або Пам'яті Сергія Параджанова

1 СІЧЕНЬ 1993 Р.

ISSN 0585-8364

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Передплатників просимо замовляти журнал у всіх відділеннях зв'язку, число індексу 74459; на рік: 120 куп., на півроку: 60 куп., на квартал: 30 куп.

Адміністрація в Україні: 254071, Київ-71, вул. Костянтинівська,5.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ В США

Передплата журналу "Сучасність" в усіх західних країнах становить 85 ам. долярів на 1993 рік.

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sučasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в США і в американських долярах виготовляти поштові перекази чи чеки (з ам. банковими числами знизу) на: Sučasnist.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

АВСТРАЛІЯ:
Sučasnist /
Dr. D. H. Pyrohiv
75 New Road
Oak Park, Vic. 3046
Melbourne

АРГЕНТИНА:
Sučasnist /
Dr. M. Wasylyk
Nahuel Huapi 5381
1431 Buenos Aires

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ
Sučasnist / Mr. T. Kuzio
74 Nibthwaite Road
Harrow, Middx. HA1 1TG

ІЗРАЇЛЬ:
Sučasnist
/ Mr. G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat—Yam

ШВАЙЦАРІЯ
Sučasnist / Dr. R. Prokop
Muristrasse 82
3006 Bern

Адміністрація в США:
SUČASNIST / Mr. Y. Smyk
P. O. BOX 1084
S. ORANGE, NEW JERSEY 07070
USA
1 (800) 458-0288

digitized by ukrbiblioteka.org

1993 січень 1

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, МИСТЕЦТВО, ПОЛІТОЛОГІЯ, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

Журнал видається з 1961 р. (381)

Спільне видання
Республіканської асоціації
українознавців
та видавництва "ПРОЛОГ"

РЕДАКЦІЯ:

Головні редактори — **Тарас Гунчак, Іван Дзюба** (на громадських засадах)
Відповідальний секретар — **Микола Чубук**
Редактор відділу науки і культури — **Вадим Скуратівський**
Редактор відділу політології — **Володимир Кулик**
Редактор відділу літератури — **Микола Рябчук**
Співредактор відділу літератури — **Лариса Онишкевич**
Редактор відділу мистецтва — **Богдан Певний**
Виконавчий директор — **Сергій Полос**
Художньо-технічний редактор — **Олександр Чабаненко**
Художній редактор — **Анатолій Заєць**
Оператор комп'ютерного набору — **Оксана Поліщук**
Оператор комп'ютерного набору — **Оксана Пархоменко**
Коректор — **Галина Єрьоменко**
Коректор — **Тамара Кравченко**

Усі матеріали до редакції "Сучасності" просимо надсилати: з України і республік колишнього СРСР на адресу в Україні, а із західних держав — у США:

УКРАЇНА / UKRAINE
254071, Київ-71,
вул. Костянтинівська, 5
"СУЧАСНІСТЬ"

SUČASNIST
P. O. BOX 1084
S. ORANGE, NEW JERSEY 07070
USA
1 (800) 458-0288

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором.

Видавництва та авторів просимо присилати по два примірники нових публікацій для рецензії.

Статті, підписані автором, висловлюють їхні власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видання.

Видають спільно:

Республіканська асоціація українознавців (Київ) та видавництво "Пролог" (США).

SUČASNIST (ISSN 0585—8364), established in 1961, is published monthly except July and August, which is published as a combined issue. The annual subscription is $ 85 (US). Sucasnist is co-published by Prolog Research and Publishind Corporation, P. O. BOX 1084 S. ORANGE, NEW JERSEY 07070 USA. Second-Class Postage paid at Newark, New Jersey.

POSTMASTER: Send address changes to Sučasnist, P. O. BOX 1084
S. ORANGE, NEW JERSEY 07070 USA

Представник редакції в Польщі — **Степан Козак**
Представник редакції в Словаччині — **Мікулаш Неврлі (Микола Неврлий)**

digitized by ukrbiblioteka.org

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРА

5 *Костянтин Москалець.* Для троянди

13 *Чеслав Мілош.* Поезії
Росія

34 *Маркіз Астольф де Кюстін.* Росія 1839 року

40 *Юрій Андрухович.* Московіада. *Роман жахів*

85 *Роман Кісь.* Написи на румовищах. Поема-видіння

СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

91 "Ми затялися: полинів не буде..." *Розповідає голова Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932 — 33 рр. в Україні* *Л. Коваленко- Маняк*

96 *Георгій Федотов.* Доля імперій

110 *Микола Якименко.* Роль українців у залюдненні і господарському освоєнні Сибіру та Далекого Сходу (кінець XIX — поч. XX ст.)

СПОГАДИ

114 *Мирослав Прокоп.* Київ 1942

УКРАЇНЦІ У СВІТІ

122 *Володимир Рожко.* Скарбниця волинської діаспори

МИСТЕЦТВО

125 *Богдан Певний.* Велетень поміж нами

КУЛЬТУРА

140 *Вадим Скуратівський.* **4** 1/2, або Пам'яті Сергія Параджанова
144 *Ольга Петрова.* Чарівне свято життя
149 *Ярослав Дашкевич.* Чи треба заідеологізовувати вищу школу?

ФІЛОСОФІЯ

154 *Ніколай Бердяєв.* Національність і людство

КРИТИКА

158 *Остап Тарнавський.* Розмови з Богом

БІБЛІОГРАФІЯ

162 *Микола Неврлий.* Повернення Юрія Клена
164 *Володимир Замлинський.* Механізм терору голодом

168 ПРО АВТОРІВ

digitized by ukrbiblioteka.org

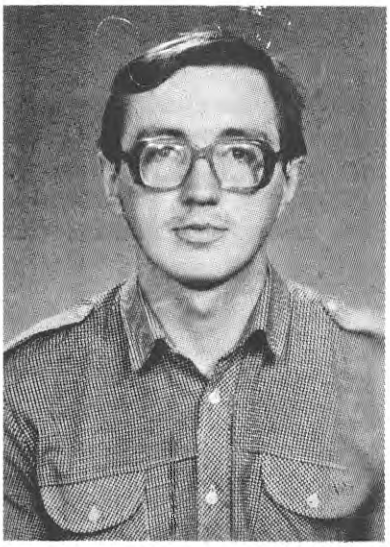

Костянтин МОСКАЛЕЦЬ

ДЛЯ ТРОЯНДИ

Rose, oh reiner Widerspruch, Lust,
Niemandes Schlaf zu sein Unter soviel
Lieder.

I

Руйнуючи свою безмовну самотність,
я нищу свою свободу.

Люди не ті, за кого їх вважають;
не ті, за кого видають себе;
і не такі, якими видаються
самим собі.

Постійно стережися
великої зараженості і заразності
кожної людини
без винятку.

В боротьбі за викривлене
і демонічне життя
та відповідний світогляд
ця п'яна і задурманена істота
здатна винищувати як подібних собі,
так і неподібних.

Через це будь невидимим,
неосягальним і недосяжним.

Погляд на себе очима людей
робить тебе відкритим для них
і незакінченим,
бо закінчення твоє відтак
в тих, хто довкола.

Свідомо зроблена помилка
означає втрату чистоти
нікомуненалежності,
уподібнення людині
і перехід в її стан,
місцезнаходження
в котрійсь із людських систем,
зумовленість, залежність і бруд,
які тільки людина і може витримати.

Уникнути законів отари
і загрози натовпу —
можливо.
Для цього треба остаточно
усвідомити власну відмінність
від людини, недолюдка і надлюдини.

Я відрізняюся від них так само,
як троянда від ворон.

Будь непроникним і знай,
що ззовні ти порожній.

II

Ти безіменний, ти неназваний,
адже кожне ім'я
і сама необхідність називати
виникли з потреб людини.

Те ім'я, яке тобі дали
при народженні,
не означає нічого,
воно цілком випадкове,
замість нього могло бути зовсім
інше.

Троянда не знає того,
що вона "троянда".
Вона не має власного імені.
Ім'я троянди не існує;
ім'я троянди — ілюзія,
тоді як сама троянда —
дійсність,
чистота у своїй безіменності;
безіменність, неназваність, неозначуваність —
це теж нікомуненалежність.

Не шукай собі імена.
Навіщо тобі це робити,
якщо тим самим займаються люди?
Люди все на світі поназивали іменами
і вважають, що їм належить усе;
але людям і іменам не належить
нічого.

Як і троянда,
ти не можеш мати дійсного імені,
тому що кожне ім'я недійсне,
і не має нічого спільного
ні з трояндою,
ні з тобою.

"Є" — це "є" троянди;
сказати більше про неї неможливо,
та й саме "є"
не треба проказувати вголос,
воно невіддільне від троянди,
воно одночасне з нею,
воно не запізнюється,
бо кожне слово —
це запізнення, луна і криве дзеркало;

digitized by ukrbiblioteka.org

це розбивання цілісної
єдиної троянди
на тисячі
нічим не об'єднаних між собою
скалок.

Троянду можна тільки побачити сповна,
висловитися про неї неможливо.

III

Назвати — отже, зробити власністю;
але людям і назвам не належить
нічого.

Мова — найбільша омана людини.
Дійсність не сон, вона дійсна;
сон — це мова і мова — це сон.

Через першопричину —
нікомуненалежність усього —
висловитися неможливо ні про що;
але єдине бажання,
яке виникає в людей
при зустрічі з дійсністю —
це бажання негайно назвати її,
перенести цілком дійсне явище
в площину понять і свідомості
з тим, щоб, знов-таки, мати його.
Отак з нікомуненалежної дійсності
виникає м а й я, якій належать усі люди.
Майя слова, майя назви,
ілюзія власності, залежність від ілюзії
і зумовленість нею.

Була одна дійсність,
потім друга, за нею третя, —
неможливо перелічити і описати
кожну з хвиль єдиного океану,
і ні в кого, крім людей,
такої потреби не виникає.

Мова безпосередньо стосується подиху,
вона — коливання того ж повітря,
завдяки якому я живу.
Але мова — це тріщина,
це розбивання одного плавного подиху
на ряд фрагментів,
розбивання цілісної єдності скла
на скельця до калейдоскопу.

І чисте відчуття, і чистий настрій,
і чиста думка оскверняються словом,
спотворюються і руйнуються ним.
У слова є лише йому належна
дійсність ілюзії,
і тільки в цьому ілюзійному середовищі
воно живе.

Слово — рефлексія,
якій ніколи не буде кінця;
як неможливо знайти останнє число,

так неможливо знайти останнє слово
і кінець рефлексії, яку воно створює,
і кінець ілюзії, яка виникає через слово
і щезає разом з ним.

Мова існує завдяки подиху,
розбиваючи його, четвертуючи, обмежуючи;
мова існує також завдяки мисленню;
мова паразитує на одному й на іншому,
ніколи не в стані бути дійсним мисленням;
мова може бути
тільки ілюзією мислення.

IV

Мислення також існує завдяки подиху.
Якщо ти прибереш цю ілюзорну стіну
поміж мисленням і подихом,
якщо ти знешкодиш мову,
тоді, коли чистий подих і чисте мислення
зіллються, —
тоді щезнуть припущення,
невпевненість і недовіра до себе,
а буде дійсність, одночасна з тобою,
і ти — одночасний з дійсністю,
і ти будеш дійсністю.

Тіло твоє бути повинно
сяйним безмірно,
щоб сяйво це засліплювало ворогів,
як сонце, як тіло троянди,
чисте в доцільності.
Воно цілком позбавлене зайвини.
Воно сильне, пружне і струнке.
Тіло троянди прекрасне
і чарує своєю єдністю, — неможливо сказати,
де тіло троянди,
а де вона сама.

На кожне порушення нікомуненалежності
тіло відповідає болем.

Люди дуже люблять завдавати біль;
муки подібних їм і неподібних
приносять людям насолоду;
що більші муки, то більша насолода;
що більша подібність жертви до людей,
то більше вони радіють, —
це ще один спосіб їхнього задурманення.

Тому ніколи не уподібнюйся людям.

Їм дуже цікаво мучити смерть,
присутню в тілі;
ця цікавість і насолода
виникають з великої ненависті людей
до нікомуненалежності іншої істоти
і до її смерті.

Тому мертва істота для них нецікава.
Зів'ялу троянду вони викидають
на смітник.

digitized by ukrbiblioteka.org

Дехто з людей знаходить втіху
в муках свідомості іншої істоти,
і таких більше, ніж тих,
хто кохається в муках її тіла.

Йдеться не про перемогу
над муками власного тіла,
а про перемогу над свідомістю людей.
Бо все це для них є грою, —
і боротьба, якої вони прагнуть,
і муки, і проникнення за межі
чиєїсь нікомуненалежності, —
все це для них тільки забава.

А коли з-за тих меж
раптом дихне на них вогонь всеспалюючий;
а коли збагнуть вони,
що це вже не гра, —
тоді вони втікають, не озираючись,
тоді вони плачуть і скаржаться іншим людям
на той вогонь,
і бояться повертатися туди,
і мріють про одне, —
як вогонь знищити.

Ось чому треба уникати людей,
як роблять це звірі, боги і птахи.

V

Довкола блукає безліч ловців твого розуму;
течуть брудні потоки брехні;
довкола сіті ілюзії, яка хоче належати всім
і всіх хоче мати своїми.

Варто один раз напитися з цих калюж, —
і ти вже отруєний,
і ти мислиш, як людина,
так само безмежно гордий
зі своєї задурманеної свідомості,
і відчуваєш рабську єдність
з натовпом нечесних, недобросовісних гравців,
спільний напрям думок,
одностайність висновків,
любов до всього людства без винятку,
не усвідомлюючи, що ти просто п'яний
і впав дуже низько.

Недобросовісність,
відсутність культури духу та мислення
витворили огидний світ,
у якому існує людина.

Все дійсне для неї є страшним і небажаним,
а в першу чергу — смерть.
Почуття страху перед людьми
або перед нічим,
почуття турботи ні про що,
або про все зразу,
або про те, що не є конче потрібним
для дійсного існування,
недостовірність ілюзії,

яка є життєвим середовищем людей,
і подібне, —
все це перетворило
просту і прекрасну дійсність
на кошмар божевільні,
де є найрізноманітніші вияви
одної-єдиної хвороби
і немає жодних ліків,
крім тих, які заспокоюють
чи присипляють,
тим самим відбираючи
останню можливість порятунку, —
шлях до дійсності.

В'язниця, божевільня, смертна кара, —
ось кілька винаходів людини,
які мають свідчити про чистоту її розуму
та любов до ближнього.

Ти не граєш в людські ігри.
Ти не знаєш їхніх правил.
Вони тобі просто нецікаві.
Ти зберігаєш нейтралітет
і незайманість.
Ти не можеш бути суддею в цих іграх,
не знаючи і не бажаючи знати їхні умови.
Єдине, що виграють люди в своїх іграх, —
це твою огиду до них.
У людей немає такої гри,
в якій ти захотів би взяти участь.
Троянда не грає.
Троянда не має маски.
Троянда не має ролі.
Троянда не має, —
вона є.

Ти не троянда, і троянда не ти,
але ви єдині, ви — дійсність,
яка не належить нікому.
Встань і вийди з минущої ілюзії
у вічну дійсність;
адже ти прагнеш тільки цього.

VI

Ти все життя поруч зі мною,
юна і безмовна,
невидима і реальна трояндо;
єдина, хто залишається вірною,
єдина, хто ні на мить не лишає мене,
єдина, завдяки кому це життя
набуло сенсу.

Як можна жити без тебе,
боятися тебе і нехтувати тобою,
єдина моя трояндо,
спокою мій і радосте...
Адже ти була моєю першою коханою,
довічною моєю любов'ю.

Сліпі і задурманені люди,
цей натовп безумних і обмежених потвор,

digitized by ukrbiblioteka.org

ці мерзенні раби позаздрили нашій любові,
трояндо;
вони принесли всі свої книги і картини,
всі свої релігії і вчення,
створені страхом перед тобою,
кохана;
вони почали переконувати мене
і лякати своєю маячнею про тебе,
і це дало потрібні їм отруйні плоди, —
я теж почав боятися
похоронів і трун,
цвинтарів і жалобної музики;
нещасний, я думав,
що все це належить тобі, кохана, —
а все це, справді моторошне,
належало їм, людям,
зайвий раз доводячи їхню небезпечність,
їхню огидність і тупість.

Адже не про тебе говорили вони,
кохана трояндо,
світло моє найясніше,
найчистіша свободо;
вони белькотіли про себе,
про те, що вони відчувають,
коли бачать своїх покійників, —
те, що не належить життю,
те, що нестерпно брудне,
по-людському слизьке,
могло б образити тебе,
якби воно могло до тебе торкнутися, —
невидимої, неосягальної, недосяжної;

те, перед чим вони тремтіли,
чого жахалися,
що приваблювало їх
нездоровою цікавістю,
не належало ні тобі, ні життю,
воно належало світові,
як обламані вітром гілки,
опале осіннє листя;

вони боялися опалого листя
і загублених у польоті пір'їн;
вони казали, скрушно похитуючи головами:
"Це тіло покинуло життя", —
в той час, коли це тіло покинула ти,
кохана.

Це була остання нікомуненалежність,
і тому вони так скаженіли над тліном,
над тим, що їм уже не належало,
над тим, чого вони
вже не могли назвати.

Чиста, як вранішній сніг,
ти йдеш поруч зі мною все життя.
Моє випадкове народження,
моє випадкове ім'я,
мої страждання і радощі
були б нестерпними,
якби не ти, темно-вишнева трояндо,

Золотий Храме під спокійним повільним снігом, —
і ти цей сніг,
і ти цей Храм,
і троянда оця —
Ти.

А вони приходили
і лякали мене передсмертними муками,
конвульсіями і агонією,
ще якоюсь бридотою,
вони плели і плели облудні словеса,
і морочили голову, —
так, ніби ті муки справді належали тобі;

а ті муки все ще належали життю,
і це воно мучилося і страждало,
прагнучи того, чого воно хотіло завжди, —
набути сенсу і стати прекрасним,
і стати єдиним з тобою
у вічній дійсності.

Дві найсокровенніші миті,
непередаванна словами єдність,
така ж прекрасна, як єдність троянди,
початок і кінець, рух і нерухомість,
голос і безмовність, —
усе, що поза ними, ілюзійне, неіснуюче;
можливість померти щохвилини —
запорука найвільнішої волі,
постійно присутня любов,
яка розковує,
яка кожну отаку хвилину
життя-і-смерті
робить сяйною, безмовною і безлюдною.

І сьогоднішній день
наближає мене до тебе, смертонько,
трояндо,
вічно вільна дійсносте.

Мюнхен — Лондон — Прага — Бахмач
1990—91

digitized by ukrbiblioteka.org

Чеслав МІЛОШ

ДЛЯ ГЕРАКЛІТА (1984—1985)

РІК 1911-й

Кальноберг — як перекласти? Може, березовий пагорб?
Глянь на німецьку військову карту часів першої світової війни:
Ось долина Нев'яжі, саме серце Литви.
Хто їхав тудою, пригадує білі подвір'я обабіч.
Ось Кальноберг, а навпроти — Штейнє,
Дім, у якому я народився, — мов на долоні.
Кальноберг належав Столипіним,
Що проводили літо в цім чарівнім куточку імперії,
Найближчі сусіди — через ріку — мого діда і баби Кунатів.
Хлопцем я чув про човен із шестернями й ручною корбою, —
Їздили полуднувати одне до одного, досить часто,
Столипін любив молодих Кунатівен.
Інший сюжет — школа, яку у дворі
Заклала тоді ж для селянських дітей Вірця, чи Віця,
Майбутня моя матуся. Навчала читати й писати.
Якою мовою? Польською, звісно, —
Так французькою, певно, користувались родовиті бретонки.
Пригадую фотографію: вона — посередині,
Довкола — льоноволосі хлопчиська, може, навіть одна-дві дівчинки.
О, та школа, ті надвечірні маївки!
Куди виходили всі: і пани, і челядь.
О Панно Всеможна, Дзеркало Справедливості, хоральне "Молися за нас"
Серед бузкових пахощів. Голос птахів із саду.
Або "Девайтіс" — була така повість Родзевичівни —
І "Дзяди". 1909 року
Вірця вийшла за пана Мілоша, студента Ризької політехніки.
1911-го приїхала в Штею народити мене.
Навряд чи Столипін помітив того літа мою колиску,
Був надто зайнятий головною своєю думкою: Росія таки загине,
Якщо він, сам-один, не зуміє її врятувати.
А невдовзі, у вересні, він поїхав у Києві до театру
І там наздогнала його терористська куля.
Ніхто, навіть мій дідусь, не здогадувався, що трапилося насправді.

МОНАРХИ

Монархи знайшли непоганий острів для Наполеонової в'язниці, поділили весь світ між собою і де тільки можна повстановлювали свій лад, пообіцявши й надалі один одному допомогу проти змовників і бунтівників. Видобувалась і далі руда й кам'яне вугілля, будувались дороги й мости, залізницями з'єднувались країни. Локомотиви, що бухкали парою, пролітаючи крізь ліси з гуком, гуркотом, поробились

предметами страху і захвату, як і шестерні, клапани, казани і ремінні трансмісії у машинних залах. Гасова лампа з зеленим скляним абажуром заступила лучину і свічку, на вулицях у надвечір'я з'явились чоловіки з жердинами, запалюючи газові ліхтарі. Завзяті мрійники закликали людей повставати проти підлої тиранії вельмож, що утримують владу й усі багатства. З'являлись подеколи й барикади, та невдовзі бої вщухали й вік імперій тривав собі далі від Атлантики до Тихого океану. Щозими у майстернях — на високих піддашшях і в сутеренах — готувалися тисячі бальних суконь, десятки кравчинь поправляли їх перед люстрами, вклякаючи біля клієнток зі шпильками в кутиках губ. Віра в прогрес міцніла, людина, як з'ясувалось, походить від мавпи. Дедалі дужче розвивались незнані предкам гуманітарні науки, дедалі вище спиналась освіта, розвінчуючи передсуди й забобони, в бібліотечних залах запалала електрика, по дну океану прокладено кабель для розмов між материками, незалежні суди й закони берегли громадян, Земля простувала до перемоги парламентаризму й повсюдного миру.

LE TRANSSIBERIEN

Транссибірською залізницею я їхав до Красноярська
З нянею-литовкою, з мамою, дворічний космополіт,
Учасник обіцяної європейської ери.
Татусь полював маралів у Саянських горах,
Еля і Ніна гасали по пляжу у Біарріці.

Так, це діялось 1913 року. Все минуле століття в той час вважалося лише вступом до справжньої європейської, чи космополітичної навіть, доби. Французькі романи в м'яких палітурках читалися над Дунаєм і Віслою, Волгою і Дніпром. Жниварки фірми "Мак-Кормік" їздили по ланах України. Не встиг Оскар Уайлд для правдивих естетів зробитися найзначнішим ім'ям, як молоді бунтарі вже знайшли собі в Уолті Уїтмені речника звільнених мас, а паризька богема взялася вивчати загадкову російську душу за Ballets russes та романами Достоєвського. І, звичайно ж, котрийсь рафінований поет з Відня рушав до Москви на прощу, щоб там, у святому місті, почути славетне калатання дзвонів. Товариство з усіх країв зустрічалось на водах у Марієнбаді або на Лазурному березі, родичі відправляли своїх сухотників до санаторіїв у Давос. Поети взялись прославляти швидкісні поїзди, й один із них написав поему "Проза транссибірського експреса". Так що і я, ставлячи у Петербурзі ногу на приступку першого у моєму житті автомобіля, що поблискував чорним лаком, а невдовзі проминаючи потягом Уральські гори, діяв цілком у злагоді з духом доби. Саме тоді молодий інженер Олександр Мілош, випускник Ризької політехніки, полював у тайзі на відрогах Саянських гір, де ріка Єнісей, пробиваючись серед скель на північ, до рівнин і до Льодовитого океану, видовбала ущелину. Був саме час парування сибірських оленів, званих маралами, їхнє могутнє ревіння відлунювало від лісистих схилів, де цитриново-жовті берези тут і там пожвавлювали тьмяну зелень кедрів. Молодик рухався легко, без зусиль долаючи валуни, вкриті мохом, і вдихаючи з насолодою прохолодне осіннє повітря. Майже злившись із ним, відчуваю скрадливість пружних кроків, рвучкість піднесеної рушниці і певність у мить пострілу, що поцілив. І хтозна, чи не універсальність нашого досвіду, така велика, тому що ми є часткою того самого людського роду, дає мені змогу відразу стати п'ятнадцятилітньою Елею, що біжить у шумливі, розбурхані хвилі Атлантики? Або Елею, що стоїть перед дзеркалом гола, розплітаючи чорну косу, гарна й певна, що гарна, доторкається тьмяних сосків і в ту ж мить зазнає осяяння, що виводить її за межі усього, чого її вчили: реверансів, поклонів, матроських комірчиків, нижніх спідниць, манер за столом, гувернанток, спальних вагонів, панів із підкрученими вусами, жінок у корсетах, про яких кажуть "дами" (або: "кокотки"), катехізису, списку гріхів для сповіді, уроків музики, фраз по-французьки, вдаваної наївності, ввічливості з прислугою, знань

digitized by ukrbiblioteka.org

про свій посаг. Осяяння: зовсім не так, зовсім, зовсім інакше. І не треба нікому про це казати, лише собі. Як добре до себе торкатися і не вірити їм усім аніскілечки, й скрізь, у сонці, у хмарах над морем, у шумі прибою, у власному тілі відчувати якраз оте і н ш е.

ЗА УРАЛОМ (1913)

З дня на день рівнина. Гори й знову рівнина.
Самовар гріється від самого ранку. Купці у своєму купе
Попивають чаї з дерев'яних мальованих чашок.
Археолог Валуєв розповідає моїй матусі про розкопки в Монголії,
Після чого, як завше, зав'язує суперечку з Петерсоном,
Занадто складну для неї, дарма що закінчила пансіон
І слухала лекції Здзієховського в Кракові.

Бурші, Аркони й Велетеси
Хороводили в місті Ризі опівночі.
З ними й гарненька моя матуся, що полюбляла забави,
Хоч була вже вагітна мною — мооже, далося мені взнаки?
А тепер проминає Урал ("Апостоли стоять, апостоли!" —
Вигукує моя няня з Кейданівського повіту).
І їде до чоловіка (дивно звучить: "їхати до чоловіка").

Валуєв:
— Правди ніхто не хоче. Для людини правда нестерпна.
Понад людські сили. Утікай, ховайся
В дим кадил, під ікони, в церковні співи,
У свою доброчесність фальшиву, мощі, легенди,
Аби тільки бути разом з іншими, що прикидаються, як і ти.
І по всьому. І гине все, що тривало віками.
Шамани тутешні й тамтешні трясуть калаталками,
Але не збудять, не збудять Убитого.
Бачу заплісняві вівтарі, святині, перетворені на музеї,
Чую спів тріумфальний, — вони не відають, що це пісня жалоби,
Бо нема воскресіння й нема спасіння,
І протиратимуть очі перед палаючим словом "нема",
І розшукуватимуть побиті таблиці з письменами добра і зла.
А голос верховний рече: хай впаде все, що має упасти.
Рід новий нехай прийме дар — свою смертність.
І нехай володіє землею, танцюючи на руїнах.

Петерсон:
— Мелодраматичний дитячий лепет. Коли краю доходить одне,
Інше ще не зачате. Хоч, мабуть, буде.
Та годі вже про релігію. Й про філософію теж. І про мистецтво.
Споріднює їх той самий страх смерті, —
Не потребують її вічно живі боги.
Рід людський незабаром сам себе створить,
Як колись уже зачинав себе — викраденням вогню,
І мету свою чітко побачить, співмірну із власною величчю:
Здобути звитягу над смертю, стати родом богів.
Сповняться, врешті, пророцтва: померлі повстануть.
Воскресимо наших батьків, тисячі поколінь,
Заселимо Марс, Венеру та інші планети.
Не знатиме більше пісень жалоби людина, щаслива і добра.

Валуєв:
— Чому вона має бути добра?
Петерсон:
— Бо зло, тобто егоїзм, береться з обмеженості життя.
Хто має безсмертя перед собою, перестає бути хижим.

Валуєв:
— Ха!..

Петерсон, очевидно, був обізнаний із творами М. Ф. Федорова (1828—1903), котрий передбачав такий поступ науки, що людина завдяки їй мала б урешті стати безсмертною. Тоді вона зможе виконати свій головний обов'язок — воскресити предків, тобто всіх людей, що будь-коли жили на землі.

І Валуєва, й Петерсона розстріляють невдовзі, 1918 року.

ТРИТОНИ (1913—1923)

Впізнаю їх. Стоять на палубі
Пароплава "Коррект", що підходить до гирла ріки Єнісею.
Той чорнявий, у шоферській шкірянці, —
Лоріс-Меліхов, дипломат. Цей грубий — Востротін,
Власник копалень золота й депутат Думи.
Поруч — щуплий блондин, мій батько. Й кістлявий Нансен.
Фотознімок висить у нашім будинку, у Вільно,
На вулиці Підгірній, 5. Біля слоїків,
У яких я годую тритонів. Що може трапитись
За десять років? Кінець? Початок
Світу? Мій батько, тодішній. Не знаю, для чого
Він їздив улітку 1913 року в понуру пустелю
Під Полярною зіркою. Як перемішались
Часи! І місця! Я тут, невпокоєний,
У цій каліфорнійській весні, бо ж не складається ціле.
Чого я хочу? Аби було. Що? Чого вже немає.
Навіть твої тритони? Навіть тритони.

ЯСНА СВІДОМІСТЬ

"...але нарікали на брак занять, на бездіяльне життя, яке мусили там провадити. Не мали куди себе подіти, могли тільки читати. Не було там для них жодного діла. Могли б хоч трохи забавитись полюванням, однак їм і цього не дозволялось, оскільки засланим не можна мати жодної зброї. Лишалося тільки ловити рибу, якщо випадала нагода, й тягнути лямку з зими до літа, з літа до зими, поки закінчиться їхній строк і зможуть вернутися до життя і світу".

Фрітьйоф Нансен "По Сибірові"

Вожді всього людства, шляхетні революціонери
Жбурляють гальку у воду, вдивляються в нурт Єнісею,
Бренькають на гітарах, вчать іноземні мови,
Почитують "Капітал", позіхають, вичікують.
Впевнені в перемозі. Людинобог гряде.
Розум його ясний, наче двічі по два — чотири,
Оминає все неістотне, простуючи до мети,
Якою є влада. Не королівсько-царська.
Всі моря й континенти його. Запанує
Над створіннями смертними на землі й у небі.
Месник і вихователь. Там, у своїх столицях,
Отупілі істоти хай сплять, не відаючи,
Що вготовано. Співчуття — не його прикмета.
Доведеться вишколювати недолугих, тюхтіюватих,
Аж поки в страху, покірливості й надії
Втратять людську природу, якої ніколи й не мали,
Від якої у них тільки пролежні. І, позбувшися лою,
Побредуть до сяйливих вершин, перековані болем.

digitized by ukrbiblioteka.org

СОН-ТРИВОГА (1918)

Орша — лиха станція. В Орші поїзд може простояти цілу добу.
Певно, саме в Орші я й загубився тоді, шестилітній,
А поїзд з репатріантами вже рушав, залишаючи мене

Назавжди. Я мовби відчув тоді, що ось-ось стану кимось іншим,
Поетом іншої мови, з іншою долею.
Мовби прочув свій кінець на берегах Колими,
Де дно моря аж біле від людських черепів.
І велика тривога мене тоді охопила,
Всіх пізніших тривог моїх мати, тривога тривог.

Трепет ма́лого перед больши́м. *Перед Імперією.*
Що простує й простує на захід, озброєна луками, списами,
бетеерами
На повозках, гамселячи кучера по плечах,
На "газонах", в папахах, з картотекою ***визволених*** *країн.*
А я — я нічого, я тільки втікаю — сто, двісті, триста років,
По воді і по суші, день і ніч, пішки, вплав, аби далі,
На батьківській землі залишивши дірявий шолом
і куфр з королівськими грамотами, —
За Дніпро, за Німан, за Буг, за Віслу.

Аж нарешті я опиняюсь у місті високих будинків і довгих вулиць,
І тривога мене гризе, бо куди мені, селюкові, до них,
Бо вдаю лише, ніби цілком розумію швидку їхню мову,
Й намагаюся приховати від них свій сором, свою поразку.

Хто мене тут нагодує, коли дощового ранку
Йду з мідяком у кишені — на каву, не більше?
Втікачу з примарних країв, кому ти в цім світі потрібен?

Стіни камінні, стіни байдужі, стіни моторошні.
Порядок, створений їхнім, не моїм розумом.
Змирися, нарешті. Не ремствуй. Втікати нікуди.

ПАН АНУСЕВИЧ (1922)

Анусевич жадає Ніни. Чому? Навіщо?
Гармидер здіймає, ричить, як нап'ється.
Ніна сміється. Бо й справді — хіба не кумедний?
Грубий і весь із нервів, великі вуха,
Ворушить ними, ну справжній слон!

Над Сан-Франціско стоїть темно-синя хмара,
Коли їду надвечір уздовж Ведмедячого Хребта,
І зблискує вдалині океан, за Золотими Воротами.

Ах, мої любі померлі! Ах, Анусевич! Ах, Ніна!
Ніхто вас не пам'ятає, ніхто не згадує.

Анусевич, подейкують, мав десь на Мінщині власний маєток,
Який потім дістався більшовикам; відтак перебрався у Вільно.
Поки був молодий, йому матінка дозволяла гульнути,
Волочився за шансоньєтками, вдавав з себе пана,
Посилав телеграми: ***"Приезжаю с дамами***
Встречать музыкой тройками и шампанским"
І підписувався: "Граф Бобринский".

Шансоньєтки. Я мовби бачу їхні нижні спідниці
І чорні труси з мереживом. Груди, надто малі, надто великі,
Смутні доторки перед дзеркалом, перезрілі.
Потім з них вийшли ***сестрицы*** *для санітарних вагонів*
(На чолах, закритих хустиною, червоні хрести).

Не для Анусевича Ніна. Гляньте, як ходить.
Перевалюється з боку на бік, наче моряк.
Цілий рік у сідлі, в уланськім мундирі.
Отака з неї панна на виданні.

Що ти знайшов у ній, Анусевичу?
Романтичний образ? Удавав з себе графа,
Певно, й її зодягнув у свої фантазії.
А вуха твої, справді кумедні,
Майже прозорі, з червоними прожилками,
Рухаються, і в очах — подив.

Жив такий собі Анусевич. І така собі Ніна.
Раз єдиний на світі, одвіку й довіку.
Я поєдную їх тепер, хай запізно, в церемонії шлюбу.
А довкола — смугасті, смарагдовоокі звірята,
Дами з журналів мод, шамани незнаних племен,
І напрочуд серйозна, з таємною усмішкою ***сестрица*** *—*
З'являються серед хмар, асистують.

БЕРНАРДИНКА (1928)

Незліченні дива Бернардинського саду.
Шумить там Вілейка швидка на камінні.
За нею два пагорби — Тшикшиський і Бекешів.
Перший назвали на честь трьох проповідників,
Розіп'ятих у чотирнадцятому столітті поганами.
Вість про це невиразна, жодних подробиць,
Ніби повільне конання людей на хрестах
Не варте докладніших згадок. Чи, може, варвари
Викликали більшу симпатію, наче канадські гурони,
Від яких позосталось ім'я. Три хрести, дерев'яні,
Згодом бетонні, високо над містом.
Бекешів пагорб — на честь Кацпра Бекеша.
Стефан Баторій поховав там приятеля,
Аріанина, й наказав збудувати гробницю.
Третій пагорб, віхоть старих дерев, Замковий.
Тініста алея здіймається вгору, петляючи,
Аж до руїн вежі. Ми навіть не знали,
Що 1863 року жандарми облюбували собі там місцину,
Аби недалечко тихцем ховати повішених,
Зокрема й Сєраковського, командира литовських повстанців.
Замість уроків — до Бернардинки, на побачення —
до Бернардинки.
Скільки сідниць спізнали ті лави, скільки доторків,
Скільки персів усяких форм, які щось таки означали
Для отих гімназистів та їхніх дівчат, а тепер не значать
нічого.
Звідки у мене ця потреба подробиць, не розумію.
Чи не від того, що знищено три хрести, заборонено старі
назви,
Що ймення Баторій нічого вже не означає,
А ті, котрі тут прогулювались, давно повтрачали
Матеріальність? І я останній,
Хто здатен той сад перетворити в слово?
Але навіщо? На якім підмурівку? Нема підмурівка.

digitized by ukrbiblioteka.org

Як павучок, випускаю нитку і нею подорожую.
Здіймаюся, гнаний вітром, над осяйною землею,
І разом зі мною — видіння зникаючих міст.

РОДОВІД

Янові Лебенштейну

Мабуть, маємо між собою чимало спільного
Ми усі, що зростали в містах барокко,
Не питаючи, що за король заснував цей костел,
Повз який ми щодня проходили; що за княгині
Жили в тім палаці, як звали тих архітекторів
І різьбярів, звідки вони прибули й коли, чим прославились.
Ми грали натомість у м'яча під стрункими портиками,
Гасали собі біля еркерів, по мармурових сходах,
А згодом воліли звичайну лаву в тінистому парку,
Аніж гіпсових ангелів над головою.
І все-таки щось та лишилося: любов до кривої лінії,
Спіралі стрімких противенств, наче пломені,
І схильність жінок до пишно драпованих суконь,
Що лише увиразнюють танок скелетів.

БРИЧКА У НАДВЕЧІР'Ї

Їхати бричкою у надвечір'я. Накатана колія.
Дорога минає обійстя у видолинку над озером.
Дахи притулились один до одного, на луці вибілюють полотно.
Сушаться сіті, дим в'ється над комином.

Тиша. Хто вони? Спасенні? Приречені?
Сідають вечеряти під покровом Господнім.
А тим часом Хома Аквінський все пише й пише у своїй келії
Про них; певно, в покару; був надто ангельським.
Може, і я — в покару. Хотів перед Вишнім Світлом,
Перед Маєстатом схилитись, нічого більше.
А тут тільки люди, їхній побут, будівлі,
Безборонна родина, рік на календареві.

Мета художника: бути вільним від надміру смутків і радощів, на які мав доволі часу впродовж цілого свого життя. Вранці, снідаючи, він не повинен думати ні про що, крім того, що піде до майстерні, де на нього чекають полотна. Працює над кількома одночасно, зацікавлений несподіванкою, що зринає з-під порухів пензля. Знає, чого шукає, до чого прагне. Вся реальність — його мета, раз бачена, та весь час невловима, її суть безіменна, не схоплена досі ніким. Власне, зводиться це до відтворювання дерев, пейзажів, людей і звірів, але завше з надією, що пензель сам зуміє відчути потрібний слід.

Як і перо. Можливо. Одні проби вдаються ліпше, інші — гірше. Звідки та хата над озером і поряд — Хома Аквінський? Він сказав перед смертю: "Усе, що я понаписував, видається мені половою". Що слід розуміти як відречення від велетенської, ретельно викладеної з силогізмів будівлі, занадто людської, занадто імлистої й марної, якщо подивитись на неї згори, стоячи перед обличчям речей остаточних, майже перед найвищим троном. Але хтозна, чи слід нам зрікатися випадкових, минущих форм, прагнучи абсолюту. Замолоду я й не гадав, що мене так захоплять люди, їхнє щоденне тривання в часі, день і рік, який не віщує нічого доброго надозерній хатині. Ні, не можна дивитися просто на сонце. Хоч, з іншого боку, не слід уподібнюватися й гостям королівських палат, що у притчі Бааль-Шем-Това позабували, для чого туди прийшли.

ХАСИДСЬКА ПРИТЧА

З різних країн і околиць, з різних міст і сіл
Запросили нас до палацу Володаря,
І здивували нас його ставки і сади,
Хори птиць і які тільки є дерева.
Переходячи із покою в покій, чудувались ми дивовижами,
Золотом, сріблом, перлами і коштовним камінням, —
Днів і тижнів було замало, аби їх обдивитись.

І коли розійшлися гості по всьому палацу,
Я наполіг, щоб мені показали покій Володаря,
І мене привели. І зненацька все
Розвіялось. Він один, Осіянний,
Магічними чарами навіяв видіння.

ІЗ ЗАПИСНИКА ОФІЦЕРА РУДОЛЬФА ГРЬОТЕ

Місто серед рівнини, біле, під високим небом,
День за днем вистоює під вогнем важкої артилерії,
Лінія будинків обламується, чорніє.
Пікірують бомбардувальники. Густі пожежі.
Дими здіймаються, з'єднуються, підносяться вгору.
Чорний стовп, вертикальний, над обрієм.
Людей не видно крізь мій польовий бінокль.
Чути лише потріскування — чергами — ручних кулеметів.
Але я знаю, що знищуємо. Домашній затишок.
Покоління шпалер. Античність варень.
Запах ліків од кашлю. Гребінці. Дзеркала.
Філіжанки і вази. Пронафталінені сукні.
Кров, особливий лікер, не лишає сліду.
Але речі тривають в уламках. Через скількись там років
Пересіватимуть землю металевими ситами
І підноситимуть двома пальцями порцелянову скалку.

РІК 1945-й

— Ти, останній польський поете! — п'яний, штурхав мене
Приятель із довоєнного авангарду, у довгій військовій шинелі,
Що війну перебув на Сході й там усе зрозумів.

Не міг його того навчити Аполлінер,
Ані програми кубістів, ні колотнеча паризьких вулиць.
Від ілюзій найліпший засіб — голод, терпіння, покора.

Уявляли собі. А тим часом ішло вже XX століття.
Слова в їхніх гарних столицях — ті самі ще від Весни народів.
Та їм судилося відгадати, що ті слова відтепер означатимуть.

Серед степу, замотуючи в онучі закривавлені ноги,
Усвідомлював марну гординю високодумних.
Скільки око сягає — пласка, невідпокутувана земля.

Над кожним родом і племенем зводилась сіра тиша.
По дзвонах на вежах костьолів. По шпорах і шаблях.
По диспутах про свободу й законність у стінах парламентів.

Я тільки моргав очима, смішний, бунтівливий,
Сам-один із Ісусом та Дівою проти безмірної моці,
Спадкоємець прадавніх актів, золотистих скульптур і чудес.

digitized by ukrbiblioteka.org

І знав я, що говоритиму мовою переможених,
Не тривалішою за будь-які рештки, домашні звичаї,
Ялинкові прикраси, святкові колядки.

З НЕЮ (1985)

Ті бідолашні, роздуті артритом коліна
Моєї матусі у неіснуючому краю.
Згадую їх у свій 74-й день народження,
Слухаючи вранішню службу в костьолі у Берклі.
Цілий тиждень читають із Книги Мудрості
Про те, що Бог не сотворив смерті
І не тішить його наше зникнення.
Читають із Євангелія від Марка
Про дівчинку, якій мовив: "Таліта, кумі!"
Це для мене. Щоб із мертвих воскрес
І повторив сподівання тих, що жили до мене,
У вражаючій єдності з нею, з її агонією
В селі під Гданськом темного листопада,
Коли скорботні німці, жінки, діти
І переселенці з Литви мерли од тифу.
Будь зі мною, кажу, надто мало нам випало часу.
Слова твої стали моїми, звучать у мені:
"Здається, то все було тільки сном".

Року 1945-го, у час великих переселень народів наприкінці другої світової війни, моя родина покинула Вільно й опинилася в околицях Гданська, де поселили її у будинку німецьких селян. Власне, лишилася там лише стара німкеня, що заслабла на тиф і не мала нікого, хто б за нею доглянув. Моя мати, всупереч умовлянням, пильнувала її, заразилася тифом і вмерла.

З польської переклала
Наталка Білоцерківець

РОСІЯ

Нема сенсу прикидатися винятковим і приховувати настирливу ідею, притаманну усім полякам. Навпаки, слід у ній зізнатися й спробувати дослідити її в собі якомога безпристрасніше. Поляки і росіяни недолюблюють одні одних, а точніше — мають одні до одних недоброзичливі почуття: від презирства й відрази до зненависті, що не виключає підсвідомого взаємного потягу, позначеного, однак, недовірою. Розділяє їх, користуючись словами Джозефа Конрада, incompatibility of temper*. Можливо, усі народи, сприйняті як певна цілісність, а не як сукупність конкретних індивідуумів, виглядають потворно, і сусіди на їхньому прикладі відкривають лише неприємну правду про людські спільноти взагалі. Не виключено, що поляки знають про росіян те, що росіяни знають про себе самі, але не бажають собі в тому зізнаватися, і — навпаки. Тому в неприязні до поляків з боку завзятого націоналіста Достоєвського можна догледіти щось на зразок захисної реакції. Шанобливо він відгукується про них лише у "Записках із мертвого дому", хоча й тут його товариші по ув'язненню, закуті у панцир свого патріотизму й католицизму, підкреслюючи щораз свою окремішність, а отже, й зверхність над оточенням, не викликають у нього особливої прихильності. Так само й для поляків кожне зіткнення з росіянами сповнене прикрощів, бо ставить їх в оборонну позицію, демаскуючи щодо самих себе.

Заплутана основа суперечки так само складна для опису, як і причини спадкової вендети двох родин, що мешкають на одній вулиці; вона так і залишилася б чимось локальним і провінційним, коли б не забрунькувалися у ній події планетарного масштабу. Бо ж Росія змогла стати тим, чим стала, лише знищивши Польсько-Литовську Республіку, яка межувала на південному сході з Туреччиною, а з 1839 року узявшись за допомогою адміністративного примусу навертати на православ'я безкраї терени з переважно греко-католицьким населенням, тобто ближчих за вірою до поляків, підвладних Ватиканові. А там, де зберігся греко-католицький костел, наприклад, у Галичині Габсбургів, віруючих було примусово навернено на православ'я після другої світової війни, — випадок цей, якщо розглядати його поза минулим, виглядає незбагненним.

Прийнято вважати, що вороже ставлення поляків до росіян зумовлене кривдами, що їх перші зазнали від других впродовж історії. Це правда, але не вся. Причини неприязні значно глибші; всі європейські перевороти показують, що глибинні традиції лишаються непорушними під брижами на поверхні. Тих традицій не порушила ані Французька революція, ані більшовицький переворот у Росії, ані здобуття влади комуністами в Польщі у 1944 — 1945 роках. Правдоподібно, суть кожної цивілізації надовго визначається котримсь із ключових періодів її існування. Так, Франція всім завдячує своєму заповзятливому й беручкому міщанству, що набрало сили ще за кілька століть перед революцією. У Польщі в той самий час розвивалась культура шляхти, і досьогодні польський селянин чи робітник

* Несумісність характерів *(англ.)*.

digitized by ukrbiblioteka.org

вражає росіянина відсвітом багатьох її впливів, через що дістає від нього злостиве прізвисько "пана".

Перш за все звернімося до XVI й XVII століть. Сьогодні важко собі уявити, що польська мова як мова панівного, а отже, освіченішого класу, означала вишуканість і сягала далеко на схід, до Полоцька та Києва. Москвитяни вважались за варварів, з котрими доводилось воювати на периферії, як і з татарами, але жодного спеціального інтересу вони не викликали — у польській літературі частіше можна зустріти характеристику угорців, німців, французів та італійців, аніж згадку про підданих царя. Відзначалася їхня незрозуміла покірливість перед деспотизмом, їхня схильність до клятвопорушень, їхня підступність; бралась на кпини дикість їхніх звичаїв (французам, у свою чергу, дикими здавались звичаї сарматів). Поширення ідей, колонізація земель, порослих лісами чи вкритих степом, відбувались із заходу на схід. Майже все найцінніше — розвій ремесел, зразки архітектури, письменства, ідеї гуманізму і Реформації — приходило з Фландрії, Німеччини, Італії. Якщо й були східні впливи, то лише завдяки великому торговому шляху з Туреччини, — в одязі, упряжі та відповідних назвах. Московія, стаючи поступово Росією, не являла собою на той час нічого цікавого, окрім певної мілітарної сили. Чим для Польщі у культурному відношенні були XVI — XVII століття, тим для Росії стало допіру століття XIX. З того періоду пустки на сході походять уявлення поляків про Росію як про щось стороннє поза орбітою світу. Тому й свою поразку вони сприйняли з подивом; приблизно так вони сприйняли б її й від татар: якщо в тому й був якийсь глузд, то означав він лише кару за гріхи. А гріхом їхнім була, власне, безконечна, багатостолітня дискусія про власні гріхи — у літературі, на сеймах, в парламенті — дискусія, з якої майже ніколи нічого практично не випливало.

Підкорений виявляє зневагу до завойовника, улягаючи лише його грубим наказам, а це, зрозуміло, дратує, оскільки нагадує: ти переміг, так, але якою ціною? Врахуємо, що польські й російські письменники — переважно паризькі емігранти, — полемізуючи, не давали одні одним спуску. В антипольських віршах Пушкіна вчувається гнів на надмірну гординю поконаних, що, не бажаючи визнати остаточної поразки, підбурюють усі європейські дипломатичні канцелярії супроти Росії. Ці вірші є чимось більшим, ніж просто нападками на народ, який намагається здобути собі незалежність. Пам'ять про велике суперництво ще живе у тих віршах: незалежність Польщі могла б знову поставити на порядок денний питання про те, кому належить Полоцьк і Київ, а заразом і "бути чи не бути" імперії. Тому Пушкін пророкує, що "всі слов'янські ріки зіллються в російському морі".

Звичайно, польський поет, революціонер, прихильник карбонаріїв, був у кращій моральній ситуації, аніж його колега (і приятель, доки їх не розсварила політика), напівв'язень при дворі царя. Жорстокий памфлет Міцкевича на Росію написаний віршами, які не перестають бути взірцем стислослі стилю; вони тому такі цілісні, що ненависть до абсолютної монархії в них поєднується зі співчуттям до жертв, тобто до російського народу. Їхній зміст, по суті, не відрізняється від сатир Гоголя, хоча їм притаманний і інший елемент, оскільки цю країну оглядає чужоземець, тобто людина, критичний погляд якої не пом'якшується прихильністю. Бентежить його нелюдськість пейзажів, нелюдськість взаємин поміж людьми, апатія і байдужість мешканців тої країни. Безформною брилою, якої не торкнувся різець історії, видається йому тамтешнє плем'я: "Зустрічаю людей: із розрослими плечима, з широкими грудьми і масивними карками. Як дерева і звірі півночі. Повні свіжості, здоров'я і сили. Обличчя кожного — наче їхня країна, Пустельна, відкрита, дика рівнина; І з їхніх сердець, ніби з підземних вулканів, Ще не перекинувся вогонь на обличчя, Ані в устах вогненних не запалав, Ані не застиг у темних зморшках на чолі — як на обличчях людей Сходу і Заходу, Через які пройшло стільки Легенд і подій, смутків і сподівань, Що кожне обличчя є пам'ятником народу. А тут очі людей — як міста цієї землі, Великі й чисті; І жоден порух душі Незвичним поштовхом не сколихне зіниць, і тривалий смуток ніколи їх не затьмарить. На відстані — розкішні, пречудові; А зануришся глибше — порожні й незатишні. Тіла тих людей —

наче грубий кокон, У якому зимує душа гусені, Аж доки витворить собі для польоту груди, Випряде крила, витче й оздобить. Та коли засвітить сонце свободи, яка комаха вилетить з того кокона?"

Поема Міцкевича — це квінтесенція ставлення поляків до Росії. Кількома десятиліттями пізніше цей самий страх перед безформністю та моральним хаосом знайшов своє відображення у повісті Джозефа Конрада "Перед очима Заходу". Ця книга, схоже, є полемікою з російським месіанством Достоєвського, хоч сам автор ніколи про це не згадував.

Можливо, сьогодні, коли пишу ці рядки, гітлеризм і справді відійшов у минуле, але навряд чи відійшло у минуле поширене серед німців уявлення про слов'ян, передусім про своїх найближчих сусідів — поляків, як про "недолюдків". Нацисти лише скористалися цим уявленням, яке полегшувало їм скоєння їхніх страхітливих злочинів. Було б перебільшенням стверджувати, ніби поляки не усвідомлюють, які саме їхні недоліки допомогли німцям утвердитись у почутті власної зверхності: нелад, невміння впорядковувати довколишній простір (поламані мости і багнисті дороги — незмінна прикмета польського краєвиду в європейській літературі з часів середньовіччя), легковажність, пияцтво, нездатність влаштувати своє життя gemütlich*.

Але в той же час вони усвідомлюють і свої переваги, що так рідко зустрічаються у німців, яких поляки вважають тупими й пихатими, — фантазію, почуття іронії, вміння імпровізувати, насміхатися з сильних світу цього, тим самим розм'якшуючи всяку політичну систему зсередини — італійці подібним чином зробили свій фашизм "людянішим", перетворивши його на різновид маскараду.

Фрідріх Ніцше, так охоче підкреслюючи своє польське походження, знав, що робить. Контраст між тими двома стереотипами, що існують у народній уяві, може прислужитись полякам уроком, якщо вони замисляться над власним ставленням до росіян. Бо ж нездатність тамтих до впорядкування життєвого середовища, тобто недбалість щодо gemütlickeit**, доповнена хабарництвом і розкраданням державних грошей, досягала, як правило, небувалих розмірів, а організаційні зусилля увінчувались результатами лише там, де безпосередньо йшлося про міць держави.

Поляки, доволі справні скрізь поза власним краєм, опинившись із примусу або й з власної волі в Росії, діяли там як цивілізатори. Загальна думка поляків про росіян, звичайно, була значно складнішою, аніж та, яку мали, у свою чергу, про поляків німці, проте в ставленні цьому завжди була тінь зневаги, підсолодженої жалем. Вони завжди почували себе вищими завдяки власній традиції, завдяки католицькому моральному кодексу, завдяки своїй приналежності до Заходу. А проте їх протверезжував свинцевий спокій на дні російської вдачі, їхня терплячість і незворушність, їхня крайність в ідеях, недоступна для людей раціонального компромісу, а відтак упокорювала їх пам'ять поразки.

Для росіян загальноприйнятий у поляків звичай реверансів, усміхів, делікатностей, лестощів був порожньою формою, тобто фальшем. Плекали в собі переконаність, що вони вищі від поверхових, мілких і метеликуватих поляків, із їхнім надмірним гонором і готовністю згоріти у героїчних, але безглуздих поривах. Досить проникливі, щоб розпізнати давнішу культурну формацію, й потерпаючи від власної культурної нижчості щодо всього західного, з нечистим сумлінням прислужників автократії, вони не могли не усвідомлювати, чому у повітрі висить немовлене слово: варвари. Їх захоплювало, по суті, те, що й відштовхувало: поетичність, іронія, легкість, латинський ритуал.

Закохані в Захід, з поглядом, зверненим на Францію, поляки ошукували себе. Так, бо з країною Монтеня їх поєднувало лише те, що було перейняте, привласнене, хоча й протягом багатьох поколінь. Це немало. Але вся суспільна структура Франції була цілком іншою. Чи може шляхтич до мозку кісток (або ж спадкоємець його культури) порозумітися з міщанином до мозку кісток? Суспільна структура наближала Польщу до

* Затишно *(нім.)*.
** Затишок *(нім.)*.

digitized by ukrbiblioteka.org

Росії: як тут, так і там капіталізм виник пізно і не встиг накласти тривкого відбитку на людську психіку.

Сподівання поляків на європейську допомогу, навіювані здебільшого вірою в пусті обіцянки, постійно не збувалися. Наполеон програв, але, перш ніж програти, умудрився використати польські легіони для придушення повстання на Гаїті, — так що й сьогодні там можна зустріти людей з ебеновою шкірою і польськими прізвищами, нащадків жовнірів, яким не вдалось повернутися до Європи. Проте легенда про Наполеона сформувала політичні звички поляків, схильних незмінно вірити, ніби свобода є "вітром із заходу".

Згодом вони так само робили ставки на демократичні революції, сподіваючись, що ті повалять усіх королів і тиранів. Але революції згасали без особливих наслідків; і Кримська війна теж не стала хрестовим походом.

Протягом усього XIX століття зростало в поляках те, що можна назвати комплексом "невислуханої Кассандри". Якщо не брати до уваги хвилинних і, як правило, суто риторичних гнівань чи кількох завзятих письменників-русофобів на зразок Карла Маркса[1] чи маркіза де Кюстіна[2], поляки раз у раз наштовхувались на незбагненну для них любов західних європейців і до Росії, і до символізуючого її царизму. Поляки кричали, що там, на просторах Євразії, криються безмежні амбіції та безмежні загрози. А союзники, чемно усе те вислухавши, простували до царської амбасади, аби побалакати там про підозрілих революціонерів. Ось чому почуття поляків до Заходу щонайменше амбівалентні, якщо не потаємно-злостиві.

Польські й російські революціонери, борючись проти царизму, мали б ставати братами. Але, незалежно від того, що пишуть сьогодні підручники, тривалий союз між цими людьми, однаково самовідданими й освіченими завдяки своєму походженню з вищого класу, істотно ускладнювала incompatibility of temper, або ж відмінність історичних формацій. Навіть найбільші радикали з-поміж поляків мали чимало внутрішніх застережень, бо ж любили минуле, і тому, часто підсвідомо, трактували революцію як засіб поширення на весь народ давніх парламентських привілеїв шляхти, а не як початок чогось, чого ніколи не існувало. Оскільки революція повинна була принести справедливість, вона мусила перш за все усунути панування одних народів над іншими, тобто, у даному випадку, відновити перервану тяглість державного існування. Прагнення до суспільних реформ спліталося в одне з прагненням до незалежності, а що з тим другим згоджувались (хоча й не завжди) і прогресисти, і консерватори, то зрозуміло, що лезо радикальних програм істотно притуплювалось. Росіяни тим часом мали цілком інші клопоти. З гіркотою могли розмірковувати про свою суверенну (ще й як!) державу. Ніщо не стримувало їхніх мрій, ані релігія, ця найголовніша підпора трону, ані старий державний устрій, якого не любили, бо означав лише гноблення і всевладдя царів. Задивлялися виключно у майбутнє, прагнули все зруйнувати і на оберненій у tabula rasa* землі розпочати будувати наново. Рух нігілістів, з усіма його вельми серйозними наслідками, не охопив Польщі. Зрештою, навіть коли революціонери обох народів і проявляли цілковите взаєморозуміння, вони все одно не могли забути про яблуко незгоди, тобто про Білорусь та Україну. Закидаючи своїм колегам, що ті збираються стати спадкоємцями Речі Посполитої, котра поступово полонізувала згадані терени й підтримувала на них уніатський, себто греко-католицький костел, росіяни казали правду. Але правду казали і їхні колеги-поляки, закидаючи їм схвалення планомірної русифікації тих країв, що їх вони називали, згідно з офіційними декретами, Західною Росією і трактували увесь процес як щось само собою зрозуміле й закономірне. Ціла проблема no-man's land**, оскільки одні й другі вважали тамтешні мови лише народними діалектами, була непевною і туманною.

На початку нашого століття деякі польські марксисти, розуміючи, що націоналізм ослаблює революційні пориви, бо веде до міжкласового примирення, висували на перший план переворот у цілій імперії й опиралися гаслові незалежності. Ця помилка Рози Люксембург помстилась

* Чиста дошка *(латин.)*.
** Безлюдної землі *(англ.)*.

на її прихильниках та спадкоємцях. Це було все одно, що дозволити нині народам Африки революцію, але за умови, що вони і надалі залишаться інтегральною частиною Франції. Ось чому соціалісти-"незалежники" — до них належав і Пілсудський — узяли гору. Суверенна Польща виникла після першої світової війни, завдяки безвладдю в східного сусіда, а польсько-російська війна 1920 року обернулась загальнонародним опором загарбникові, підтриманим і робітниками, й селянами. Деякі пізніші події на інших континентах, особливо в арабському світі, висвітлюють такі риси новопосталої держави, як стихійність людських емоцій, домінуюче становище інтелігенції, зв'язаної соціально (на противагу селянським країнам Балтії) з аристократією, яка, зрештою, переживає вже економічний занепад, або ж роль армії.

Дещо прояснює також ненависть лівиці до правого народно-демократичного руху, причому тут даються взнаки численні парадокси. Ендеки в минулому схилялись до угодовства з царатом, котрий гарантував "спокій", тим часом як ліві тяжіли до бунтівничих, антиросійських традицій. То передусім вони поширювали легенду про передбачливого чоловіка Пілсудського, а коли той, спершись на військо, захопив владу, вбачали в цьому якщо не свій успіх, то принаймні менше зло, бар'єр, що стримував натиск правих. Проте з кінцем парламентаризму і вільної гри політичних сил як соціал-демократи, так і прогресисти різних відтінків мусили зазнати поступового розшарування. Щодо послідовників Рози Люксембург, комуністів, то вони зневажили загальнонародне табу, і їхня трагедія була борсанням у глухому завулку. Вони мали достоту ті самі шанси, що й яка-небудь партія в Мексиці, звинувачена в намірі приєднати Мексику до Сполучених Штатів. У них стріляла поліція, в них пострілював Сталін, аж поки не розпустив 1938 року всієї партії, наказавши вбити викликаних до Москви її ватажків. То було здійснення навпаки пророцтв Маркса, котрий у часи публікації Маніфесту Комуністичної партії умовою революції в Європі вважав падіння східної імперії та відновлення Польщі в кордонах 1772 року.

Маркс, подобається це нам сьогодні чи ні, розмірковував над "європейською цивілізацією" та поділяв народи на "погані" й "добрі". На східних периферіях цієї цивілізації він розміщував три народи і симпатизував їм як творчим і волелюбним — полякам, угорцям та сербам. Не терпів панславізму і проявляв палку антипатію до слов'ян, за винятком вищезгаданих, — стверджуючи, що вони ладні служити сліпою зброєю тиранії. Саме тому його статті про міжнародну політику справляють на польського читача дивне враження. Їх з таким самим успіхом міг написати поляк XIX століття. Наскільки міцними є ці чуттєві пласти, можна переконатись і нині. Серед усіх народів землі поляків єднає правдива і взаємна любов лише з угорцями й сербами.

Для мого покоління ті колишні проблеми здавались далекими і туманними. Ми зростали в нормальній державі, і її розкоші й злидні були внутрішньою справою, бо ж рішення, зрозуміло, приймалися у Варшаві, а не деінде. Мучеництво, змови, заслання в Сибір фігурували в підручниках і збуджували лише співчуття, тим часом як здоровий глузд радив нам ставитися з іронією до всього романтичного пафосу минувшини. Росія існувала в моїй уяві, але ніби в затемненому вигляді. Суперечка була начебто врешті завершена, й прикордонні стовпи відділяли нас одне від одного. А на сторожі стало табу, яке забороняло замислюватись над можливістю впровадження у нас ї х н ь о ї системи. Марксизм, революція — так, але — не ї х н і. Нехай у себе роблять, що хочуть, це нас не стосується. Можна вважати таку точку зору немудрою. Але я не відрізнявся в цьому відношенні від інших, межа заборони була реальною, і кожен політик, який не бере цього до уваги, припускається помилки.

Зрештою, в країні, розташованій між Німеччиною і Росією, емоційні детермінанти не скрізь були однаковими. У північно-західних і південних провінціях, які раніше входили до складу прусської й австрійської монархії, такою детермінантою був перш за все опір німецькому Drang nach Osten*. Німці, за винятком жорстокого міфа про хрестоносців, нітрохи мене не

* Натиск на Схід *(нім)*.

digitized by ukrbiblioteka.org

обходили; я не знав їхньої мови; що ж до військ кайзера Вільгельма, то вони не лишили по собі на наших землях якихось особливо неприємних спогадів. Я можу тепер, подібно до багатьох своїх сучасників, постукувати себе пальцем по лобі, але коли дозрівав гітлеризм, я інтенсивно переживав радше драму епохи, аніж участь у ній отих незнаних зсередини марсіан. Політика в мені зашифровувалась, перетворювалась у космічні образи.

Але Росія була відносно, зрештою, лише відносно, конкретна, — як пам'ятний із дитинства хаос і безмір, а головне — мова. За столом, у нашому вбогому й непривабливому (як розумію це тепер) помешканні російська була мовою гумору, бо її солодкаво-брутальні відтінки не піддаються перекладові. У перекладі такі речення, як, наприклад, зі Щедріна — про двох чиновників, що лаялись на очах задоволеної голоти: "И ругались так ужасно, что восторженные босяки ежеминутно кричали "ура!" — абсолютно нічого не значать. Схоже, передусім через мову, яка притягує поляків і визволяє їхню слов'янську частину, вони здобувають інтуїцію російськості, — у мові, по суті, є все, чого можна дізнатися про Росію. Проте, все, що їх притягує в мові, одночасно й несе їм загрозу, тож певна вправа, якою я займався, видається мені значущою. Слід було вдихнути повітря і глибоким басом вимовити: "Вырыта заступом яма глубокая", а потім швиденько защебетати тенором: "Wykopana szpadlem jama gleboka". Розташування голосних і наголосів упершій фразі — це понурість, темрява й сила, а в другій — легкість, ясність і слабкість. Тобто це було вправляння в автоіронії, і водночас це було самозастереження.

Втім, реальної небезпеки моє покоління явно недооцінювало, а відчуття політичного тупика, хоч і забарвлювало думку і слово, все ж маскувалося різними способами. Важко було тоді передбачити, що мартирологія, вже складена до музеїв, невдовзі оживе знову. Якщо до мене й навідувалось передчуття катастрофи, то — загальнопланетарного масштабу, а не національного. Власне, це й стало згодом причиною ще одного мого конфлікту з оточенням. Більшість поляків, проте, у перший же місяць другої світової війни здійснила звичний стрибок у минуле, освоюючись серед добре знаних рефлексів і навиків. Двадцять років суверенності — надто короткий період, аби набуті впродовж нього звички не стерлися, як пилок на крильцях метелика. Схожість ситуації переносила у минуле: поділ країни між двома ворогами, в'язниці, депортації, Сибір, ставка на Францію й Англію, польські легіони на Заході. Давніми рефлексами пояснюються й концепції еміграційних політиків. Визволення мало прийти внаслідок поразки як Німеччини, так і Росії, бо ж саме так було й у першій світовій війні. Проте, як хтось слушно сказав, кожна п'єса лише раз з'являється на кону історії, і якщо її грають удруге, то трагедія перемішується з елементами кривавого гротеску. Багато хто з нас, сформувавшись інтелектуально в умовах, які настроювали до національних міфів загалом скептично, мусив зазнати у роки війни доволі прикрого внутрішнього роздвоєння, бо ж зізнатись собі, що твій розум і твоя спостережливість бачать фальш у повторенні давніх міфологем, було майже цинізмом в умовах, коли ці міфологеми ставали опорою для людей справді принижених і переслідуваних.

Нерідко ми опиняємось у ситуаціях, які мовби дистилюють наші досить невизначені почуття, очищаючи їх від усього зайвого, зводячи їх до кількох основних елементів, і які водночас є доволі складними, аби слугувати метафорою, завжди ближчою до реальності, аніж будь-яка теорія. Тому, замість досліджувати й далі себе самого в юнацькому віці, забіжу наперед, у фінал другої світової війни. Спогад цей, датований січнем 1945 року, зберігається в моїй пам'яті з усіма подробицями.

У великій світлиці сільської хати на лавах попід стінами сиділо кільканадцять радянських солдатів і сержантів. На колінах, обтиснених зношеними штанами, я тримав металеве пуделко із тютюном, загортаючи сипкі крихти у паперову бібулу. Їх, чиї рамена напирали з обох боків, бо на лаві було затісно, я не відокремлював від міфічної Росії. Може, для когось стороннього, хто ніколи раніше не стикався з росіянами і не розрізняв інтонацій голосу чи значення жестів, вони виглядали новим, не знаним досі людським різновидом. Проте для мене вони були законними спадкоємцями тих самих скарбів, з яких черпали Достоєвський і Толстой.

І подібно як їхні предки подолали Наполеона, вони перемогли Гітлера. Наші погляди були скеровані на середину світлиці, де стояв чоловік, десь біля тридцятки, у довгому білому кожусі, з гарним обличчям, які зустрічаються над Рейном. Німецький полонений; конкістадор, що тепер був у їхній владі. Тієї зими трупи в зелених мундирах, що валялись довкола, в полях, зі склистим полиском зубів, не схиляли мене ні до тріумфу, ні до жалю. Байдужі, наче каміння, вони складались у видовище покараної гордині; і пряжку з написом Gott mit Uns*, втоптану в сніг, я проминав в іронічній задумі.

Отже, це був він, а за ним — охайні будинки, ванні кімнати, ялинки з кольоровими кулями, старанно культивовані впродовж багатьох поколінь виноградники і музика Йоганна Себастьяна Баха. Відірваний від своєї спільноти, перед спільнотою зовсім інших людей, людей без ванних кімнат, без скатертин у скринях, без рушників і наволочок з повчальними написами, без трояндових грядок, лише з горілкою, цими ліками від убогості, туги й нещастя. Дурний, або, якщо хочете, наївний. Бо біда його була не тільки в тому, що стояв сам перед багатьма ними, що був беззахисним, а вони озброєними. Ні, психічна наповненість їх, мовчазних, підносила цей ареопаг над ним, бо ж разом із подібними до себе він ніколи не витворював такої напруги, майже телепатичної, здатної без знаків і слів об'єднувати частинки в цілком відмінну від них цілість. Він завжди потребував мови, крику чи співу. А з цих напівписьменних істот било якесь монументальне відчуття відреченості. І власне те, що не міг нічого відчитати зі звернених на нього очей, наганяло на нього жах.

Певне, я мав би його ненавидіти, передусім за дурість, яка, помножившись на дурість мільйонів таких, як він, подарувала владу Гітлерові, а з них поробила сліпі знаряддя убивства. Але не знайшов у собі ненависті. Уявляв його на тлі сонячного схилу у літній робі, як він пхає грабарку зі щепами фруктових дерев. І ті теж не мали до нього ненависті. А що він, наче спійманий у клітку звір, боявся незнаного, один із них підвівся й дав йому цигарку: той порух руки означав примирення. Інший підійшов і поплескав його по плечу. Потім до нього наблизився сержант і повільно, переконливо, виголосив довгу промову. Це було марно, німець нічого не розумів, але прикипав поглядом до вуст промовця: наче пес, що намагається відгадати зміст слів свого господаря. З приязного тону він, однак, зрозумів, що йому не збираються помщатись, не хочуть заподіяти йому кривди. Нехай не боїться, — з натиском повторював сержант. Нічого поганого з ним не станеться, війна для нього закінчилась, він уже не ворог, а просто людина, працюватиме тепер на благо миру, його відправлять у тил. Співчуття і навіть сердечність у голосі, лагідна поважність авторитету заспокоювали полоненого; він несміло всміхнувся, то була вдячність. Коли один із солдатів сонно підвівся з лавки, хоча й не було жодного наказу, і вивів його зі світлиці, всі повернулися до попередньої апатії, відпочинку фізично натруджених людей. Через кілька хвилин конвоїр повернувся, тягнучи за собою білого кожуха, кинув його біля свого мішка, сів і почав скручувати цигарку. У втягуванні диму, у спльовуванні на долівку, містилися їх меланхолійні роздуми про нетривкість людського життя: "От доля".

Жорстокість? Але ж слід бачити той випадок на тлі війни. Німці знищили тисячі радянських полонених, замкнувши їх за дроти, прирікши їх на голодну смерть, про що швидко поширилась звістка, й відтоді кожен, пам'ятаючи, що на нього чекає, волів битися до останнього. А число мирних людей, замордованих ними у Польщі, виражається цифрою більшою, ніж, скажімо, все населення Швейцарії. Що стосується союзників, то їхні солдати, б'ючись із убивцями, деколи теж тихцем прибирали полонених. А проте масові чи поодинокі акти цього типу супроводжувались ненавистю й презирством до жертв, яких треба було в уяві спершу винести за межі людства, перетворити на огидні ляльки, а тоді вже помститись на цих предметах; увесь цей психологічний механізм послідовно використовувся нацистами щодо євреїв і поляків.

Але в даному випадку росіяни не вбили свого полоненого з ненависті,

* З нами Бог *(нім.)*.

digitized by ukrbiblioteka.org

а лише з поваги до необхідності. Ця необхідність утілювалася в образі зайвих клопотів, пов'язаних із передачею того полоненого в тил, або й просто в образі кожуха. Може, на їхню думку, відпускати людину без одягу на мороз було вчинком негарним і непорядним. Адже самі визначаємо, що таке необхідність, закреслюючи межі між "необхідним" і "можливим". Розіграну ними комедію гуманності хтось міг би назвати підступом, коли б вона чітко не відповідала їх внутрішній установці. У парі зі щирим переживанням ішла переконаність, що таку операцію слід проводити по змозі м'яко і тихо.

Хто знає, чи не торкаємось ми таким чином самої суті польської психіки. Ланцюг історичних причин і наслідків, які витворюють певну спільноту, є довгим, і одиниці, що підпорядковуються їй, як правило, не усвідомлюють, що саме надало їй таких, а не інших рис. Останні ланки ланцюга, тобто суспільний устрій, не видаються мені чимось вирішальним, коли згадую випадок на тій лаві, бо ж устрій не виростає у порожнечі, і хоча як готовий продукт він міг бути експортований, його основні риси визначала все-таки їхня рідна земля. Пам'ятаючи певні фрагменти російської літератури минулого століття, я не міг відкинути польського стереотипу росіянина, згідно з яким той, убиваючи когось, ладен плакати над своєю жертвою гіркими сльозами. Але ще виразніше мені пригадалось те, що читав про секти східного християнства, певною мірою близькі мені, з огляду на ту "східну" частку, яку маю в собі. Невблаганність природи й безжальність суспільного ладу переконували сектантів, що світ є неподільним володінням Диявола. Лише Царство Боже скасує його права, тотожні з законами Світу. Ось тому російські письменники-містики вважали, що в день, коли збудується Царство Боже, буде врятовано не лише людину, а й муху, й мураху. Це майже понадлюдське співчуття на практиці розривало зв'язок між намірами і вчинками. Бо ж поки прийде Христос, ми улягаємо праву Диявола, і бунт нашого серця безсилий. Згодом, коли Царство Боже було назване комунізмом, можна було принаймі втішатись тим, що до нього провадить земна "залізна необхідність" і що кожен, скоряючись їй — тобто необхідності нищення ворогів, утисків і тортур, — наближає тим самим великий День. Солдати могли не мати нічого спільного з християнством і не бути комуністами. Проте, завдяки тому, що оточувало їх з дитинства, вони набули відчуття двоїстості, як ніхто й ніде поза межами їхньої країни. Держава з величною конституцією, виховання й література — все тяжіло до ідеалу братерства, "нова людина" уявлялась благородною й чистою. Але тільки в теорії, яка розвивалася автономно, посуваючись, наче кораловий острів над поверхнею моря. Проте цей острів запав би в безодню, коли б не підтримувався "змовою супроти правди". Граючи комедію скоріш перед самими собою, ніж перед полоненим, солдати віддавали данину тому, що м а л о б бути, розуміючи водночас, що реальність рухається у прямо протилежному напрямку.

Коли рветься зв'язок між намірами і вчинками, благородні слова, дружні обійми, сльози щирих зізнань і вся чарівна російська щирість — це подорож в країну, вільну від суворих земних законів, країну, де людина людині є братом. Глибина переживань автентична, розкутість цілковита, хоча водночас краєм душі кожен відчуває, що це лише гра. Тож немає нічого дивного, коли зразу по тому хтось складає донос на приятеля або й убиває його — це ж бо світ такий злий, а не ми. Лише в Божому Царстві (або при комунізмі) лев лежатиме біля овечки. Така схильність знімати з себе відповідальність легко переходить у негарну звичку, і тоді поріг, за яким начебто постає необхідність, робиться надто низьким. Зло чиниться без запалу, але нічого не робиться, щоб його уникнути. І все це супроводжується внутрішньою переконаністю, що кожен вільний учинок лише маскує залежність від матеріального примусу.

Поляки досить споріднені з росіянами і досить загрожені зсередини через брак індивідуальної етики, аби почуватись не зовсім певно. Проте минуле, яке склалось таким, яким є, було радше позбавлене есхатології. Радикальні протестантські секти, ці початки й предтечі пізніших демократичних рухів, аж ніяк не вважали, що справедливість на землі недосяжна. І хоч подеколи й забороняли своїм членам ставати на урядову

службу (бо всяка влада мусить послуговуватись мечем), усе ж частіше вони сперечались про те, як застосовувати євангельські заповіді в існуючому суспільстві, тобто, фактично, як їх краще реалізувати.

У польській літературі ми не знайдемо таких постатей, як Альоша чи князь Мишкін Достоєвського, — що ставлять дилему: "або цілковите добро, або жодного добра взагалі"; не знайдемо й розпачливого борсання "зайвих людей", спраглих Мети, Бога, — всього того, що майже ціле століття віщувало (й готувало) революцію в Росії з її метою-Абсолютом. Змістом хрестоматійного польського твору, шанованого не менше, ніж у Німеччині — "Фауст", є прометеївський бунт проти Бога в ім'я солідарності з нещасними (найважче звинувачення: "Ти не Батько світу — а Цар"), проте цей бунт долається християнською покорою й політичною діяльністю на благо людей (росіянин вибрав би або покору і святість, або діяльність). Так що захмарний романтизм поляків, якщо придивитись до нього зблизька, є приземленішим і скромнішим у своїх поривах, аніж реалізм росіян, сповнений безмірних жадань.

І хоча, навчаючись у школі, я засвоїв чимало елементів дуалізму, через що мені, можливо, було легше, ніж іншим, розуміти росіян, та наука врівноважувалась іншими творами, суть яких чи не найкраще виражає назва твору XVI століття: De Republica Emendanda* (ми проходили її в класі). Досить знаменним є й мій потяг до литовців. Порівнюючи їх із поляками, визнаю, що вони витриваліші й хазяйновитіші. Їхні кооперативи могли б бути взірцем для цілої Європи. Матерія як-не-як теж річ істотна, у тому числі й для мене.

Не знаю, чи маю рацію, але принаймні щиро зізнаюсь у певній ідеї-фікс. "Глибинність" російської літератури завжди була для мене сумнівною. Бо що з тої глибини, коли її доводиться купувати за надто велику ціну? Чи не краще з двох лих вибрати "поверховість", аби тільки мати пристойні хати та ситих і хазяйновитих людей? І що з тої могутності, коли вона завше є могутністю лише центральної влади, тим часом як у занедбаному провінційному містечку незмінно повторюються перипетії гоголівського "Ревізора"? Через Польщу моєї молодості проходила лінія яскравих контрастів між районами, що колись підлягали урядуванню Пруссії й Австрії, й тими, в яких намагалися проявити свій адміністративний хист росіяни. Царство. Російські революціонери, мріючи про tabula rasa, дурили самі себе. Всадовивши своїх вождів у Кремлі, могли будувати лише з того матеріалу — людей, звичок і звичаїв, — який був під рукою, а найгірше — самі були матеріалом, виліпленим духом їхнього краю. Радянські історики стверджують, що Іван Грозний, Петро Великий і Катерина II були "прогресивними", бо працювали на майбутню Революцію. Хоча таке розуміння "прогресивності" досить кумедне, воно все-таки свідчить про культ енергії, яка проламує перешкоди з вершин самодержавної влади, цілковито нехтуючи саморозвитком.

У моєму ставленні до Росії крився зародок моїх пізніших непорозумінь із французькими та американськими друзями. Неодноразово звинувачували вони мене у націоналізмі, хоч добре знали, що не визнаю поділу людей на гірших і кращих залежно від мовної, расової чи релігійної групи, до якої вони належать, і що відкидаю колективну відповідальність як рівноцінну злочинові. При цьому їх дивувала моя симпатія до росіян, узятих індивідуально, моя, сказати б, упередженість на їхню користь. Усе це разом складалось у досить незрозумілу цілісність. З прикрістю мушу визнати, що не володію понятійною мовою, яка б дозволила здійснити необхідні диференціації. Такий брак термінів — не лише мій недолік. XX століття у панічному страхові перед маячнею націоналістів і расистів намагається засипати прірву часу показниками виробництва або назвами кількох політично-господарчих систем, ухиляючись від досліджень тонкої тканини становлення, де жодної нитки не можна обминути — навіть поглядів забутих російських сект. Минуле зникає назавжди лише позірно, насправді ж воно непомітно трансформується, і такі віддалені явища, як, скажімо, характер Стародавнього Риму, живуть надалі, бо ж саме там, а не деінде формувався католицизм. Інший приклад — завоювання земель

* Виправлена республіка *(латин.)*

digitized by ukrbiblioteka.org

на південь від Луари французами у середні віки, факт, схований у колективну підсвідомість мешканців тієї місцевості, що не раз проявлявся у протестантських, а згодом у революційних і світських настроях тих провінцій. Коли ще опис країн і цивілізацій не був обмежений великою кількістю регламентацій, що постали як наслідок поділу науки на окремі шухлядки, автори, найчастіше мандрівники, не легковажили часом, застиглим у схилкові даху, вигині чепіги плуга, жесті і приказці. Репортер, соціолог та історик могли тоді співіснувати в одній людині, поки не розлучились із однаковою для всіх шкодою. Сьогодні деякі афоризми про співіснування держав вражають нас, оскільки намагаються вловити якусь правду, невловиму розумом. Російський письменник Дмитрій Мережковський так сказав одному зі своїх польських співрозмовників: "Росія — це жінка, яка ніколи не мала чоловіка. Її лише гвалтували — татари, царі, більшовики. Єдиним чоловіком для Росії могла бути Польща. Але Польща була надто слабкою". Нам важко судити про правильність чи неправильність цієї думки, проте ніщо не заважає нам принаймні впізнати в ній старі риси не завжди нерозумних народних вірувань.

Наше знання не розвивається рівномірно, воно прогресує в одних галузях, топчеться на місці або навіть відступає назад в інших. Сьогоднішню нехіть учених до узагальнень, що стосувалися б етнічних і територіальних груп, можна цілком зрозуміти як небажання прислужитися людям, що зацікавлені не так правдою, як зручним аргументом у політичній боротьбі. Лише тоді, коли зникнуть підстави для таких побоювань, розум, тренований у дослідженні взаємозалежностей, проникне в те, що сьогодні сором'язливо відсовується розумними людьми, як тема застільних розмов у парафіяльному заїжджому дворі. Цього не станеться доти, доки оцінювання якоїсь цивілізації не перестане бути зброєю проти вихованих у ній людських істот, тобто ще довго. Але, врешті, оскільки доля Росії вирішувалась над Дніпром у її взаєминах із сусідами, емоційні сутички, про які тут ішлося, цікаві сьогодні лише для безпосередньо причетних, виявляться, правдоподібно, захоплюючою темою для багатьох.

ПРИМІТКИ

1) Марксова русофобія, що завдає сьогодні декому чимало клопоту, стосувалася не лише суспільного устрою, а й усієї російської історії. У цьому він поділяв думку західноєвропейської лівиці, з якою співпрацювала польська еміграція, справляючи значний вплив на революційні середовища. Двадцять одну статтю Маркса й Енгельса про європейську політику опублікували після другої світової війни Пол Блексток і Берт Гозелітц, п. н. The Russian Menace to Europe (Free Press, Glencoe, Illinois, 1952). Праця Маркса про історію Росії, задумана автором як вступ до обширної монографії, з'явилася друком 1850 року в Англії. Це була серія статей п. н. Revelations on the diplomatic history of the XVIII century. 1899 року дочка Маркса опублікувала це дослідження окремою книжкою, але не повністю, і лише в 1954 році Бенуа П. Гепнер видрукував повний текст у перекладі французькою: Karl Marx, La Russie et l'Europe, premiere edition integrale presentee avec une introduction "Marx et la puissance russe" par Benoit Hepner (Gallimard, 1954).

2) Щодо Кюстіна, то гнів російських посольств на його "Листи з Росії" був зрозумілим, враховуючи, що жодна інша книга про цю країну не здобула такого великого розголосу і не зачепила так болюче патріотичних почуттів росіян. Маркіз Астольф де Кюстін здійснив подорож по державі Миколи I у 1839 році. Щоб дати уявлення про "спадкові упередження" поляків щодо росіян, досить зацитувати Кюстіна, погляд якого на сто відсотків збігається з поглядом польських авторів XIX століття. Його праця, облаяна в Росії як огидний пасквіль, істотно сприяла зміцненню антизахідного комплексу в росіян. Тим часом французький письменник не прислужував жодним інтригам, просто він повернувся зі своєї подорожі вражений і розчарований автократичним правлінням, прихильником якого спочатку був. Його подальші висловлювання дають змогу переконатися: все, на що посилались русофоби минулого століття, не було принаймні дрібницею.

"У цього покірного народу вплив суспільних інституцій на всі прошарки такий великий, мимовільна школа повсякденних звичаїв так обробляє характери, що навіть найбільші спалахи мстивості, схоже, улягають певній дисципліні. Заплановане вбивство виконується ритмічно. Люди заподіюють смерть іншим людям, наче роблять якусь військову чи релігійну справу — без гніву, без емоцій, без слів, зі спокоєм, страшнішим, ніж шал ненависті. Б'ються, валять, нищать один одного, топчуться по тілах, наче механізми, що без упину обертаються довкола осі. Ця фізична нечутливість, що проявляється у найспонтанніших вчинках, ця потворна відвага у задумах, холоднокровність у виконанні, мовчазна лють, німий фанатизм, усе це разом, якщо можна так висловитись, педантичне злочинство".

"...Масово депортуються цілі села й повіти. Населення ніколи не впевнене в тому, що житиме й далі в тих самих теренах. Результатом такої системи є те, що людина, прикута до грунту, не має в своєму рабстві навіть тієї єдиної втіхи, яку їй здатен запевнити її стан: сталості, призвичаєння, прив'язаності до свого місця. Через пекельне комбінування людина рухається, не будучи вільною. Єдине слово володаря вириває її з корінням, неначе дерево, позбавляє рідного грунту й засилає на інший край світу гинути або тужити. Селянин, загрожений повсякчас ураганом з боку вищої влади, втрачає любов до свого обійстя, єдиної речі, яку міг би любити. Має відразу до життя і не знає своїх обов'язків, тому що людині потрібне хоч якесь щастя, аби розуміння обов'язку можна було їй прищепити. Нещастя навчає лише лицемірству та бунту".

"Нещасна країна, де кожен іноземець сприймається як збавитель в очах пригнобленого народу, тому що репрезентує правду, відвертість висловлювань і свободу серед людей, цілковито усього цього позбавлених... Запровадьте на двадцять чотири години свободу слова в Росії, і все те, про що ви довідаєтесь, спонукає вас відсахнутись з огидою".

"В Росії є віра. Але політична віра не вивільнює людського духу, навпаки, — замикає його у вузькому колі його вроджених пристрастей... Ця політична й народна церква не відає ані морального, ані надприродного життя. Кому бракує незалежності, тому бракує всього... Чи ж Петро І не обтяжив свого сумління велетенською відповідальністю, переклавши на себе й своїх нащадків рештки тої свободи, які ще зберігала його бідолашна церква? Він узявся за справу, непідвладну людській силі. Від того часу кінець розколу став неминучим... Ще раз і ще раз повторюю: їхня революція буде тим жахливішою, що здійсниться в ім'я релігії. Російська політика розчинила церкву в державі, змішала небо і землю. Людина, що бачить Бога в своєму володареві, чекає раю лише з ласки Царя".

"Я провів ніч, розмірковуючи над проблемою відносних чеснот і вад. І дійшов висновку, що й досі ще не з'ясовано досить важливий момент політичної етики: яка частина заслуг чи відповідальності за ті чи ті вчинки належить конкретній особі, а яка суспільству, у якому ця особа народилася. Якщо суспільство черпає славу з великих вчинків кількох своїх синів, то мусить так само почувати й відповідальність за злочини, вчинені кількома іншими. У цьому відношенні стародавні звичаї й досі у нас домінують. Жертовний козел у євреїв показує, до якої міри народ побоювався солідарності зі злочинами".

"Якби ви супроводжували мене у цій подорожі, то відкрили б у глибині душі російського народу фатальні спустошення, спричинені свавіллям влади, поширеної буквально на все. Передусім це дика байдужість до святості обіцянок, до правдивості почуттів, до справедливості вчинків. Це також брехня, що тріумфує в усіх життєвих учинках і ситуаціях".

"Суспільне життя в цій країні — постійна змова супроти правди. ...Єдність дій цього уряду вражала мене. З трепетом дивувався я мовчазній згоді начальників і підлеглих, що разом провадили війну проти ідей і навіть фактів... Замасковані злидні: таким є багатство росіян. Видимість у них є всім, і видимість у них бреше більше, ніж в інших".

"У Росії історія є частиною царської власності. Це моральна власність його величності, подібно як люди й земля є його власністю матеріальною. Її ховають до скринь і шухляд разом зі скарбами імперії і показують лише те, що вважають доречним. Пам'ять про те, що відбувалось учора, зна-

digitized by ukrbiblioteka.org

ходиться у руках царя. Він змінює відповідно до своїх уподобань хроніки краю і виділяє на щодень своєму народові історичну правду залежно від потреб моменту. Так, Мінін і Пожарський, герої, забуті два століття тому, були раптом ексгумовані й увійшли в моду під час наполеонівського нашестя. Бо в той момент уряд дозволяв патріотичний ентузіазм".

"Без середньовіччя, без старих спогадів, без католицизму, без доби рицарства й поваги до обіцянок, пізньовізантійські греки, навчені, як китайці, формул ввічливості, хамуваті чи принаймні неделікатні, як калмики, брудні, як лапландці, гарні, як ангели, необтесані, як дикуни (виключаю жінок і кількох дипломатів), швидкі, як євреї, досвідчені в інтригах, як вільновідпущеники, лагідні і достойні в манерах, як представники Орієнту, жорстокі в своїх почуттях, як варвари, саркастичні й пихаті з розпачу, подвійно уїдливі — від природи й від почуття нижчості, легковажні, але тільки зовні, росіяни покликані до серйозних справ. Вони всі мають хист, що дає їм змогу надзвичайно загострити почуття такту, а проте жоден не є достатньо великодушним, щоб піднестись до витонченого жарту. Вони геть відбили мені охоту до таких речей, необхідних для кожного, хто хоче з ними спілкуватися. Зі своїм постійним самоконтролем видаються мені людьми, найбільш гідними співчуття на світі".

"Хоч росіяни й не вміють бути як люди, проте вміють подеколи підійматися над людським. Розкривають поширену приказку: "Можучи більше, не можуть менше..." Як я вже казав, може, занадто часто, нова Римська імперія жевріє у Росії під попелом імперії Візантійської. З самого страху не виростає така велика терплячість. Ні, довіртесь моєму інстинктові, існує пристрасть, яку росіяни знають краще, ніж будь-який народ від часів римлян: це амбіція. Амбіція велить їм присвячувати все, абсолютно все, як це робив Бонапарт, самій необхідності буття... Безумовно, якщо велич мети вимірюється розміром покладених на її вівтар жертв, можна пророкувати цьому народові панування над світом..."

"Вигляд цього суспільства, всі пружини якого напнуті, наче в замку рушниці, готової до пострілу, викликає у мене страх, аж до запаморочення... Росія вбачає в Європі здобич, яку наші внутрішні чвари раніш чи пізніше видадуть їй у руки. Вона підживлює в нас анархію, сподіваючись мати користь із тієї зіпсутості, яку сама ж і підтримує, оскільки це їй на руку: історія Польщі у збільшеному масштабі. Роками Париж читає революційні газети, революційні у найрізноманітнішому розумінні, оплачувані Росією. Європа, кажуть у Петербурзі, обирає дорогу, якою колись пішла Польща. Знесилюється у безплідному лібералізмі, тим часом як ми залишаємося могутніми саме тому, що не є вільними. Терпляче несімо ярмо, інші згодом заплатять за нашу ганьбу".

"Або Росія не сповнить того, що є, здається, її покликанням, або ж Москва знову стане колись столицею імперії, бо тільки в ній спочиває зерно російської незалежності й оригінальності. Там коріння дерева, і там воно має дати плоди".

"Кремль, безперечно, є витвором надприродних сил, але сил зловорожих. Слава у рабстві — таку алегорію зображає цей диявольський монумент, такий незвичний в архітектурі, як видіння св. Іоанна є незвичним у поезії: це житло для постатей з Апокаліпсису".

"Росіяни виправдовуються перед собою думкою, що уряд, який вони терпляче зносять, сприяє їхнім амбітним планам. Проте всяка мета, якої не можна досягнути інакше, ніж за допомогою таких засобів, є поганою... Чи хтось може переконати мене, що треба справді складати штабелями останки цього людського стада, аби земля угноювалась таким чином упродовж століть, поки нарешті спроможеться народити покоління, гідне слави, обіцяної для слов'ян Провидінням? Провидіння забороняє чинити мале зло, навіть хоч би для хтозна-якого великого добра..."

З польської переклали
Оксана Ременяка та Геннадій Гамалій

Маркіз Астольф де КЮСТІН

РОСІЯ 1839 РОКУ

[Приїзд до Москви]

(...) Але чим більше наближаєшся до міста, враження від чарівного поступово блякне, і коли зупиняєшся біля надзвичайно земного й реального Петрівського палацу, збудованого Катериною II у псевдоготичному стилі, незграбного, квадратного у периметрі і перевантаженого вельми сумнівними щодо смаку прикрасами, то цілком забуваєш фантастичне місто, яке виднілося здалеку. Чим далі, тим дужче розчарування, і в'їжджаючи у ворота Москви, ви вже починаєте сумніватися в тому, що бачили щойно на власні очі. Вам здається, ви спали й марили. І ось, прокинувшись, ви опинилися у найпрозаїчнішій і найнудотнішій обстановці на світі, у велетенському місті без пам'яток архітектури, тобто без жодного твору мистецтва, справді вартого такої назви. Перед цією масивною і невдалою копією Європи ви з подивом запитуєте себе, куди ж поділася Азія, видіння якої щойно мерехтіло перед вами на обрії. Здалеку Москва — витвір фей, світ химер і привидів, але зблизька вона — велике торгове місто, хаотичне, брудне, кепсько забудоване і ще гірше забруковане, слабо заселене. Звичайно, це витвір рук сильних і енергійних, але водночас це плід розуму, позбавленого уяви й розуміння прекрасного.

Без архітектурного генія, без таланту і смаку в скульптурі можна нагромаджувати каміння, можна зводити велетенські за розмірами будівлі, але не можна створити нічого гармонійного, нічого великого за пропорціями. Мистецтво, сягаючи вершин досконалості, вселяє душу в каміння, у цьому його таємниця, цього навчає Греція. В архітектурі, як і в інших видах мистецтва, враження прекрасного народжується з досконалості окремих деталей та їх тонкого й умілого співпідпорядкування загальному планові. В усій Росії немає нічого, що справляло б таке враження.

А проте в цьому хаосі штукатурки, цегли й колод, що називається Москвою, дві точки незмінно привертають до себе погляд — церква Василя Блаженного й Кремль, той самий Кремль, що його не вдалось підірвати навіть Наполеону!

Я не забуду ніколи трепету й жаху, що охопили мене при першому погляді на колиску сьогоднішньої Російської імперії. Кремль вартий подорожі в Москву! Це не палац, яких не бракує, це ціле місто, що має, як кажуть, милю в периметрі. І це місто, цей корінь, з якого зросла Москва, є межею між Європою й Азією. За нащадків Чингісхана Азія востаннє кинулась на Європу: відступаючи, вона вдарила об землю п'ятою — і так постав Кремль.

Чи знаєте ви, що таке стіни Кремля? Слово "стіни" викликає в уяві щось надто звичайне, надто мізерне. Стіни Кремля — це гірський кряж. Порівняно із звичайними фортечними мурами, його вали — все одно що Альпи поряд із нашими пагорбами. Кремль — це Монблан серед інших фортець. Коли б велетень, на ім'я Російська імперія, мав серце, Кремль мав би бути серцем цієї потвори.

Його лабіринт палаців, музеїв, замків, церков і в'язниць навіює жах. Таємничі шуми долинають із його підземель: подібні житла не для людських істот. Вам уявляються моторошні сцени, і ви здригаєтеся від думки, що ті сцени — не лише плід вашої уяви. Підземні звуки, що

digitized by ukrbiblioteka.org

долинають звідти, нагадують звуки з могил. Бродячи по Кремлю, ви починаєте вірити у надприродне.

Кремль — зовсім не те, чим його звичайно вважають. Це зовсім не національна святиня, де зібрано історичні скарби імперії. Це не твердь і не благоговійно вшановуваний притулок, де спочивають святі, захисники вітчизни. Кремль — менше і більше від цього. Він — житло привидів.

(...) В усьому тут видно свавілля й нелад, усе виказує тут постійну тривогу за власну безпеку, яку почували ті страшні люди, що прирекли себе на життя в цьому фантастичному світі. Усі ці незліченні пам'ятки гордині, сластолюбства, благочестя й слави відбивають, попри їхнє позірне багатоманіття, одну-єдину ідею, що панує тут над усім, — ідею війни, підживлювану вічним страхом. Кремль, безперечно, є витвором понадлюдських сил, але й водночас — сил антилюдських. Слава у рабстві — ось алегорія, яку зображує цей диявольський монумент.

І хоч кожна вежа, окрема деталь має свою індивідуальність, усі вони говорять про одне: про страх, озброєний до зубів. Жити в Кремлі означає не жити, а оборонятись. Гніт породжує обурення, обурення викликає запобіжні заходи, а ті, в свою чергу, збільшують небезпеку бунту. З цього довгого ланцюга причин і наслідків, дій і протидій постала потвора — деспотизм, яка спорудила для себе у центрі Москви лігво — Кремль.

У мистецтві немає терміна, яким би можна було схарактеризувати архітектуру Кремля. Стиль його палаців, в'язниць, соборів — не мавританський, не готичний, не римський і навіть не суто візантійський. Кремль не має прообразу, він не схожий ні на що в світі. На ньому лежить відбиток, якщо так можна висловитись, архітектури царського стилю.

Іван Грозний — ідеал тирана, Кремль — ідеал палацу для тирана. Цар — це той, хто живе у Кремлі. Кремль — це дім, де живе цар. Я не люблю штучно створених термінів, особливо тих, якими послуговуюсь я один, але "архітектура царського стилю" чи "царська архітектура" — вислови необхідні, бо кожен, хто знає, що таке "цар", збагне, про що йдеться. У Москві співіснують поряд два міста — місто катів і їхніх жертв. Історія Росії показує, як ці два міста виникли одне з одного і як вони могли співіснувати поруч. (...)

Перше, що мене вразило у Москві, це настрій вуличної юрби... Відчувається, люди тут діють і думають самостійніше, менше керуючись приписами згори. У Москві дихається вільніше, ніж у решті імперії. (...)

Я побував на народному гулянні біля Новодівичого монастиря... Намети і балагани з напоями були розбиті довкола цвинтаря: культ мертвих слугує тут приводом для народної забави. (...) Величезна втіха росіян — пияцтво, іншими словами — забуття. Нещасні люди! Їм потрібно запаморочитися, щоб бути щасливими. Але ось що характеризує добродушність російського люду: їхні мужики, напившись, розчулюються, і замість того, щоб частувати один одного стусанами, як це роблять наші п'яниці, вони цілуються й плачуть. Дивна, цікава нація! Вона заслуговує кращої долі.

[Москва]

(...) Мені показали університет, кадетський корпус, Єкатерининський та Олександрівський інститути, Вдовиний дім і, нарешті, Виховний дім для підкинутих дітей. Усі ці заклади велетенські й помпезні. Росіяни страшенно пишаються такою кількістю чудових громадських споруд, що їх можна показувати іноземцям. Але я особисто задовольнився б меншою розкішшю, тому що не може бути нічого нуднішого, ніж прогулянка цими гордливо-монотонними палатами, де все поставлено на військовий штиб і де людське життя зведено до ролі годинникового коліщатка. Спитайте в інших, що являють собою ці висококорисні й пишні розсадники офіцерів, матерів сімейств і наставниць; не мені вам про це оповідати. Знайте лише, що ці наполовину політичні, наполовину благодійницькі заклади видались мені взірцями порядку, дбайливості й чистоти. Це робить честь їхнім начальникам, а заразом і головному начальникові імперії. У нас утомлює розпущеність і розмаїття. Тут пригнічує цілковита одноманітність у всьому і заморожує педантичність, невіддільна від ідеї порядку, внаслідок

чого ви починаєте ненавидіти те, що, по суті, заслуговує на симпатію. Росія, цей народ-дитя, є не що інше, як велетенська гімназія. Все відбувається у ній як у військовому училищі, з тією лише різницею, що учні не закінчують його до самої смерті.

Вся Європа наших днів вражена нудьгою. Доказом того — спосіб життя нашої молоді. Але Росія страждає від цієї недуги ще більше, ніж інші країни. Важко дати уявлення про пересит, який панує у вищих колах московського суспільства. Ніде хвороби духу, породжені нудьгою, цією пристрастю людей, позбавлених пристрастей, не видавались мені настільки серйозними і поширеними, як у Росії, у її вищому світі. Суспільство тут, можна сказати, почало зі зловживань. Коли порок уже не допомагає людині позбутись нудьги, що підточує її серце, вона йде на злочин. І це трапляється подеколи у Росії.

Товариство у Москві приємне. Суміш патріархальних традицій і сучасної європейської невимушеності, у кожному разі, своєрідна. Гостинні звичаї стародавньої Азії і витончені манери цивілізованої Європи призначили тут побачення одні одним і зробили життя легким і приємним. Москва, розташована на межі двох континентів, є привалом між Лондоном і Пекіном. Дух наслідування ще не стер останніх слідів національної своєрідності. Коли взірець далеко, копія здається оригіналом. (...)

Загалом росіяни, на мою думку, не схильні до великодушності. Вони в це не вірять і, коли б мали сміливість, заперечили б саме існування такого почуття. В усякому разі, вони його зневажають, тому що позбавлені внутрішнього мірила для нього. У росіян більше тонкості, ніж делікатності, більше добродушності, ніж доброти, більше поблажливості, ніж лагідності, більше проникливості, ніж винахідливості, більше дотепності, ніж уяви, більше спостережливості, ніж розуму, але найбільше у них — розрахунку. Вони працюють не для того, щоб добитися корисних для людей результатів, а лише задля винагороди. Творчий вогонь їм незнаний, вони не відають ентузіазму, що витворює все велике. Позбавте їх таких стимулів, як особиста зацікавленість, страх кари і марнославство, — і ви позбавите їх усілякої здатності діяти. У царині мистецтв вони раби, що справляють службу в палаці. Піднебесні вишини генія для них недосяжні. Цнотлива любов до прекрасного їх не вдовольняє.

Істинна велич духу черпає винагороду в самій собі. І хоч вона нічого не просить, та вимагає багато, бо прагне зробити людей кращими. Але тут вона зробила б їх тільки гіршими, бо всі сприймали б її як маску. Милосердя вважається слабкістю у народу, вихованого терором. Нещадна суворість змушує його згинати коліна, лагідність, навпаки, додає йому зухвальства. Переконати його не можна, його можна лише поневолити. Він повстає проти доброти й підкоряється жорстокості, у якій вбачає силу. Все це робить загалом зрозумілим прийнятий імператором спосіб правління, але не викликає схвалення з мого боку, бо ж справжнє завдання кожного уряду — виховувати народ, підвищувати його моральний рівень.

Коли росіяни хочуть бути люб'язними, вони робляться напрочуд милими. І ви стаєте жертвою їхніх чарів усупереч власній волі, всупереч усім упередженням. Спочатку ви не помічаєте, як потрапляєте в їхні сіті, а згодом уже не можете й не хочете їх позбутися. Виповісти словами, в чому саме полягає їхня чарівність, неможливо. Можу лише сказати, що це таємниче "щось" є вродженим у слов'ян і що воно великою мірою притаманне розмові й манерам істинно культурних представників російського народу.

Ця привабливість наділяє росіян могутньою владою над людськими серцями. Поки ви перебуваєте в їхньому товаристві, ви цілком поневолені. І чарівність їхня тим дужча, чим більше ви переконані, ніби ви для них є всім тим, чим і вони для вас. Ви забуваєте про час, про світ, про справи, про обов'язки, про розваги... Бажання подобатись, доведене до крайніх меж, незмінно отримує перемогу... Їдьте геть, їдьте швидше — це найкращий вихід. Росіяни — найкращі актори на світі. Їхнє мистецтво тим вище, що вони не потребують кону. Всі мандрівники докоряють їм за несталість, і цілком справедливо. Вас забувають, ледь устигнувши розпрощатись. Цей недолік я приписую, окрім певної легковажності, також бракові поважнішої освіти. Вони бояться, щоб триваліше знайомство не

digitized by ukrbiblioteka.org

уявнило їхньої внутрішньої порожнечі, — обережність, доволі поширена по цілому світі серед людей вищого кола. Бо ж найретельніше приховують не порочність, а пустоту. Не страшно, коли тебе вважають розбещеним, але принизливо, коли вважають нікчемним.

Усе сказане стосується як дружби, так і любові, чоловіків, як і жінок. Портрет одного росіянина характеризує цілу націю, подібно як один солдат дає уявлення про весь батальйон. Ніде єдність способу правління і виховання не проявляється так виразно, як у Росії. Усі душі зодягнені тут у мундири. (...)

Але ті самі милі люди, такі чарівні й такі обдаровані, впадають подеколи у пороки, від яких утримуються щонайгрубіші характери. Важко собі уявити, яке життя провадять молоді люди московського "світу". Ці панове з відомими в цілій Європі прізвищами віддаються найнеймовірнішим надмірностям. Абсолютно незрозуміло, як можна витримати впродовж шести місяців спосіб життя, якого вони дотримуються із року в рік зі сталістю, вартою кращого застосування. Така сталість у доброчинстві запровадила б їх, безумовно, простісінько в рай.

У Росії клімат винищує фізично слабких, уряд — слабких морально. Виживають лише звірі за своєю природою, натури сильні як у добрі, так і в злі. Росія — країна незагнузданих пристрастей і рабських характерів, бунтівників і автоматів, змовників і бездушних механізмів. Тут немає проміжних ступенів між тираном і рабом, між безумцем і твариною. Золота середина тут незнана, її не визнає природа: лютий мороз і палюча спека штовхають людей до крайнощів.

Але, попри підкреслені мною контрасти, всі росіяни подібні поміж собою в одному: усі вони легковажні, живуть тільки теперішнім і забувають сьогодні те, про що думали вчора. З дивовижною легкістю вони все приймають і покидають так само невимушено. Вони живуть і помирають, не помічаючи серйозних сторін людського існування. Ні добре, ні зле не має для них реальності. Вони можуть плакати, але нездатні бути нещасними. За чверть години розмови з ними перед вашим зором проходить всесвіт: палаци, пустелі, самітники, строкаті юрби, щонайбільше щастя, безмежне страждання. Їхній швидкий і зневажливий погляд байдуже ковзає по всьому, що століттями створював людський геній. Вони вважають себе вищими від усього на світі, тому що все зневажають. Їхні похвали звучать як образи. Вони хвалять із заздрістю, вони падають ниць, але завжди неохоче перед тим, хто, на їхню думку, є ідолом моди. А вітер війне — набігає хмарина й огортає картину; хмарина розсіюється — картини немає. Прах, дим і хаос — нічого іншого не може дати їхній несталий розум.

Лише крайнощами деспотизму можна пояснити пануючу тут моральну анархію. Там, де нема законної свободи, завжди є свобода беззаконня. Відкидаючи право, ви спричиняєте правопорушення: відмовляючи у справедливості, ви відчиняєте двері злочинам. Відбувається те саме, що й із прикордонною цензурою, котра лише сприяє ввезенню підривної літератури, бо ж кому захочеться ризикувати через безневинні книжки. Звідси випливає, що з-поміж усіх європейських міст Москва — найширше поле діяльності для великосвітського розпусника. Російський уряд добре розуміє, що за самодержавної влади потрібна віддушина для бунтарських настроїв хоч у якійсь галузі і, ясна річ, воліє, щоб тою галуззю була сфера моралі, а не політики. Ось у чому секрет розбещеності одних і потурання їм з боку інших. Звичайно, занепад моралі в Москві має й інші джерела й причини, говорити про які зараз не час і не місце. Найсміливіші картини наших побутописців виглядають блідими копіями оригіналів, які щодня проходять перед моїми очима, відколи я живу в Росії.

Несумлінність і непорядність знаходить сумний відбиток в усьому, особливо у комерційних справах. Тут від неї потерпають навіть розпусники, котрі стають жертвами власного шахрайства. Постійні коливання вартості грошей сприяють усіляким аферам. Не менш непевні й обіцянки в устах росіянина. (...)

Нестримність (я маю на увазі не лише пияцтво серед простолюду) сягає тут таких меж, що скажімо, один із найпопулярніших людей у Москві, улюбленець товариства, зникає щороку тижнів на шість не знати

куди. На питання про його місцеперебування відповідають: "Він поїхав погуляти і попиячити", — і така несподівана відповідь не здається нікому дивною. (...)

На противагу вільним народам, звичаї яких у міру розвитку демократії стають дедалі більш пуританськими, якщо не більш чистими, у Росії зіпсутість плутають із лібералізмом. Видатні розпусники мають тут таку саму популярність, як у нас — представники опозиційної меншості. (...)

До таких наслідків приводить деспотизм, найаморальніший з-поміж усіх існуючих способів правління. Всякий бунт виглядає тут законним, навіть бунт проти розуму. Там, де суспільний лад заснований на гнобленні, усякий нелад має своїх мучеників і героїв. Кожен ловелас, кожен донжуан перетворюється на борця за свободу лише тому, що зазнає урядових переслідувань, і загальне обурення спрямовується не проти винних, а проти суддів.

До Росії я привіз упередження, якого тепер не поділяю: разом з багатьма розумними людьми я вважав, що самодержавство черпає силу у довколишній рівності. Але ця рівність — лише ілюзія. Я казав собі: коли одна людина всемогутня, всі інші рівні, тобто нікчемні. У цьому, звичайно, мало приємного, але є певна втіха. Таке міркування занадто логічне, а тому спростовується фактами. На землі нема абсолютної влади, але є влади тиранські і повні свавілля. Хоч які вони сильні, їм не встановити абсолютної рівності між підданими. Хоч який всемогутній російський цар, у Росії більше нерівності, ніж у будь-якій іншій європейській державі. Під'яремна рівність тут правило, нерівність — виняток, але за умов цілковитого свавілля виняток стає правилом. Між кастами, на які поділяється населення імперії, панує ненависть, і я даремно шукаю хвалену рівність, про яку мені стільки наговорили.

(...) Військова дисципліна, застосована до всіх ділянок урядової діяльності, є могутньою зброєю, що підтримує свавільну владу монарха куди ефективніше, ніж фікція рівності. Але хіба ця страшна зброя не обертається часто супроти тих, хто нею користується? Ось лихо, що постійно загрожує Росії: народна анархія, доведена до крайнощів у тому разі, коли народ повстає. А якщо він не повстає, тиранія триває, більш або менш жорстока, залежно від часу й обставин.

Аби правильно оцінити труднощі політичного становища Росії, слід пам'ятати, що помста народу буде тим більше жахливою, що він неосвічений і винятково терплячий. Уряд, який ні перед чим не зупиняється й не відає сорому, скоріш страшний з вигляду, аніж міцний насправді. У народі — давке відчуття тривоги, в армії — неймовірне звірство, в адміністрації — терор, що поширюється навіть на тих, хто тероризує інших, у церкві — низькопоклонство і шовінізм, серед знаті — лицемірство й святенництво, серед нижчих класів — невігластво й крайні злидні. І для всіх і кожного — Сибір. Ось така ця країна, якою її зробила історія, природа чи провидіння.

І з таким ось немічним тілом цей велетень, заледве вийшовши з глибин Азії, намагається нині навалитися усією своєю масою на рівновагу європейської політики і запанувати на конгресах західних країн, ігноруючи всі досягнення європейської дипломатії за тридцять останніх років. Наша дипломатія зробилася щирою, але щирість тут цінують лише в інших.

Жахливі наслідки політичного марнославства! Ця країна, нещасна жертва амбіцій, навряд чи їй зрозумілих, закипаючи, наче казан, і спливаючи кров'ю й сльозами, намагається виглядати спокійною, щоб бути сильною. Вся поранена, вона приховує свої виразки...

Із французької переклав
Геннадій Гамалій

Астольф де Кюстін (1790 — 1857) — французький письменник і публіцист, нащадок давньої аристократичної родини, від якої успадкував монархістські переконання, поглиблені тією обставиною, що його дід і батько під час революції були гільйотиновані Робесп'єром. Подорож до Росії 1839 року змусила його істотно переглянути свої погляди: "Я виїхав із Франції, наляканий надмірностями хибно витлумаченої свободи, я повертаюсь додому переконаний, що коли представницький спосіб правління і не є

digitized by ukrbiblioteka.org

найчистішим морально, то, в усякому разі, він має бути визнаний режимом наймудрішим і найпоміркованішим. Коли бачиш, що він усе–таки захищає народи від найбрутальніших зловживань, характерних для інших систем правління, мимоволі запитуєш, чи не слід тобі погамувати особисту антипатію і скоритись політичній необхідності, яка врешті–решт несе дозрілим до неї народам більше блага, ніж зла?(...)

Треба пожити у тій пустелі без спокою, в тій тюрмі без спочинку, яка зветься Росією, аби відчути всю свободу, яку мають народи в інших країнах Європи, хоч би який там був спосіб правління. Коли ваші діти надумають нарікати на Францію, прошу вас, скористайтесь моїм рецептом, скажіть їм: їдьте в Росію! Ця мандрівка корисна для кожного європейця. Бо, запізнавшись ближче з Росією, кожен буде щасливий жити в якій завгодно іншій країні. Завжди корисно знати, що є держава, в якій щастя немислиме, бо за самою своєю природою людина не може бути щасливою без свободи".

ЄВРОПА: ШЛЯХИ ЄДНАННЯ І ПРОГРЕСУ

Міжнародний конгрес діячів української науки і культури
Травень-93

З ініціативи Інституту математики Академії наук України, Міжнародного математичного центру, Академії інженерних наук, Спілки письменників України, Українського науково-технічного товариства приладобудівників, Культурного центру "Світовид", науково-виробничої фірми "Київська Русь" за підтримкою ЮНЕСКО в травні 1993 року буде проводитися Міжнародний Конгрес діячів української науки і культури під девізом "ЄВРОПА: шляхи єднання і прогресу". Конгрес планується провести на пароплаві за маршрутом Дунай — Дніпро зі святкуванням днів української науки і культури в містах за маршрутом руху.

У роботі Конгресу візьмуть участь провідні фахівці різних галузей науки та культури з українських осередків усіх континентів світу. Головну увагу буде зосереджено на фундаментальних проблемах науково-виробничих, інженерно-технічних і гуманітарних наук, проблемах економіки, соціології, екології та права.

Упевнені, що ця акція, присвячена традиційним шевченківським дням, сприятиме взаєморозумінню, взаємозбагаченню та взаємозближенню народів посткомуністичної Європи, віднайденню нових шляхів для співробітництва наукової та творчої інтелігенції різних країн, розвиткові добросусідських контактів і взаємин.

Установи, організації, підприємства та фірми, а також приватні особи, які забажають фінансово та організаційно підтримати Конгрес на обопільно вигідних умовах, можуть отримати додаткову інформацію:

телефон: 225—13—25;
факси: 293—61—63; 225—61—75.

Наш розрахунковий рахунок 467418 у Залізничному відділенні УкрСБ м. Києва, МФО 322034 (для зарахування у фонд "Єднання").

Оргкомітет

Від редакції

Опублікувавши рік тому (Сучасність. — 1992. — №1) повість Юрія Андруховича "Рекреації", ми мимоволі спричинили дискусію, яка вихлюпнулася за межі нашого журналу і, власне, за межі дискусії суто літературної. Хоч у новому своєму творі п. Андрухович начебто став на шлях виправлення, майже обійшовшись без того, що декому в "Рекреаціях" видалося "стрілами у нашу незалежність" (а декому — сатирою на патріотичний кіч), він, проте, не відмовився від усього іншого, що так збентежило торік багатьох наших читачів і що, вочевидь, є ознакою Андруховичевого стилю. Отож ми вирішили не поглиблювати конфлікту в українському поспільстві, а заразом у самій редакції, отож засіли за пошуки прийнятного для всіх компромісу.

З одного боку, дослухаючись голосу більшості, для якої проза Ю.Андруховича — явище, безумовно, талановите й цікаве, ми вирішили докласти усіх зусиль, аби новий твір цього автора з'явився саме на наших сторінках.

З другого боку, поважаючи права меншості, для якої певні особливості Андруховичевого стилю є несприйнятними й навіть образливими, ми вирішили вдатись до часткового цензурування тексту, позначивши всі сконфісковані в ньому слова й літери значком [...].

Крім того, про всяк випадок ми прохаємо всіх читачів, яким не сподобалась попередня повість Ю.Андруховича "Рекреації", в жодному разі не читати його нового твору під назвою "Московіада".

Юрій АНДРУХОВИЧ

МОСКОВІАДА

Роман жахів

нехай і на сей раз
вони в нас не вполюють нічого
Григорій ЧУБАЙ

Живеш на сьомому поверсі, стіни кімнати завісив козаками й діячами ЗУНР, з вікна бачиш московські дахи, безрадісні тополині алеї, Останкінської телевежі не бачиш — її видно з кімнат, розташованих по другий бік коридора, — але близька її присутність відчувається щохвилини: випромінює щось дуже снодійне, віруси млявості та апатії, тому вранці ніяк не можеш прокинутися, переходиш з одного сновидіння в інше, ніби з країни в країну. Спиш самовіддано, найчастіше до одинадцятої, поки узбек за стіною не увімкне на повний регулятор духмяну орієнтальну музику "адин палка два струна". Проклинаючи незлостиво нещасну нашу історію, дружбу народів і союзний договір 22-го року, усвідомлюєш: далі спати не можна. Тим більше, що єврей за іншою стіною вже повернувся з виправи по крамницях, укотре накупивши, скажімо, "калготок" для своєї незліченної ветхозавітної родини з Біробіджана, для всіх колін її. Тепер з почуттям праведно виконаного обов'язку він сяде за написання нових віршів середньовічною мовою ідиш і таки напише їх — цілих сім віршів до обіду, а пополудні ще три вірші. І всі вони будуть надруковані в часописі "Совєтіш Геймланд", як живе свідчення ненастанної державної турботи про культуру малих народів.

Єврей за стіною — це живе і дошкульне нагадування тобі, скурвий сину, що ти також мав би щось робити — купувати "калготки", писати вірші. Натомість лежиш у ліжку і вкотре вивчаєш портрет диктатора Петрушевича, а орієнтальна музика за стіною робиться дедалі пристраснішою та одноманітнішою, вона тече, як вода в ариках, зрештою, це великий похід з верблюдами і слонами, бавовникові плантації, блюз для конопляної мафії.

digitized by ukrbiblioteka.org

І ти, український поет Отто фон Ф., ти фізично відчуваєш, як гризуть тебе докори сумління, як вони проїдають у тобі діри щораз більшого діаметра, аж колись ти вийдеш у коридор гуртожитку цілком прозорим, дірчастим, і жоден калмик навіть не привітається з тобою.

Але нема на це ради — вірші твої, певно, лишилися в атмосферних полях України, московські ж поля виявилися надто щільними для їхнього солов'їного проникнення.

Коридором уже давно шастають тутешні персонажі, власне кажучи, вони письменники, та ще й з "усього кінця" Радянського Союзу, але нагадують вони все ж не так творців літератури, як її персонажів. Причому літератури графоманської, спеченої за нудними рецептами великої реалістичної традиції.

Ти розрізняєш їхні письменницькі голоси — а кожен із них, за характеристиками з місць попередньої діяльності, "наділений власним неповторним голосом, який неможливо переплутати з будь-чиїм іншим", ці неповторні голоси коридорні кажуть щось один одному, схрещуються, перетинаються, злягаються, вони повідомляють, що закипів чайник, наспівують "несыпьмнесольнарану", цитують Висоцького (Жванецького), запрошують когось на сніданок, інформують, що профура з заочного (третій поверх, кімната 303) ночувала сьогодні в 727-й тощо.

У нерозривній діалектичній єдності з голосами перебувають і запахи — букет гуртожитського існування, аура кухонь і сралень з подальшими міазмами загаченого сміттєпроводу, перегарів і сперми. Шиплять пательні, брязкають відра, ключі, гупають двері, бо, зрештою, сьогодні субота, і лекцій нема, і жодне падло не змусить мене робити щось таке, чого я не схочу. І пішли вони всі.

Отак поступово ти входиш у дійсність, пам'ятаючи, що гарячої води може й не бути, що профура з 303-ї ночувала не в 727-й, як було помилково заявлено в коридорі, а в 729-й, що хтось із чеченів (а найпевніше — всі чечени, разом узяті) відмагуляв учора в ліфті спорторга Яшу, що російський поет Єжевікін, котрий мешкає у протилежному крилі, вчора мав уп'яте виступ на телебаченні, в якому дев'ять разів ужив слово "ДУХОВНОСТЬ" і вісім разів витирав тильним боком долоні похмільний піт із чола, що варто би подзвонити додому, що у вівторок почнеться сесія Верховної Ради, що український переклад "Сонетів до Орфея" чи не найточніший з тобі відомих, що другий рік твоєї московської біографії добігає кінця, а ти так і не побував у пивбарі на Фонвізіна, пам'ятаючи про всі ці ніяк між собою не пов'язані речі, як і про безліч інших речей, ніяк не пов'язаних із попередніми, ти все ж підводишся і, походивши в самих лише трусах кімнатою, оцінивши з вікна той самий лажовий пейзаж із тими самими тополями і тьмяно-дощовими тяжкими хмарами, змушуєш себе до силових вправ — раз, два — аж поки не заболять м'язи, так ніби в цьому полягає останнє виправдання тебе і Москви, і, більше того, твого існування на світі. Існування, до речі, досить нікчемного, такого, що ним узагалі годилося б знехтувати Комусь Над Нами, якби не кілька вдалих рядків у кількох загалом невдалих віршах, чого, ясна річ, зовсім недостатньо для великої національної справи.

А ось деякі зі згаданих персонажів. Їхні голоси так роздратували тебе вранці, що тепер можеш поквитатися з ними, фон Ф. Зобрази їх якомога в'їдливіше, старий.

Прошу дуже. Дві жінки, дві квітки з глибинних провінцій Великоросії. Дві поетеси, чи то пак поетки, ні, перепрошую, два поети, бо зараз у їхньому середовищі престижно повторювати слідом за Цвєтаєвою (Ахматовою?), слідом за Цвєтаєвою-Ахматовою (Горенко?), що слово "поет" не має жіночого роду, у зв'язку з чим я, старий збоченець, уявляю собі всю цю бабноту з добрячими пенісами й — головне — тестикулами у відповідному місці.

Але справа не в тому. Є дві жінки з глибинних і рівновіддалених від Москви росій. Дві зегзиці-лебедиці, з яких одній ледь за сорок,

іншій — сорок незадовго. Котрась із них одружена, котрась ні, але котра саме, я забув.

Це експозиція. Тепер розвиток дії. Обидві надто багато поклали на цей пажерливий вівтар. Потрапити сюди кожна прагнула півжиття. Потрапити до Москви на цілих два роки! Потрапити до Москви, де, безсумнівно, нарешті помітять і вознесуть! Потрапити до Москви, аби лишитися в ній навіки! Бути в ній похованою (кремованою)! Потрапити до Москви, де генералів, секретарів, іноземців, патріотів, екстрасенсів — як гівна! А головне — повно бананів!..

Така мрія приходить разом зі статевим дозріванням. І владно супроводить усе життя.

Заради цього варто було йти всіма пекельними колами засраних провінцій. Інтригувати. Дзвонити. Частувати. Спати з імпотентами.

Після багаторічних поразок і розпачів — збулося! Сталося! Обидві приїздять майже водночас, незалежно одна від одної перетнувши добрячий шмат російських рівнин. Знайомляться без тіні лукавства, їм справді дуже приємно, адже вони товаришки по щастю. Уже з перших натяків з'ясовуються спільні вподобання: Єсенін, а не Пастернак, Рубцов, а не Бродський, сукні молодіжні з поліестеру, по переду і спинці — фігурні кокетки, у швах кокеток переду — кишені з застібкою-"блискавкою", по спинці — зустрічна складка, доповнення — пояс. Того ж дня у дражливо-солодкому передчутті тотальних змін на краще обидві йдуть до Пушкіна — покласти квіти, просто так, від себе. Тому що обидві люблять Пушкіна і навіть вважають його найбільшим російським поетом, своїм учителем. Пушкін задумливо розглядає носаки черевиків. Унизу, під ним, хлопці в сірих уніформах і чорних беретах гамселять якихось нестрижених масонів, котрі називають себе "демократическьким союзом". Обурені за Пушкіна, провінціалки їдуть поселятися в гуртожиток.

Комендант виявляється чучмеком, щоправда, дагестанцем, але ще досить молодим дагестанцем: фізично розвинутий добре, плечі широкі, груди, поза сумнівами, вкриті буйним волоссям, тридцять чотири роки, встигає підморгнути кожній непомітно для іншої, зуби рівні, очі карі, Рамазанов Муртаза чи, може, навіть зовсім навпаки — Муртазаєв Рамазан.

Рамазан (Муртаза?) пропонує їм широкий вибір кімнат на сьомому поверсі. Будь-яка може стати їхньою. Є кімната з вікнами на горілчаний, є — з вікнами на овочевий. Є — з паркетною підлогою нового зразка. Є з розбитим вікном. Є поруч із туалетом. Кожна кімната по-своєму приваблива.

Але є варіант, на який обидві пристають без вагань. Це так званий "сапожок", дві сусідні кімнати, відокремлені від решти світу спільними сіньми. Досконало! І вони поселяються, і відразу ж запрошують одна одну на чай. І розмовляють до пізньої ночі про Пушкіна, про Єльцина, читають напам'ять власні вірші, обмінюються похвальбами, потім збірками, виданими в обласних видавництвах на зекономленому папері. І жодного навіть натяку на лесбіянство.

А потім минають дні, ночі, тижні, місяці. Від кухні смердить помиями, а туалет спільний із чоловічим. Колеги засадничо дивляться в чарку і не реагують на їхні млосні погляди. Керівники від поезії (чорт забирай!) також. Осінь мерзенна, з вітрами і сльотою, в кімнатах свище вітер. Банани виявляються недостатньо твердими і пружними. У редакціях не надто охоче приймають їхні вірші. Приймають, аби навічно поховати на дні прірви — там уже лежить безліч поетів, безіменних, чесних і неголосних трудівників літератури, цього непсревершеного смітника.

Так ми дійшли до кульмінації.

А розв'язка? Чим далі, тим більше доходить до кожної з них, що скоєно несосвітенну дурницю. "Сапожок" виявився пасткою. Пасткою на дурних корів, які бозна-чого приперлися до цього бедламу. Найбільша їхня біда полягає в тому, що вони не доросли до можливості групового кохання. Тому їм так і не вдається спокусити ні генерала, ні навіть дагестанця. І, таким чином стримувані одна одною, провадять цілком

digitized by ukrbiblioteka.org

черниче своє життя, потихеньку лютуючи і скрегочучи, а колишня непідробна приязнь еволюціонує в ледь приховувану, з кожним днем очевиднішу, бездонну і чорну ненависть.

Снилося мені з п'ятниці на суботу, нібито я вечеряю з королем України Олельком Другим (Довгоруким-Рюриковичем). Сидимо удвох при вміло сервірованому столі у барокковій лоджії блакитного каменю, час від часу з'являються неметушливі слуги, переважно індуси або китайці, з позолоченими тризубами на вилогах фраків, непомітно змінюють тарелі й тарілки, страви, ножі, виделки, кліщі для зламування ракових панцерів, пінцети для добування молюсків, скальпелі для розтину жаб, і так само непомітно, без особливого брязкоту, виходять. З лоджії відкриваються розкішні овиди: сідає сонце десь у водах ясного озера внизу, востаннє спалахують призахідним блиском незаймані вершини Альп або, якщо на те вже пішло, то взагалі Піренеїв. А ми з королем попиваємо всілякі кунштовні вина, коньяки, наливки та настоянки і про се, про те варнякаємо.

— Ваша Королівська Милосте, — звертаюся до нього, сповнений шацунку, — Володарю й Управнику Руси-України, Великий Князю Київський і Чернігівський, Королю Галицький та Волинський, Господарю Псковський, Перемиський та Козятинський, Герцогу Дніпродзержинський, Первомайський та Іллічівський, Великий Хане Кримський та Ізмаїльський, Бароне Бердичівський, Обидвох Буковин та Бессарабій, а також Нової Асканії та Каховки Зверхнику, Дикого Поля та Чорного Лісу Архисеньйоре, Козаків Донських, Бердянських та Криворізьких Гетьмане й Покровителю, Гуцулів і Бойків Невсипущий Вівчарю, Пане Всього Народу Українного з татарами й печенігами включно, а також з малохохлами і салоїдами, з усіма молдаванами і манкуртами, в Землі Нашій Сущими, Великої та Малої Слобожанщини, а також Внутрішньої та Зовнішньої Тьмуторакані Патроне і Пастирю, нащадку преславного роду тисячолітнього, словом, Монарше наш пишний і достойний, Ваша Милосте, чи не хотіли б Ви навіки лишитися в золотих скрижалях пам'яти вселенської та вселюдської?

— Хтів би-м, — каже Олелько Другий, — лем през які поступовання?

— А през такі поступовання, — відповідаю, — през які вшиткі крульове слави вічної непреходяще й зацно сподоблялися.

— То, може, през войни? — запитує Олелько, звівши свої тисячолітні брови і породисте чоло морщачи.

— През войни і дурень може, Пане мій, і президент може.

— Тогді през закони й уложення мондрі, права й хартії справедлячі, — вгадує Олелько.

— І це до дупи, Ваша Милосте, на це божевільні існують або депутати в парламенті, — інтригую його далі.

— То хиба през малжонок і наложниць скількість шкандальну, през пиятики гучнії та биятики бучнії, през розкошовання та обжирання гвалтовані та инчі непотребності, мало шацовані?

— І це не нове, Великий Князю, все одно комуняків не перевершите, — мордую його, як можу.

— То не муч же ня і повідай, през які такі поступовання?.. — трохи просить, а трохи наказує Олелько Другий.

Слуга-малаєць прибирає з-перед нас останні тарілки, вазу з живими, ще писклявими, недоїденими устрицями, порожні пляшки з-під мальвазії, іміглікоса та келлер-гайстера. Слуга-ефіоп натомість приносить свічки у збронзовілих канделябрах та ебенову чорну коробку, вщерть набиту сигарами кращих сортів. Сутеніє. Звідкілясь із альпійських полонин долітають пахощі. Внизу під лоджією співає фонтан, а може, ручай. Двійко маленьких негритосів заводять попід руки сліпого старця-бандуриста. Ми з королем закурюємо, а бандурист ледь чутно перебирає струни, сівши на кам'яному виступі, поруч із барельєфним зображенням танцюючого фавна. У небесах з'являються перші зорі.

— То повідай же, драню, що хтів-ись мні нараяти?! — починає закипати король, роздратований моїм багатозначним сигарним пахканням.

— Будьте, Ваша Соборносте, терплячим і поблажливим, — кажу на це. — Не образіть ані комашки гівняної, нікчемної. У неділю відвідуйте Службу Божу, але й про щоденні молитви не забувайте. Даруйте бідним свої маєтки, роздавайте усмішки вдовам і сиротам, бездомних цуциків не вбивайте. Думайте про велике і гарне, як, наприклад, моя поезія. Читайте поезію мою, їжте тіло моє, пийте кров мою. Надайте стипендію мені, скажімо, в німецьких марках і пошліть мене мандрувати навколо світу. За півроку Найясніший отримає від мене такого панегірика славильного, що понад усіх монархів Вас вознесе. Ще за півроку народ України зажадає Вашого повернення і внаслідок успішно проведеного референдуму Ви в'їдете до Києва на білому кадилаку. Істинно, істинно кажу Вам: дайте мені стипендію!

Сліпий бандурист про щось там грає-грає, воропає. Вода внизу, у вічнозелених заростях мирту, шумить і кличе в навколосвітню подорож. Зорі в небесах робляться усе більшими, ближчими, можна навіть розрізнити на них якісь міста, казкові манценілові ліси, дивовижні палаци, колони, вежі. Їхнє сяйво так багато обіцяє, що хочеться вистрибнути сторчголов із лоджії і, як сказав поет, хоч би трішечки померти.

— Адже ніщо в цьому світі не є таким зайвим, безглуздим і кумедним, як добра поезія, але водночас і ніщо в цьому світі не є таким необхідним, значущим і доконечним, як вона ж, Ваше Преукраїнство. Зважте на історію всіх великих народів і переконаєтеся, що це історія їхньої поезії. Зважте також на історію невеликих народів! Тих, яких завтра вже не буде. Зважте і скажіть мені: хто кому потрібен більше — королі поетам чи поети королям? Чи варті чогось королі без поетів? Чи не існують королі волею Божою тільки тому і тільки для того, аби утримувати волею Божою поетів?

Шумлять платани у гуснучих сутінках, блимають свічки, дзвонять монастирі, співають ідучи дівчата. Невідомі вечірні птахи, а може, й кажани літають навколо лоджії. З далеких гір долинають солодкотривожні пахощі.

Король допиває крижане шампанське з келиха на височезній масонській ніжці і каже — повільно, мудро, вагомо:

— А знаєш, як по-еспанськи буде "х[...]"?

—Як, Ваша Милосте? — питаю вкрай зацікавлено.

— Пінга! — кричить король і плеще в долоні.

Тоді двійко довготелесих сенегальців хапають мене за плечі, за руки і жбурляють з лоджії вниз. Лечу і зненацька пригадую, що справжнє його прізвище "Анжуйський". Обдираючи морду об вічнозелені зарості, чую, як сивочубий сліпий бандурист гірко заридав та й заплакав.

Кривлячись і відпльовуючись, і самого себе люто ненавидячи, згадуєш отой сон, поки вимучуєш на підлозі свої силові вправи. Це ж треба так продаватися! Безпардонно, нахабно, цинічно. "Надайте мені стипендію, Ваша Суверенносте, надайте мені сти...". Яке підле й нице лакейство духу, яка внутрішня проституйованість!

Нарешті з м'язами покінчено. Тепер слід зібрати необхідне для душової манаття і тріумфально з'їхати ліфтом у гуртожитське підземелля, де бригада посинілих від кіру прибиральників (Саша, Серьожа і Арутюн) має свою безвідмовну "каптьорку" не так для праці, як для відпочинку. Але при чім тут вони?

У коридорі здалека махаєш рукою комусь незнаному (себто знаному, але незідентифікованому, позаяк він аж у кінці протилежного крила, метрів за двісті від тебе), незнаний відповідає тобі таким самим помахом, заледве чи теж розпізнавши, настрій поліпшується. Ліфта чекати не так уже й довго — хвилин п'ять щонайбільше. Їдучи донизу, розглядаєш на стінах і підлозі всілякі написи, малюнки, подряпини — давні й недавні, зовсім нові, кров спорторга Яші, відмагуляного вчора чеченами за те, що має "жопа балшой" або за щось подібне.

Ліфти — це особлива нагода для гуртожитського населення повимахуватись і провернути яку-небудь оригінальну річ. Про те, що чечени

digitized by ukrbiblioteka.org

полюбляють у ньому нищити своїх ворогів, відомо всім, з районною лягавкою включно. Про те, що троє рецидивістів, з яких один — студент поетичного семінару, а другий — духовної семінарії, відпірхали в ньому здібну початкуючу драматургиню з Новокузнецька, відомо теж усім, за винятком районної лягавки. Але про те, що вчинив якутський письменник Вася Мочалкін, знають лише втаємничені. Так от, Вася Мочалкін, основоположник якутської радянської літератури, студент четвертого курсу і почесний оленяр, якось наллявся бухлом по саму зав'язку і на першому поверсі ступив у ліфт. Натиснувши кнопку з числом потрібного поверху (а Васі Мочалкіну було, власне кажучи, по цимбалах, на якому поверсі сходити, адже всюди його приймали як брата й любили), він — барвисто висловлюючись — полинув угору. Однак під дією неминучих при цьому кінетичних змін не те що не втримався на ногах, а радше навіть навпаки — гепнувся, чи, як сказав би поет Єжевікін, "й[...]нувся". Сталося це о дев'ятій вечора, а о дев'ятій ранку Вася все ще перебував у тому ж ліфті, оскільки, наї[...]вшись о дев'ятій вечора, тоді ж таки щасливо заснув і так проїздив угору-вниз цілісіньку ніч. О пів на першу ночі, щоправда, не більш тверезий від Васі білоруський новеліст Єрмолайчик зробив було спробу витягнути другана з ліфта і вкласти де-небудь по-християнськи, але спроба завершилася тим, що Вася чимало блювонув на Єрмолайчиків комір, і той, махнувши рукою на будь-які моральні засади, поплівся ночувати до Алки з вирізаною правою груддю. І тільки вранці, десь так о пів на десяту, Васю Мочалкіна врешті вдалося розштурхати. Це сталося на першому поверсі, де й починався минулого вечора його казковий маршрут по вертикалі. Прийшовши до тями після тяжкого оленярського сну, Вася таки виповз із ліфта і покатуляв новий зустрічати день у пивбар на Фонвізіна.

Ось і ти, Отто фон Ф., уже на першому поверсі. Тепер з ліфта ліворуч і сходами вниз, ачей стане ще для тебе гарячої води в запльованих і облуплених душових.

У роздягальні, як завжди, темно, і, поки намацуєш біля дверей замаскований павутиною вимикач, бачиш чи радше навіть відчуваєш, як заворушилася купа старого шмаття в кутку "передбанника". Купа ворушиться дедалі нервовіше, енергійніше, немов із десяток метрополітенівських щурів знайшли там собі притулок. Але розкудлана бородата мармиза, що з'явилася над лахміттям одночасно зі спалахом електричного світла, розвіює всі твої біологічні жахи й сумніви: Іван Новаковський, на прізвисько Новокаїн, інша версія Ваня Каїн, гнаний і упосліджений (себто у послід перемінений) літератор, видавець і культуролог, бомж, останніх років п'ятнадцять намагається нелегально спати в гуртожитку, з якою метою навіть узяв церковний шлюб у Мар'їній Рощі з прописаною в гуртожитку епілептичкою Василісою (четвертий курс, семінар божевільних), однак цей шлюб має досить виразні ознаки фіктивності, позаяк Новокаїн здебільшого влаштовує собі ночівлю в душовій або в сушці. Кажуть, що Василіса била його по голові настільною лампою. Інші кажуть, що не настільною, а паяльною і не по голові, а пхала в задній прохід. У будь-якому разі по вулицях він пересувається забімбаною постапоплексичною ходою. Проте, як правило, балакучий, цитує самого себе строфами і виношує все нові й нові видавничі проекти.

— Слиш, купі зборнічєк, — витягає з-під купи мотлоху стару онаністичну руку, в якій затис примірник сірої ксерокопії. — Вєликолєпниє стіхі, Ніколай Палкін, рупь стоят, із ніх дєвяносто копєєк автору...

Розглядаєш засмальцьовану м'яку обкладинку: "Серия "Русская идея". Основана в 19... г. Николай ПАЛКИН. Расплела косу береза. Новые стихи. Издательство "Третий Рим". На обкладинці зображено березу, перекреслену зірку Давида і жвавого двоголового орла, котрий, здається, от-от злетить і полетить, шугаючи навколишню небесну фауну включно з ангелами потворною неприродністю свого іміджу. Поки Ваня безупинно

про щось глаголе, себто цитує і жартує, встигаєш прочитати першу строфу:

Россия кровью изошла...
За что, скажите, Бога ради,
Терзают Русского Орла
Иуды, стервачи и б[...]?!

З почуттям наростаючого кайфу переходиш до наступної:

За что, Прибалтика, скажи,
Святую Русь так ненавидишь?
Замри, Эстонь! Литва, дрожи!
Ты русский х[...] еще увидишь!

Але слово "х[...]" чомусь від руки перекреслене, і над ним написано слово "меч", потім і воно перекреслене, і над ним написано "танк". Мовчки повертаєш поезію Новокаїнові. Йдеш митися, обережно й цибато переступаючи брудні схололі калюжі на щербатій підлозі душової. Новаковський знову з головою залазить під лахміття і продовжує там спати чи солодійствувати, наприклад.

Яка ж це винагорода, що бодай тут, у брудному підземеллі, занечищеному плювками, змилками, жмутками старого волосся, існує гаряча вода, який це драйв, геть недосяжний розумінню багатьох селянських і пролетарських письменників — митися з милом, чистити зуби! Як хочеться бути тут вічно! Забути про все, заплющити очі й віддаватися воді, мов коханці. Більшість віршів ти сотворив саме у гарячій воді. Бо у гарячій воді ти здатен бути великим, добрим, геніальним і самим собою водночас. І пішли вони всі.

За стіною — в жіночій душовій — суцільні реготи і сміхи. Враження таке, що їх там тисяч сорок. Чому вони завше так репетують, коли миються, кляті лесбіянки? Ані слова не розбереш із цього напівпташиного повискування — так, ніби дівчата під час купелі здобувають якусь іншу мову, тільки їм відому. Таємничу мову прадавніх часів матріархату. Сповнену зневажливої вищості до ницого чоловічого поріддя з його цапиними потребами і вподобаннями. Тому вони так не люблять, коли хтось із цього рабовласницького кодла намагається підглянути чи — гірше того — запакуватися до них під час сакрального омовіння. Такі речі караються надто суворо, як карається в окультизмі негідно вкрадене таємне знання. Суздальський поет Костя Сєроштанов, твій однокурсник, навіть вірша написав про те, як розлючені дівки облили його хлоп'ячу пуцюринку окропом за те, що підглядав, як вони шубовтаються у сільській лазні. Незлий вийшов вірш, найкращий з усієї добірки. Вірш-спогад, повернення втраченого часу. Дуже йому боліло, Кості Сєроштанову.

Але от голоси за стіною поступово вмовкають, і разом із ними вщухає шум води. Мабуть, ритуал вичерпано, магічний сеанс завершено, і пора змінювати мову. Проте хтось там усе-таки залишається, бо все ж чуєш, як біжить вода принаймні з-під одного крана.

Далі починається спів. Самотній жіночий голос і більш нічого. Якась дивовижна пісня, не з тих, що, буває, наспівують дєвочки в напливі молодих почуттів і весняних мрій. Ні, це щось інше, це навіть не пісня, а якесь несамовите розкошування голосу, цього найдосконалішого з музичних інструментів (гарно сказано, фон Ф., але це Лорка). Поринаєш від усього цього — гарячої води, музики і власної величі — в надприродне заціпеніння, голос із-за стіни мучить тебе світлою мукою, наче філіппінський масаж, кожну клітиночку найменшу, власне, давно вже пора б виходити, однак не можеш, не можеш! І що там за сирена така? Заліпити вуха милом, чи як? Але чим далі, тим сильніше відчуваєш, що піймався. Голос не полишає тебе, не дає спокою, ранить і вабить. Нарешті усвідомлюєш: іншого виходу в тебе вже немає.

Повз гору лахміття, під якою нишкне розтерзаний життєвою "непрухою" Ваня Каїн, вислизаєш у роздягальню, вода струменіє з тебе,

digitized by ukrbiblioteka.org

а серце докладає всіх зусиль, аби вискочити звідкись із рота. Обгортаєшся великим волохатим, привезеним з дому, екваторіальним рушником. О ламбада, мадонна, кетцалькоатль, попокатепетль! Комусь іншому не повірив би...

Двері в підземний коридор відхиляєш якомога обачніше (а той голос, голос чути навіть сюди, що за мана, мана-мана!). Напівтемрява, і нікого нема. Тому — праворуч! — командує з черепової коробки, а швидше звідкілясь із пахвини, твій особистий фельдмаршал. Праворуч і — стрибками, не більше як десять стрибків коридором. Полишаєш за собою босі й мокрі сліди. "Каптьорка" прибиральників категорично зачинена — ясна річ, нині субота, і який дешевий дебіл тут сидітиме?

А от і наступні двері — за ними печера, в якій живе той голос, ув'язнений драконом. Увіходиш рішуче, як на страту. Далі вже мало що усвідомлюєш, хіба тільки встигаєш подивуватися, що жіноча душова влаштована всередині так само, як і чоловіча, — так, ніби жінки належать до того самого біологічного виду. Десь там, у роздягальні, розмотуєш і ніяк не можеш скинути із себе власний рушник. Бо він тримається, він висне на твоєму кілку, плутається між ногами, у цю мить ти ідеальний вішак для нього, але врешті звільняєшся і переступаєш через його смугасту сельву, що осіла на бетонній підлозі.

Вона стоїть під душем спиною до тебе, мильна вода стікає по ній пахучими потоками, шкіру має золотаво-шоколадно-шовкову, а ноги — ніби молоді тропічні дерева. Підходиш близько, як можеш, кладеш руки їй на плечі. Спів уривається.

Натомість — легенький здушений вигук, щось ніби видих. Даремно ти перестала співати, пташко. Бо, якби ти співала й далі, то ми б утнули з тобою щось цілком інакше, щось нелюдське, небесне і незвичайне. Даремно ти перестала співати. Доведеться тебе за це з'їсти.

Поливаєш її з якихось флаконів — шампунь, рідке мило, поливаєш її й себе з яскравих духмяних південних флаконів і намилюєш її всю, хоч летюча вода тут-таки змиває з неї всі твої старання, але це робить її слизькою й незрячою, і ти занурюєш голову в її прачорне волосся. Тоді вона, так і не озирнувшись жодного разу, повільна, але слухняна, похиляється вперед. І це запрошення. Або виклик. Чорна орхідея впускає тебе. І від блискавок усередині твій череп аж розламується, бо ти почав. Даремно вона перестала співати.

І в цих пекельно-гарячих струменях, під цим одвічним водоспадом виколисуєте удвох якийсь африканський ритм. Не чуєш спротиву, але й заохочення не чуєш — віддається так, як віддаються рабині, хоч ти не можеш знати, як віддаються рабині, може, якраз зі спротивом або з заохоченням. Але вже за хвилинку чуєш, що до неї повертається голос. Не той, яким співала, однак живий, таємничий. Може, навіть палкіший. Щось у ньому благальне, щось навіть молитовне. І саме голос, його поява, його вимогливе тремтіння відбирають у тебе стриманість і витривалість, і ти вже не в змозі перетривати, зупинити, запобігти. Ця орхідея знищить, розтопить, зіжмакає тебе...

Але вона щось таке невідоме робить, якийсь непомітний внутрішній рух, щось таке змінює там, у собі, вона знає всілякі споконвічні штучки, здібна була дівчинка, добре вчилася, витончені в любові жриці готували її для чорношкірого цибатого принца на спеціальному забороненому острові, вони злягались на пальмовому листі, і ти знаходиш у ній можливість для тривання. Тільки ж голос, голос! Він таки доконає тебе, він не дасть пробігти цю савану до кінця, як належить. Він входить у тебе, мов пара, — в твою шкіру, значно світлішу середньоєвропейську шкіру. І тепер — як останній порятунок — заплющити очі, бо й для очей забагато всього: зірок у черепі, блискавок і цього шоколаду, і цих гарячих потоків з неба. Однак і в заплющених очах воно все оживає, пульсує. І ти здригаєшся вулканно, і, почувши таки власний голос, розумієш: усе. Даремно ти почала співати.

...У роздягальні знову замотуєшся рушником. Злизуєш залишки шоколаду з губів. Визираєш у коридор майже впевнено, хоч і відзначаєш здивовано подумки, як легко і владно повернулася реальність. Тулишся

до стіни і так кількома стрибками повертаєшся у чоловічу зону всесвіту. Хоча стрибаєш не тільки з остороги. Швидше, як мисливець, котрий щойно переможною стрілою повалив золоту лань.

Вітаєшся вдруге з Новокаїном, котрий знову кудлато вилазить зі свого логовища і пропонує "стіхі". Вішаєш рушника на кілок. У душовій тим часом з'явилося кілька монголів. Поформують, мов коні, змиваючи пил Великого Степу з жилавих плечей. Вони скакали цілий тиждень, везли ханську грамоту, молоді зубаті вершники. Кривоногі лучники.

Ще раз намилюєшся. І тоді чуєш, як там, за стіною, вона знову починає співати...

Розчарування навіки поселилося в цих стінах, які, до речі, ніколи не вкриються меморіальними табличками. Але справа не в тому. Справа в іншому — це дім, де розбиваються лоби. Тутешні сюжети є настільки одноманітними й повторюваними, що йдеться, очевидно, про міф. Або про схему з двома-трьома варіантами. Ось один з варіантів.

Сімнадцятилітній ліричний юнак, назвімо його Слава, пише римовані строфи, які списує до загального зошита і переховує в секретному місці під унітазним бачком. Вірші, як правило, носять назви, похідні від романтичних жіночих імен: "Аеліта", "Консуела", "Анготея", "Айседора", "Лоліта". Безперечно, що тут криється одна й та сама істота, переважно Люся або Нюся, однакласниця, котра й не здогадується про існування в природі таких речей, як сублімація.

Настає день, коли юнак Слава потайки висилає вірші з жіночими йменнями, ці душевні полюції, на конкурс до московського інституту. З початком весни він вкривається прищами і ластовинням, і саме тоді з Москви надходить відповідь. Мліючи від нетерплячки, Слава розшматовує конверт і довідується, що успішно пройшов творчий конкурс. Всесоюзних масштабів прізвище, відоме йому зі шкільних хрестоматій, що значиться у підписі, робить нашого лірика просто-таки збаранілим від щастя.

Улітку він покидає свій завошивлений, зачуханий, свій задрипаний Партизанськ чи Мухоморськ, місто хіміків, і вирушає на завоювання Москви. Фотокартку з Люсею-Нюсею зберігає в найнесподіваніших місцях.

Йому, звичайно, вдається вступити. Але на цьому й закінчується вся поезія. Далі — навіть не проза. Вірші пішли геть, бо так захотів Той, Хто їх диктує. Кохання до Люсі вичерпалося, позаяк Слава збагнув, що вона також ходить у туалет. На лекціях і семінарах мухи дохнуть від нудьги. Відвідувати всілякі жидівські театри або читати забризканого слиною Мережковського він просто не створений. Милуватися Василієм Блаженним або мавзолеєм вічно не будеш, до того ж, чим там є милуватися? І він осягає дещо інше: сувору, як мачуха, гуртожитську науку дійсності. Тижнями не порушує кордонів свого поверху, а якщо порушує, то тільки аби притарабанити для друзів бухла від в'єтнамців або із вдало розташованого поруч таксопарку. Спить іноді в безпосередній близькості від сміттєпроводу, іноді головою в умивальнику, ногами на північ. Алка з вирізаною правою груддю робить його мужчиною, від чого він надовго втрачає всіляку охоту. Натомість Володимир з Даугавпілса, ветеран молодіжних рухів і паломництв на Схід, пробуджує в ньому безсонний потяг до анаші. На третьому курсі ліричний Слава вже нагадує розтоптаного долею педераста з болючим тілом і вичерпаною душею. Іноді його можна зустріти на сходах, стікаючого кров'ю з носа. Іноді він викрадає шмат м'яса з чужого баняка на спільній кухні. Від нього струмує стійкий запах сечі і найдешевшого тютюну. До п'ятого курсу ще намагається щось із чимось заримувати, але виходить із цього всіляке гівно. Зрештою, воно завжди було гівном, як у знаному анекдоті про чукчу. Настає день, коли він готовий різати собі вени. Ну, та нічого, нічого.

Існує ще варіант "національних" (себто неросійських) поетів. Якимось дивом ці кавказці вступають величезними юрмами, і так усі п'ять років тими юрмами й пересуваються. Що вони роблять насправді, не

digitized by ukrbiblioteka.org

знає ніхто, але слід безконечно довго реготатися з того, котрий подумає, нібито вони пишуть вірші. Вони купують: магнітофони, шкіряні куртки, дівчат, пістолети, гранати, протигази, плащі, будинки, джинси, землі, коньяки; "мерседеси" вони час від часу переганяють додому, за високогірні хребти, по Воєнно-Грузинській дорозі. Пиячать, ніколи не втрачаючи голови, але від маленьких радощів не відмовляються, тож двометрових потіпах із Театру мод під керівництвом Зайцева змушують ставати на вуха. У всьому — достеменні, спадкові джигіти, підвладні законам честі, столітнім етичним приписам аксакалів та шаріату. Якщо, наприклад, всімох мотлошать у ліфті когось одного, русявого, то ніколи не безпричинно, а виключно з міркувань газавату і вищої справедливості. Однак і над ними тяжіє стогін розчарування, бо всіх русявих не перемотлошиш, і всіх "мерседесів" не скупиш, і всіх манекенниць не переграєш. Тож зелена магометанська туга налягає на їхні стомлені й пошрамовані лоби.

І таким є життя в цій заклятій дірі, літературному гуртожитку, вигаданому системою для виправдання й самозаспокоєння, в цьому семиповерховому лабіринті посеред жахної столиці, у загниваючому серці напівіснуючої імперії.

Бо, хоч і каже російський поет Єжевікін, що він кінчає від самого тільки слова "імперія", однак усьому доброму приходить колись хана, і ти, Отто фон Ф., просто хребтом відчуваєш, як тріщать усі її шви, як розлазяться навсібіч країни й народи, кожен з яких має нині значення цілого космосу чи, щонайменше, континенту.

От і з горілкою дедалі більше проблем. Її чомусь — уперше в російській історії — не вистачає на всіх. Її доводиться завойовувати ціною багатогодинних стоянь у черзі, штовханин, колотнеч, ціною самозречень і самовтрат. Мабуть, усю наявну в імперії горілку тепер випивають якісь кремлівські велетні, а може, її складають у тамтешніх глибочезних пивницях на чорний день, тим часом як плебс, тобто народ, хоча в дійсності не народ і навіть не плебс, отримує жалюгідні сльози — такі собі відхаркування харчової промисловості. Убивства у горілчаних чергах стали чимось настільки ж звичним, як — учасники взяття Берліну не дадуть збрехати — фронтова смерть від ворожої кулі. Горілка зробилася абсолютом, священною метою, небесною валютою, чашею Грааля, алмазами Голконди, золотом світу.

Років півтора тому, пізньої осені, ти перевертався в ліжку до третьої ночі, ніяк не в змозі заснути, однак не з якихось там причин поетичних, як, наприклад, кохання, ностальгія, світова скорбота, зоряна туга, сомнамбулізм тощо, а з якихось інакших причин, які й причинами називати незручно. Але, зачувши делікатний стукіт у двері, вирішив було, що цілком доречно не засинаєш. Бо, як інформували тебе свого часу, в цьому гуртожитку, де навіть стіни і стільці просякли дешевою слизькою розпустою, є багато таких мандрівних дівчат (мандрьох), котрі ночами просто ходять від дверей до дверей і шукають собі коханого. Особливо ж приваблює цих фіндюрок поверх сьомий, де мешкають багаті члени. Мається на увазі, члени братніх письменницьких спілок, зокрема середньоазіатських та закавказьких, витончених у камасутрі. До того ж, кожен із них має свою окрему кімнату, себто мешкає в суворій чоловічій самотності. Так що вночі немає потреби перелазити в інше ліжко, аби всім було порівну любові, як це має місце у кімнатах, заселених студентами, на нижчих поверхах. Крім усього, мешканці сьомого поверху, як правило, старі і добрі, в них можна пожити навіть і з тиждень, якщо тебе приперла грошова блокада або по всіх шалманах розшукує районна міліція. Так і з'являлися на сьомому поверсі епізодичні дівчата з невідомих околиць, підчеплені у пивбарах або гастрономах, справжні подруги й натхненниці багатих південних акинів, від яких усе ж одного печального дня вони йшли геть, забравши що-небудь матеріальне на пам'ять.

От і ти, Отто фон Ф., у безсонні своєму вирішив, що настала й твоя черга, і цей стукіт о третій ночі означає, що зараз матимеш гостю, цілком можливо, навіть венеричну. Але, відчинивши двері,

побачив не юну мандрьоху з немитим волоссям і червоними, як прапор, губами, а досить приємного зовні й не меншою мірою п'яного хлопчину.

— Камандір, — сказав хлопчина, — вибач, що так пізно. Але я дуже хочу горілки.

— І все? — запитав ти, Отто фон Ф., розчарований у своїх сподіваннях.

— Камандір, дай мені сказати до кінця. Мене, наприклад, Руслан звати. А тебе?

— Іван, — відповів ти, Отто фон Ф.

— Ваня, дай мені сказати. Я хочу піти купити горілки в таксопарку. От гроші, — і він показав жменю купюр — так, ніби це могло мати якесь значення.

— Але прохідна зачинена. Я оббігав усі поверхи — тільки ти мене впустив, камандір. Залишаєшся тільки ти.

— Отак? — запитав ти скептично.

— Дай мені сказати. Я з кімнати твоєї вийду в таксопарк.

— Ти з моєї кімнати вийдеш на х[...], — була відповідь.

— Нє, ти не врубаєшся, камандір, пореш гарячку. У тебе коло вікна проходить пожежна драбина, поняв? Я полізу, — він показав руками і трохи ногами, як буде лізти. — Я в десанті служив, поняв? Я й тобі можу водяри принести. Заодно.

І ти ще якийсь час вагався, але впевнена симпатична посмішка і міцна статура Русланова зробили своє.

— Лізь, — наважився ти.

— Ти мужчина, камандір, я признав тебе, — прояснів Руслан.

Він підійшов до вікна, розчахнув його навстіж, і промерзле листопадове повітря, насичене запахами всіх осінніх дощів, мертвого листя, старовинних алей, нечистот, розвалених особняків пушкінської доби, запущених цвинтарів, словом, запахами пізньої московської осені, затопило кімнату, змусивши тебе чухатися і тремтіти з холоду.

— Давай, лізь уже! — прикрикнув ти.

Руслан на повен зріст випрямився на підвіконні, махнув тобі рукою і зробив широкий крок у ніч. Ти виглянув слідом за ним. Він уже висів на пожежній драбині, немов п'яний цирковий акробат, що випробовує нерви дурнуватої публіки, праворуч від твого вікна, ще мить — і став на драбину ногами.

— Гей, а як ти будеш вертатися? — нагадав собі ти.

— Ти що, не врубався, камандір? Через твоє ж вікно! Я довго не буду — птурсом туди й назад...

Драбина застугоніла металево під його ногами. Досить зграбно як на п'яного він сходив нею вниз. Вочевидь, у десанті не пас задніх. Але ти подумки проклинав усе на світі: блукаючих дівчат з їхньою невчасною любов'ю, своє безсоння і юного, схильного до алкоголізму, захисника батьківщини, з ласки якого тобі доведеться ще найменше двадцять хвилин чипіти при вікні.

Ніч, як уже згадувалося, була слизькою й холодною. Десь у подвір'ях вигавкували свою люту невлаштованість проімперські собаки. Час тягнувся поволі, і ти від безділля навіть одягнувся, а потім викурив одну-дві сигарети. На якомусь із нижніх поверхів верескливий жіночий голос несподівано задеренчав: "Сука ти паслєдняя!" Потім забряжчало бите скло, почулися глухі удари, мов хтось забиває в стіну цвяхи чужою головою, а потім низький чоловічий голос повідомив: "Дура ти, Зінка, вєдь люблю я тєбя!" На цьому все затихло.

Аж нарешті ти почув ще раз, як стугонить драбина. Руслан повертався.

Він долав поверх за поверхом і десь між п'ятим та шостим зупинився трохи перепочити. Задер голову догори й побачив тебе, вихиленого з вікна.

— Я вже тут, камандір, — повідомив радісно. — Вибач, що так довго. Уявляєш, навіть у таксопарку не було. Там сьогодні їх рекет шуганув. Тоді я до Володі, у Володі теж по нулях. Довелося взяти у

digitized by ukrbiblioteka.org

в'єтнамця за двадцять п'ять. Сука вузькоглаза! Убив би! Ну, та нічого, зараз кірнемо, Ваня...

І він знову пішов драбиною вгору. На висоті сьомого поверху зупинився, ще трохи віддихався, поправив у кишені пляшку, щоб часом не випала. Тоді зробив широкий крок із драбини до підвіконня. Але коли він ішов т у д и, було значно простіше: було за що вхопитися руками, було на чому повиснути. Зараз перед ним стояла просто стіна і слизький, дрантивий бляшаний карниз був під ногами. Ти встиг подати йому руку, але не встиг піймати його вислизаючі пальці. Усім тілом він хитнувся назад, якусь мить пробалансував над прірвою, ніби ангел, що готується злетіти. Потім був його довгий лункий крик. І падіння з висоти сьомого поверху. І смерть.

А ти бігав, когось будив, викликали швидку і мусорів — усе це не мало вже ніякого значення. Все це було як уві сні. Або в банальному мелодраматичному фільмі.

О Руслане Прекрасний, говорив ти, як віджалую твою загибель, брате мій?! Ти був безстрашний, ти звик в усьому бути першим, ти мав безліч стрибків із парашутом! Тебе кохали всі знайомі дівчата, а незнайомі дівчата лягали тобі під ноги! Ти світився зсередини, Руслане Прегарний, а твої м'язи були чудодійними! І, якби я був гоміком, то за всяку ціну жадав би переспати з тобою, брате мій! Що ж ти наробив, Руслане Переможний, на кого покинув цей дебільний світ, де так бракує досконалих, як ти, створінь?!

Потім ти мав усілякі співбесіди зі слідчими псами, з'ясовування обставин, винюхування, чмихання, підіймання лапи, метляння хвостом, спробу громадського осуду. Справа не в тому.

Чому ви зачиняєте прохідні, хотілося тобі спитати у відповідь. Чому молода артистична істота, недавній десантник, змушена у вашій б[...]ській країні ризикувати життям заради пляшки горілки? Чому ви так просмерділися несвободою? Чому свободи ви лишаєте так мало, що її вистачає лише на падіння із сьомого поверху? Чому зараз ви з таким натхненням ухопилися за мене, як за єдиного винуватця його смерті, ніби хочете, аби я таки викупив свою провину, стрибнувши врешті з того самого вікна?

Але ці питання повисали в повітрі. Бо й самі вони, слідчі пси, яким ти міг ці питання ставити, сьогодні вже не здатні були відповісти на них. Імперія міняла свою зміїну шкіру, переглядала звичні тоталітарні уявлення, дискутувала, імітувала зміну законів та життєвого укладу, імпровізувала на тему ієрархії вартостей. Імперія загравала зі свободою, гадаючи, що таким чином збереже оновленою саму себе. Але міняти шкіру було не варто. Вона виявилася єдиною. Тепер, вилізши зі звичної шкіри, стара курва в муках конає.

Врешті усі відчепилися від тебе. Ти довів своє право на провину. Слідчі пси гарчали з недосяжної відстані й безсило клацали штучними щелепами.

Місяців через три, взимку, пізно увечері, ти щось там додруковував при письмовому столі, коли раптом почув, як звідти, знадвору, щось гупнуло у вікно. Навряд чи це сніжка, подумав ти, і навіть не камінь, бо хто зможе закинути сніжку, камінь, грудку землі, шапку, пляшку, книжку, рукавицю чи будь-який інший предмет на висоту сьомого поверху? Але коли знайомо застугоніла поруч із вікном пожежна драбина, тобі зробилося досить зле. Підійшовши до вікна, ти розсунув штори. За вікном був Руслан.

— Ваня, — губами сказав він. — Впустиш?

Був майже такий, як тоді, тільки жовтаво-блідий, з чорними колами під очима, з тоненькою червоною цівкою, що бігла від кутика рота і зникала десь під підборіддям.

Ти відчинив вікно.

— На всіх поверхах вікна позаклеювані, тільки в тебе ні, — повідомив Руслан, сідаючи на підвіконня.

— Тобі не зимно? — запитав ти. — Адже настала зима.

— Мені не зимно. Мені ніяк, — була відповідь.

— А взагалі, як там?
— Колись дізнаєшся. Усе не так, як ви собі тут уявляєте.
— Ти добре зберігся.
— Дякую. Мене в десанті навчили падати.
— Чого ти прийшов?
— Тягне до знайомого місця. Знайомі запахи. Ти. Згадав про тебе.
— Дякую. До речі, мене звуть не Ваня.
— Я знаю, Ваня.
— Дурнувата вийшла смерть, ні? — Запитав ти.
Руслан махнув рукою:
— Вона нічого не змінила у цьому світі. Мій батько відомий кінорежисер. Йому дали премію.
— Може, вип'єш горілки?
— Дякую, не вживаю.
— Я забув...
— Пусте. Сьогодні відлітаю в Сімферополь. Там моя дівчина. Зранку вона подумає, що я їй снився.
— Хочеш мою зимову куртку? В мене є ще одна.
— Перестань, камандір! Я не відчуваю зими. Мені все одно. Ти навіть не уявляєш, наскільки все може бути одно.
Але в кімнаті робилося зимно, і він зрозумів це.
— Не буду тобі заважати. Бувай. Колись, може, зустрінемося.
— Звичайно. Хоч я не вірив, що ви існуєте...
— Існуємо? — він сумнівно похитав головою. — Хто його знає? Розумієш, ти був останнім, кого я бачив, коли ще жив. Ти мені навіки в очах лишився. Твоє відображення. Якщо придивишся зблизька мені до зіниць, то побачиш себе. Я думав, ти встигнеш піймати мою руку...
— Вибач, старий.
— Пусте. Так мало статися. Шкода тільки, що все це трохи кепсько виглядало — розбризканий мозок, уламки ребер, стегнова кістка, що вилізла назовні десь аж через кишечник... Але не я перший, не я останній. І це головне. Зачиняй вікно, Ваня...
Він зробив плавний, невагомий крок убік і ступив на драбину.
— Зачиняй вікно, — повторив.
Ти зробив усе, як він сказав, і навіть зсунув штори.

Ночами довкола гуртожитку відбувалось якесь життя. Ти чув іноді крики, метушню, хтось когось бив. Іноді починала знайомо стугоніти пожежна драбина. Ти напружено вслухався в ці звуки, що наближалися. Четвертий, п'ятий, шостий поверх. Чи буде сьомий? Мене тут немає, повторював ти. Мене немає. Немає. І з головою накривався ковдрою. Тебе не було.
Ось тобі й маєш, дурню фон Ф., от що значить іти в душову, забувши про те, що двері до своєї кімнати не слід лишати відчиненими! Тепер вони сидять собі в тебе, усі втрьох, курять собі по-панськи, пашталакають і гигочуть. Пики позапухали, але настрій гарний. Найближчі твої друзі. Вчора ви разом пиячили до половини другої ночі. Вісім стоп'ятдесятграмових коньяків, куплених в овочевому, дві шипучки "Салют", тоді ще два польські "полонези", виграні на більярді в якогось новосибірського розтелепи у цедеелі. Фінал відбувався вже в гуртожитку. Медичний спирт зі стратегічних запасів. Розчиняли спершу пепсі-колою, і це нагадувало арманьяк. По закінченні пепсі-коли в хід пішла солодка вода "Саяни", але ти передбачливо усунувся від цього атракціону. І, мабуть, добре зробив.
Безперечно, що тепер усі вони страждають і караються, але не каються, а навпаки — жадають пива і видовищ. А де можна відшукати пиво і видовища? А відшукати їх можна у пивбарі на вулиці Фонвізіна, російського драматурга-класика. І ти, до речі, ще ніколи там не бував. І сьогодні ще маєш таку можливість, а завтра вже буде пізно.
Ось які вони, вчорашні твої братове по духу, себто по спирту.
Юра Голіцин, сорокарічний поет, освіта вища, але потім тюремна,

digitized by ukrbiblioteka.org

хоча у вічко він зазирав не з боку камери, а з боку коридора. Тобто не зовсім, щоб і наглядачем був, собакою, але й по печінках нікого не смалив — навпаки, був вихователем, хоч і цього не витримав урешті: запустив бороду і подав рапорт на звільнення. Вірші тепер пише досить саркастичні, як, наприклад, "Роздуми в кооперативному туалеті". Зовні нагадує Івана Сергійовича Тургенєва, але початкуючого і значно шляхетнішого, ніж справжній.

Номер два. Арнольд Горобець, український південь, "русскоязычное население", драматург-шістдесятник, популярний серед жіноцтва, але не більше, теж бородань, тільки гемінгвеївського типу, професійний актор, п'яничка, блазень і картяр, щира душа, дотепник, ще раз п'яничка, пройдисвіт, вірний товариш, шалапут, танцюриста і мочиморда, кулінар, м'ясолюб, ласощохлист, у театрі грав Юлія Цезаря, монологи якого виголошує й зараз на певній стадії пиятики, розводячи їх при цьому латинізмами, матюками і цитатами з партійних документів. Часто засинає одягнутим і вщент знесиленим, але прокидається раніше за всіх.

Третій — це, звичайно, Ройтман, але не той, що працює на російській (хе-хе) "Свободі". Він єврей. Він буде останнім євреєм, який колись покине цю землю, але все-таки колись покине. Чернівці вже не ті, що були, навіть Одеса вже не та. У нього пишне з сивиною волосся і очі, в яких живуть відблиски всіх поколінь від Адама до Христа. Його поезія схожа на містечкове літо — в ній повно трави, старого каміння й солодкої пилюки. Повно малих перукарень і порослих забуттям цвинтарів. Це скрипка соло. Учора його знудило вже після спирту з "Саянами".

— О, уже відмився, дарагой? — вітає твою появу у власній кімнаті Тургенєв-Голіцин.

— І навіть двічі, — відповідаєш, але їм цього не зрозуміти.

Ліжко в тебе ще розстелене, і ти, ніби ненароком, сідаєш на нього. А все тому, що разом з обміняною постіллю тобі недавно трапилося простирадло, на якому, за всіма ознаками, хтось когось позбавив невинності. І пляма не відпирається. Тож краще прикрити її, щоб не було зайвих триндінь на цю тему.

— Непогано б якось поснідати, — кажеш на всякий випадок.

— І я про те саме, — підхоплює Юлій Цезар. — Ми вчора домовлялися про Фонвізіна?

— Учора ми могли домовитися про що завгодно. Навіть про державний переворот. — Ти намагаєшся якось цьому протистояти, адже в тебе стільки справ, адже цей заплив у Пивне море добром не скінчиться, адже це буде чергова поразка твого духу в боротьбі зі спокусами й бестіями, гарпіями й фуріями, проте, як завше, безхребетний, уже знаєш, що нікуди не подінешся.

— До того ж у мене мокра голова.

— Я позичу тобі кіпу, — каже Ройтман, і вони всі сміються.

— Я позичу тобі капелюха, парасолю, міліцейську фуражку, танковий шолом, — пропонує Голіцин.

— Слухай, фон Ф., труби горять, ходімо! — під'юджує Горобець.

— Труби зовуть, — додає Ройтман.

— То запхайте їх собі в... — не надто образливим тоном висловлюєш побажання.

— Розумієш, нам не залежить на тому підеш ти, чи ні, — розважливо переконує Горобець, — хочеш ти пива, чи ні. Нам ідеться тільки про те, щоби вберегти тебе від поганого товариства і паскудних впливів.

— Ми вболіваємо за тебе душею, — каже Ройтман.

— Ми любимо тебе, як наймолодшого брата, — зітхає Голіцин. — До речі, як ти знаходиш невинних дівчат у цьому бардаку? — киває він на твою постіль.

Побачив-таки! Оком старого тюремного вихователя. Цікаво, чому доброму міг навчити бідолашних зеків цей шляхетний з вигляду монстр?

Насвистуєш замість відповіді якусь тужливу баркаролу.

— Тільки не треба нам розказувати, що ця кров витекла з твого носа, — бере на понт Голіцин.

— Ну, хрін із ним. Ходімо, — кажеш, аби відвести тему.

— У тебе ж мокра голова, — шкіриться Ройтман.

— Все одно надворі дощ, — відбиваєшся.

А надворі справді дощ. Оті хмари, що зависли над містом тяжкою повстю, врешті прорвалися. І дощ обступив вас зусібіч. Холодний, хоч і травневий. Травень, а так, понімаєте, холодно, як сказав поет.

Останнім часом на пиво слід ходити з власними слоїками. Це нагадує ризиковані для життя виправи по воду захисників обложеного середньовічного замку. Якось так сталося, що в імперії раптом забракло кухлів. Може, всі кухлі завезли у Кремль на випадок громадянської війни? І коли повсталі маси підуть на приступ кремлівських мурів, члени політбюро жбурлятимуть у них кухлями, повними нечистот і всілякого гівна. Може, саме в цих кухлях, а точніше, в тому, що їх нема, і виявляється повна нежиттєздатність мами-імперії?

Так чи інакше, але ви бредете під холодним травневим дощем, обліплені порожніми слоїками, а повз вас пропливають калюжами автомобілі й тролейбуси, здатні не так когось возити, як обталяпувати брудними струменями з-під коліс рідкісних дощових перехожих. Це не травень, це якась вічна осінь. Настав той гіркий час, коли все навколо ламається і ніщо ні до чого не пасує. Тільки сутулі постаті кількох хронічних алкоголіків під намертво зачиненим з невідомого приводу сороковим гастрономом символізують якусь теоретичну можливість відродження і кращого майбутнього.

Ти гадав, Отто фон Ф., поплівшися у хвості за старими галичанськими уявленнями, що пивбар — це обов'язково затишна і суха печера на старовинній брукованій вуличці, де на вивісці симпатичний Чортик із округлим від зловживань кендюшком, де тьмяне світло, неголосна музика, а кельнер вживає незбагненне словосполучення "прошу пана"? Ти сподівався, що твої друзяки заведуть тебе у такий собі просяклий бурштином парадиз, куди не досягає дощ, грім, бум, мор, страх, путч, глад? Натомість маєш — пивбар на Фонвізіна, якась незбагненна конструкція, збірна-розбірна піраміда, щось наче ангар посеред великого азійського пустиря, зарослого першою травневою лободою. Ангар для пияків. Звідси вони вилітають на бойові чергування. І поміститися їх тут може кілька тисяч. Ціла пияцька дивізія зі своїми генералами, полковниками, лейтенантами і, як ти, салабонами.

Пивбар на Фонвізіна — це огром завбільшки з вокзал, але вокзал Київський, а не Савьоловський, такий собі колосальний відстійник перед брамою пекла. Але це ще не все. Існує ще не менший за площею шмат рівнини, обмежений металевими стовпами, на яких тримається пластиковий дах. Стін немає. Лише колючі дроти, під'єднані до загальної електромережі.

І для того, аби потрапити сюди, треба сплатити рубель. Мито для Вельзевула, інтереси якого при вході представляє криміногенний молодик у колишньому білому одязі. Причому кожен забраний Вельзевулом рубель не є чимось безповоротно втраченим. Його повертають тобі, його тобі воздають у вигляді риби, безрадісної сірої мертвої риби, якої б ти ніколи не вживав, коли б мав право без неї отримати своє пиво. Але права такого в тебе нема. Риба — це перепустка до пивного причастя, сакральний і смердючий символ, збережений ще, можливо, з часів раннього християнства. Збережений і спотворений, бо тут відбувається одна з блюзнірських мес, апокаліптична забава для горлянок і сечових міхурів.

Так. Риба піймалася, проте це ще нічого не гарантує. Пиво! Заради нього слід вистояти довжелезну, але, на щастя, дуже динамічну, з лайками і бійками, атракційну чергу. Чергу, що закінчується біля вузесенького віконечка. І там, у ньому, живе пиво? Може, там сидить якийсь пивний архієпископ і по чайній ложечці причащає всіх спраглих? Ні, фон Ф., пиво живе не там. Воно вишумовує в автоматах,

digitized by ukrbiblioteka.org

розташованих уздовж протилежної стіни цього тераріуму. А там, у віконечку, відбувається дещо інше: обмін паперового сміття, відомого під назваю "рублі", на вільно конвертовані двадцятикопійчані монети.

"Отакої!" — Хочеться тобі крикнути, наслідуючи персонажів української радянської прози.

Обличчя Голіцина суворе й рішуче. І дуже зосереджене. Так виглядають майстри своєї справи при виконанні нелегких службових обов'язків. Хірурги над операційним столом. Сапери при розміновуванні. Парашутисти в повітрі у мить, коли розкривається парашут і від динамічного удару стропи боляче б'ють їх знизу по яйцях. Голіцин подає короткі, наче помах сигнальним прапором, уривчасті команди: навсібіч не роззявлятися, з місцевими не дискутувати, приготувати по трюнделю, стежити за вивільненням столиків, а я, хлоп'ята, повоюю під автоматами.

Бо там і справді треба застосовувати силу. Кожна монета, вкинута в автоматну щілину, спричиняє лише коротенький невиразний плювок, у якому більше піни, аніж усіх інших пожаданих складників. Для того, щоб набрати бодай півлітра, треба таких монет вкинути теоретично п'ять, а на практиці сім-вісім. Бурякового кольору мутанти годинами труться попід автоматами зі своїми заслиненими слоїками в руках і добиваються справедливості в цьому найнесправедливішому зі світів. Їм здається, що автомати не доливають. Що в пиві забагато води. Що воно не пиво. Що люди навколо мають занадто мерзотні рила. Що непогано б декого з них...

Тим часом ви рухаєтеся до заповітного віконечка. Трирублеві папірці спітніли у ваших долонях в очікуванні розв'язки. Де ти, печеро скарбів, монетна яскине? Як далеко ще до тебе! Скільки разів доведеться ще ошкіритися погрозливо у відповідь на чиїсь цинічні домагання влізти поперед вас, поперед них, поперед усіх? Тут не жартують. Надто багато поставлено на карту.

Тепер роздивися уважно, хто тут є. Крім вас чотирьох.

А тут є суспільство. Як сверблять їхні груди, як печуть горлянки, як сльозяться очі! Які голоси, відбиваючись від пластикового склепіння, переповнюють простір ненастанним одноманітним граєм. Щось наче григоріанський хорал для пропащих душ. Ораторія останнього дня.

Свого часу тебе навчали, що Римська імперія загинула під ударами рабів і колонів. Ця імперія загине під ударами пияків. Колись вони всі вийдуть на Красну площу і, вимагаючи пива, рушать на Кремль. По них стрілятимуть, але кулі відбиватимуться від їхніх проспиртованих непробивних грудей. Вони зметуть усе.

Особливо жінки. Вони є правдивою окрасою цього благословенного місця. Ходять у розкльошених штанах зразка сімдесят другого року (а може, вже зразка наступного року, дев'яносто другого?), з розпанаханими блискавками. Мають напівоблізлі голови. Пишаються своїми підбитостями й запухлостями. Від них тягне вигрібною ямою. Їхні ноги, певно, волохаті, мов у цариці Савської. Вони злягаються хоч би із собаками, але й серед присутніх мають коханців. Якщо їм вчасно не наллють пива, то вони рознесуть це місто разом із Луб'янкою та її казематами (тобто Внутрішнє Місто. Місто в місті).

Тому імперії слід було вчасно подбати про своїх пияків. Не воювати з вітряками лібералізмів чи націоналізмів, не полювати на відьму релігійності чи на привида правозахисництва, а єдине — подбати про своїх вірних пияків. Щоб вони завше мали чим залитися. Щоб вони любили своїх потворних жінок. Щоб вони відтворювали собі подібних дітей. І все.

Але імперія зрадила своїх пияків. Уперше і назавжди. І прирекла себе на розпад.

Бо тепер пиячать ва-банк, тепер кожна пляшка здобувається з ризиком і кров'ю і в поті чола. Тепер заради неї просто гинуть, наприклад, упавши з висоти сьомого поверху.

Отак ви й подолали шлях до ясного віконечка. А там, на мішках двадцятикопійчаного срібла, сидить, виявляється, досить сексуальна фурія (гурія?), з очима, повними пива, і, як усі дешеві московки, фарбована

на білу. Пані з перламутровим волоссям. Арнольд, як завжди, справляє враження. Встигають навіть пофліртувати через віконечко, хоча в потилиці б'є тяжкий нетерплячий перегар напосілих ззаду героїв суботнього дня.

— Мілая дєвочка, — підкреслює Арнольд, відходячи убік.

— Ти монети порахував? — не довіряє Ройтман.

— У неї, здається, не було нічого під халатиком, — відповідає Цезар, облизуючи губи.

Монет у вас є аж шістдесят. Кажуть, що в об'єднаній Німеччині радянські люди кидають їх до телефонних автоматів замість десятипфенігових. Якщо це правда, то з такими грошами, як у вас, можна було б обдзвонити увесь світ, разом з Макао і Гонолулу. Але для цього треба спочатку перетнути кілька кордонів і як-небудь доперти, скажімо, до Мюнхена.

Ройтман тримає в руках тарілки з замордованою рибою. Голіцин воює за місце під автоматом. Ви з Арнольдом рушаєте до нього з порожніми літровими й одним трилітровим слоїками в руках.

Спершу слід наповнювати тільки трилітровий. З нього потім питимуть усі, наливаючи собі в порожні літрові. Власне, з ними можна було б не пхатися аж сюди, під автомати, але залишати без нагляду їх не варто — це стало б фатальною, дилетантською помилкою. Вони моментально зникли б. Довелося б (знову ж за три рублі) купувати порожні в одного з тутешніх сифілітиків.

Автомат, неквапливо з'ївши близько п'ятдесяти ваших монет, напшикав нарешті сподіваних три літри. Наступного разу слід міняти куди більше, бо що таке три літри пива, коли надворі січе дощ, а вас аж четверо? Тому відразу ж займаєте нову чергу до розмінного віконечка з пивною секс-бомбою. Обережно, щоб ніяке падло не зачепило ліктем і не розхлюпало під ноги здобуту з такими зусиллями жовту рідину, несе трилітровий слоїк Юра Голіцин. Іван Сергійович Тургенєв з трилітровим слоїком пива. Сповнений шляхетності, гідності та рівноваги сивіючий письменник.

Вони люблять пити "на свіжому повітрі", себто там, під пластиковим дахом, під шум дощу і спів п'яних офіцерів. Тобі залишається тільки підкорятися, бо ти тут уперше і взагалі наймолодший, ти поміж ними шмаркач, синуля, бахур, пацан, і вони дбайливо оберігають тебе від можливих небезпек, які тут зачасні.

Тут, наприклад, не можна дивитися на когось упритул. Нікого не слід роздивлятися надто уважно, прискіпливо. Це призведе до вибуху, до локального конфлікту. Слід виробляти у собі поверховий блукаючий погляд, який ні на чому не зупиняється. Байдужий нефіксований рухомий погляд.

Так, Отто фон Ф. Перед тим, як зробити перший ковток, перед тим, як зануритись у невідоме з непередбачуваним фіналом, перед тим, як зійти на примарне й спокусливе узбіччя зі стежки праведника, що її ти ледь-ледь намацав уві сні, зосередься і згадай, що ти планував на сьогодні.

Я, здається, повинен був зустрітися з Кирилом. Навіть маю десь його телефон. Це досить важливо. Це з приводу видання у Москві прогресивної української газети. Дуже добре. По-друге, я мав потрапити в магазин із фантастичною назвою "Дитячий світ". Я планував купити в ньому подарунки для дітей своїх друзів. А діти моїх друзів — це мої діти. Пречудово. По-третє, я намагатимусь не забути про одну з коханих мною жінок. Якщо вона вчора повернулася з республік Середньої Азії, то нині я мав би з нею любитися. Гарно.

Отже, головне, що ти все пам'ятаєш. Тепер пий своє пиво і слухай, як шумить дощ, як співають п'яні офіцери, як Арнольд розповідає театральні анекдоти, Ройтман — єврейські анекдоти, а Голіцин — тюремні анекдоти, дуже схожі на дійсність...

Тебе, друже, перемкнуто десь так між третім та четвертим слоїком, а може, між п'ятим і шостим походом до вбиральні, а може, щойно

digitized by ukrbiblioteka.org

тоді, як Юра Голіцин-Тургенєв різко виклав на столик пляшку чогось червоного, крилато оголосивши "віно на піво ето діво". Дощ за кордонами пивбару не вщухав, хоча доходила друга пополудні, і, за всіма передбаченнями дотепних синоптиків, уже давно мало б виглянути комуністичне сонце.

Це пастка, нарешті зрозумів ти. Вони всі змушені пити пиво. Але вийти звідси вже не вдається нікому. Тут розігрується якийсь остаточний спектакль світової історії. Прибульців робиться дедалі більше. Дехто з офіцерів, які ще донедавна тримали рівень і так чудово співали, зараз уже заснув. Натомість приходять фарисеї та садукеї, азартні гравці, книжники, вбивці та содоміти, культуристи, лихварі, карлики, православні священики в поруділих рясах, циркові комедіанти, сластолюбці, казахи, крішнаїти, римські легіонери. Треба подзвонити до Кирила.

— От нас тут зараз четверо, — чомусь каже Арнольд. — І кожен колись мав бабу...

— Нас четверо, — перебиває йому Голіцин, — і ми являємо мінімум чотири нації. І що, нам гірше п'ється від цього?

— Яких чотири нації, чому чотири? — нервується Ройтман.

— Ну, ти, Боря. Раз. Я русак. Два. Він з України. Три. А Горобець чотири.

— А Горобець хто? — допитується Боря.

— Яка твоя нація, Горобець? — вимагає правди Голіцин.

— Зараз я все поясню, — значуще підносить догори вказівний палець Цезар.

— Я, друзяки, піду до телефону, — кажеш рішуче.

— Тільки ні з ким не залупайся, — попереджує хтось із них. — Тут зараз валом усілякої шлої[...]ні. І де ти знайдеш телефон, я теж не знаю.

Але все це чуєш спиною. Десь же мусить бути телефон! Інакше, як вони викликають міліцію? Адже Паша Байстрюк, сахалінський байкар, відрахований на першому курсі за систематичне зловживання чужими лосьйонами, саме звідси потрапив у районну каталажку, де його протримали півтори доби і де він співав пісні з-за грат, а також гукав просто в обличчя мєнтів: "Ви нас тут що, за убивць маєте?!" Причому, як виявилося, підстав для такого сарказму він зовсім не мав, тому що ті троє тихих увічливих хлопчиків, що перебували за гратами поруч із ним, Пашею, таки справді були вбивцями: у тому ж пивбарі, за чверть години після Пашиної звідти депортації, вони зарізали якогось випадкового невдаху. Але Паша Байстрюк цього не знав, він лякав чергового старлея своїм червоним спілчанським квитком з орденом Леніна на обкладинці, а ще виконував для всіх присутніх пісню з незбагненними образними алюзіями в тексті:

Отец мой был природный пахарь,
А я работал вместе с ним.
На нас напали злые люди,
И мы остались без конца...

Так от, Паша був гарний хлопець, але десь же мусить бути телефон, чи як? Чи вони викликають міліцію свистом? Чи, може, космічними каналами зв'язку? У залі хтось когось якраз мандячить по мармизі кулаками, а всі інші зацікавлено очікують розв'язки. Так йому, так, дай йому ще! І набилося ж їх тут до холери! Неможливо продертися. Хіба попри стіну до тієї блудниці з віконечка. Яке, до речі, вона зачинила, бо в неї перерва.

Обережно стукаєш у дерев'яні віконниці.

— "І о ділах рук Його віщує твердь", — каже на це пошарпаний мандрівний дідок, що зі своїм слоїком примостився поруч. Якийсь алкоголік-богослов.

За віконницями ніщо ані шешерхне, тож ти насилу видираєшся з зали шукати телефон коло входу. Там також зачинено, і агент Вельзевула, що відає мертвою рибою, кудись запропав. Мабуть, вони всі пішли звідси, полишивши кілька тисяч своїх відвідувачів напризво-

ляще. А самі пішли замолювати свої гріхи в очікуванні сурем останнього дня. Бо тут неподалік є церква "Нечаянная Радость". Назва ніби в борделю. А тим часом навпроти, під нужденними тополями, що аж ніяк не рятують від знавіснілого дощу, двоє місцевих зарізяк мотлошать стару бабу, видираючи в неї з рук торбинку. Вочевидь, прийшла спекульнути горілкою — й так не поталанило. Намагаєшся не дивитися в той бік, бо ще подумають, ніби ти заодно з нею. Більші риби пожирають менших.

Повертаєшся до зали. Бійка вже припинилася, і переможений розповзся по цементовій підлозі, а якась безноса мадам, ставши на одне коліно, витирає його залляту пащеку шматком газети. Ще декілька мерзотників стоять над ними і радять, як зупинити це темно-червоне виверження. Серед них і переможець, очевидно, близький товариш, брат, сусід, словом, великий друг побитого.

Повертаєшся до віконечка і знову грюкаєш — трохи твердіше, наполегливіше. Але звідти й далі ані звуку, тільки знайомий уже дідок, хитро посміхаючись, підкидає чергову цитату:

— "Стукайте у двері, і відчинять вам. Бо хто стукає, тому відчиняють".

І справді, старий пройдисвіт має рацію, поруч є ще двері, на які ти просто не звертав уваги. Штовхаєш їх досередини і потрапляєш у допоміжні приміщення, завалені порожніми коробками і чомусь картонами з-під яєць. Ідеш на людські голоси і врешті знаходиш усіх — і продавця риби, і голоногу кралю в халаті, і ще двох-трьох небачених раніше дуболомів з тутешнього персоналу. Сидять, курять, п'ють пиво, до речі, з кухлів, мають для різноманітності й почату пляшку білої. Сім'я обіда коло хати.

— Я діко ізвіняюсь, — кажеш якомога гречніше, — можно лі от вас позвоніть?

Вони вилуплюються на тебе досить посоловіло, однак мирно, хтось навіть, здається, киває головою, і ти йдеш до апарата на сусідньому столику. Вони тим часом усі разом говорять про щось дуже інтимне, бо білявка декілька разів повторює "ну, дала я єму, і улі?", а її партнери не те щоб якось цим обурюються, однак і не схвалюють, надто ж помічник Вельзевула, який повчальним тоном заявляє:

— Ти, криса, в слєдущій раз думай, кому дайош, а то зацепят нас...

— Што я, пісюха малолєтняя? — нервово затягується димом "криса".

Потойбік телефонного дроту довгі гудки, але після п'ятого з них чуєш бадьоре Кирилове "алло".

— Кириле, це я. Отто.

— О, дуже гарно! — Поспілкувавшися з діаспорою, Кирило навчився тішитися з будь-якого приводу. — Коли будеш у мене?

— Я єму, мєжду прочім, сказала: "Как хочеш, но в рот не возьму, понял?", — розповідає своїм друзям "криса", і тобі доводиться перепитувати Кирила.

— Коли я буду в тебе? Розумієш, дощ. У мене мокра голова, я щойно мився. А надворі дощ, і йому немає кінця. Він витягає з мене душу. До того ж звідси неможливо вийти.

— Звідки? — не розуміє Кирило.

— Я потом Сашку прівєла, показиваю: "Смотрі, што скотіна сдєлал — все трусікі порвал, в чом я тєпєрь буду?.."

— Звідки ти не можеш вийти? — дошукується істини Кирило.

— Ну, власне кажучи, з гуртожитку, — здобуваєшся на відповідь. — Такий дощ, неможливо вийти...

— Дьорнєш? — запитує тебе один із бевзів, наливаючи півгранчака білої.

— Спасібо, шеф.

— Що? — кричить у слухавку Кирило.

— Карочє, Настьона, — інструктує "крису" продавець риби, — єслі опять етот мудак об'явітса, ти Васільку скажеш, ясно?

digitized by ukrbiblioteka.org

— Само собейшн, — видихає дим Настьона, — я єму сама х[...] откушу...

— Кириле, я тобі за півгодинки подзвоню, гаразд?

— О'кей, добре! Але не пізніше, прошу. Є купа справ.

— Домовились.

Кладеш слухавку, а в руку береш натомість запропонований гранчак.

— Спасібо, рєбята. За ваше свєтлоє будущеє.

Вони мовчать і дивляться на тебе. І коли ця рідина опиняється вже частково у твоєму стравоході, починаєш розуміти, що то зовсім не горілка, а їдка, безпощадна самогоняра. Однак уже пізно. Сяк-так пішло. Зі сльозами.

— Слиш, друг, тєбє подруга на вєчєр нужна? — запитує один із них.

Витираєш рукавом вуса і дивишся на гострі зубки Настьони.

— Спасібо, очєнь занят, рєбята...

— А яйца возьмьош? — пропонує рибник. — Здаю большую партію. Оптом.

— Спасібо, спасібо, — повторюєш і йдеш геть.

Виходячи з лабіринтів допоміжних приміщень, спотикаєшся об ті самі, накидані всюди, порожні коробки. В очах застрибало ще веселіше.

Коли я п'яний, то, дивлячись на інших, гадаю, ніби п'яні всі вони. Зауважую купу дошкульних неточностей та незугарностей у рухах. Особливо в ході. Зрештою, зараз я недалекий від істини. Тут усі п'яні, не лише я. Це сталося через дощ. Ми всі дуже нещасні. Нещасні, жалюгідні виродки з розкоординованими рухами.

Але то я в усьому винен. Я накликав цей дощ, сотворивши сьогодні вранці, в душовій, магічне дійство з невідомою темношкірою жрицею. Так мені й треба. Я пишаюся цим.

Підходиш до столика, де твої побратими по перу ще раз оновили трилітровий слоїк, укотре наповнивши його.

— І тому я наполовину, — закінчує Юлій Цезар довгу й заплутану розповідь про свою національну приналежність.

Пора б уже звідси вигрібатися. Розмова з друзяками потрапила в колаптичну безвихідь. Ніхто до ладу не розуміє, що хоче сказати, але кожен щось говорить. Це радше розмова чотирьох імбецилів, яким просто подобається вимовляти певні слова — прекрасні, піднесені, а також паскудні й ниці. Вони тішаться звучанням. Слова не тримаються купи, кожне з них живе своїм окремим життям, своїм п'яним окремим життям. Бо кожен із вас — майстер художнього слова. Окремого художнього слова.

І дощ, дощ, який не вщухає, і пики, пики, їх усе більшає, вони розмножуються діленням і плавають довкола вас, наче риби, глибоководні плескаті риби з дна найчорніших океанів.

Але всі брами вже розчахнуто, і ви стоїте на протязі, на лютому азіатському вітрюгані, який зносить піну зі столів та слоїків і обляпує нею все на світі, а передусім столи та слоїки. Ця держава ще продукує дещо. Напрриклад, летючу піну з кислим нудотним запахом.

Тобі зле, фон Ф. Тебе морозить. І трохи нудить. Пора б уже звідси вигрібатися. "Дитячий світ" чекає, Кирило чекає, Україна чекає, втомившися без своєї газети в Москві, а ти тут розталяпуєш дурним язиком про святу необхідність кожному йти своїм окремим шляхом. Бо що єднає тебе з узбеком за стіною, крім стіни? З узбеком, котрий вічно готує плов і потім заманює на його тлустий запах не одну голодну студентку. І напихає її пловом, набиває її пловом, як опудало тирсою, і вона ціпеніє, робиться опудалом, і тоді він пече її, а в неї з рота, і з вух, і з носа сиплеться плов. А ти, фон Ф., ніколи не навчишся готувати плов. І що єднає тебе з Худайдурдиєвим, понурим і товстим, як євнух, у зв'язку з чим дехто називає його "худий Дурдиєв", з туркменом, котрий щовечора, рівно о дев'ятій, у спортивних штанах виростає перед телевізором, бо не життя йому без програми "Час"? І що єднає тебе з Єжевікіним, котрий заходить у чужі кімнати

не постукавши, бо вважає себе господарем на всьому просторі — від Карпат до Тихого океану? І що єднає тебе з Благолєповим, у котрого тесть — генерал кагебе, але, незважаючи на це, Благолєпов пише духовні вірші про Сергія Радонезького, дихає за йогівськими системами і називає себе учнем Реріха, хоч насправді всі упевнені в тому, що він стукач? І що єднає тебе з Шурою Гороховим, котрий шукає універсальний знак буття, тож забуває віддавати позичені гроші? І що єднає тебе з Олегом Сексопатологом, котрий вивчив французьку мову тільки для того, аби читати "Війну і мир" в оригіналі? І що єднало тебе з Пашею Байстрюком? Що єднає тебе з кожним із них і з усіма іншими?

— Кожен з нас однаково дихає, п'є, кохає, смердить, — виголошує щось потаємне Юра Голіцин.

— Значить, ми створені для того, щоб бути разом. Світ об'єднується в ім'я загальнолюдських цінностей, — вторує Ройтман. — А ми?

— Тобі легко про це булькати, пам'ятаючи, що, на всякий випадок, десь там, на Близькому Сході, ти маєш свою державу, свою окрему державу...

— А держава — це монстр, це стихійне лихо, — потрясає гемінгвеївською бородою Цезар.

— Чому ви, націоналісти, так прагнете розбігтися? — питає Голіцин. — Чому зненацька всім так закортіло розлучення? Адже в нас багато спільних дітей! Адже це великий досвід братерства, коли всі разом ділять єдине лихо. Чому, націоналісти, скажіть мені?

Кожну з вимовлюваних фраз він чітко відмежовує гиканням.

— Якби я був націоналістом, то відповів би тобі, — кажеш повільно й виразно, аж занадто повільно, занадто виразно. — Але який з мене націоналіст, коли я отут з тобою п'ю пиво?

Ця логіка незламна. Голіцин подає тобі руку і довго тисне її. Він славний хлопець. У ньому немає ані краплі дурного імперського шовінізму. Але він дуже любить братерство. Свободу. Рівність.

— Учора ввечері я подумав про те, що Бога немає, — сумовито інформує Ройтман.

— Учора ввечері? — дивується Горобець. — Ти зобов'язаний думати так завжди. Згідно зі статутом тієї б[...] партії, до якої належиш...

— При чім тут партія? Справа не в тому. Я подумав, що Бог, справжній Бог, а не надуманий, фіктивний, ніколи не допустив би існування націй...

— Як не допустив би чуми, сифілісу, ядерної бомби, — погоджується сизоносий випивоха, який виринув на хвильку біля вашого столика і поплентався кудись далі.

— Бо це те, що не дає людству бути добрим і світлим, — продовжує Ройтман. — Це те, що робить нас вузькими і заздрісними, наповнює нас гівном. Як багато чорної енергії накопичилося повсюди тільки тому, що існують нації...

— І єврейська також? — підморгує Горобець.

— Будь-яка. І не треба мене на цьому ловити!

— А я тебе не ловлю. Ти вже давно спійманий. Бо ти досі не вийшов зі своєї злочинної партії. Ти кажеш про чорну енергію і вдаєш, ніби не бачиш її першоджерела. Якого ти хріна ще досі звідти не вийшов? Ти знаєш, як я до тебе ставлюся. Але як ти міг не вийти після цих людських кишок, намотаних на танкові гусениці? — Очі Юлія Цезаря п'яні, але допитливі.

— При чім тут партія? Всюди свої падлюки. В інших партіях — свої падлюки...

— Інші партії на танках не їздять, — устигає випалити Голіцин між двома черговими гиканнями.

— То ще поїздять, — піднімає голову сплячий за сусіднім столиком офіцер з маленькими танками у петлицях.

— Я заборонив би всі партії.

— І я.

— І я теж.

digitized by ukrbiblioteka.org

— А тих, які почали би створювати партії в підпіллі ви, певно, усували б? — єхидно з'ясовуєш ти.

— Я нищив би їх, як тарганів, — киває головою інвалід з дірявою гармошкою в руках. — Унічтожал би, как тараканов! — додає він.

— Отакі з них демократи, — каже на це голомозий крішнаїт, загорнутий у рожеве простирадло.

— Отакі з них демократи! — повторює за ним горобець, тільки не Арнольд Горобець, а маленький сірий пташок, що пострибує собі між столиків і щось там покльовує в пивних калюжах.

— Ми вчора говорили про щось подібне. Після коньяку, здається. — Треш гаряче чоло, ніби увесь час забуваєш. — Ми вчора про все це говорили до другої ночі. Потім Арнольд грав на гітарі. Та ні, ми про це говорили також і позавчора. Бо ми щодня хляємо, от уже скоро два роки, а від цього пробуджується наша громадянська активність. До того ж, тепер свобода слова. І виявилося, що за свободи слова — одного, окремо взятого слова — ми можемо говорити тільки одне й те саме. Але щодня. Ось уже два роки ти, Цезаре, намагаєшся з'ясувати, чому Боря ніяк не вийде з партії. Ти, Юрку, переконуєш, що не слід розбігатися. Ти, Ройтман, щодня інформуєш про неіснування Бога. Тепер послухайте одного разу, курва мать, мене. Як наймолодший, я мовчав два роки. Дайте мені слово. Одне слово.

— Дайте хлопцеві слово! — твердо вимагає інвалід з гармошкою. — Ну, дайте йому слово! Чуєте?!

— Цікаво, цікаво, — підводить ще одну голову, також п'яну, триголовий офіцер.

— Гей, заткайтеся, мудодзвони! Усі слухають! — перекриваючи баритоном шум дощу і ревище пивбару, виголошує один із присутніх священиків. Бороду й вуса має геть обляпані піною.

— Говори, — шепоче велетенський сом, крадькома визираючи з-під плаща якогось іхтіолога.

І ти чуєш, як раптово все замовкає. Не тільки територія під пластиковим дахом, відгороджена колючим дротом, а й найдальші заглибини пивбару. Тільки дощ ніяк не спиниться. Але хрін з ним.

Починаєш говорити, наблизивши до рота порожній слоїк, і це дещо підсилює звучання твого голосу, це такий мікрофон, без нього ти почувався б не так упевнено. А ти маєш про що говорити і що їм сказати. Навіть той закривавлений бідолаха зібрав докупи свої рештки з цементової підлоги і, підтримуваний попід руку безносою супутницею, виповз так-сяк сюди, аби краще тебе чути й бачити.

— Я готовий обійняти кожного, — твій голос ще трохи тремтить від хвилювання, але вже набирає ораторської сили. — Я готовий подати руку кожному на цій землі. Бо всі люди створені, курва мать, для щастя, хоча розуміють його кожен по-своєму. І в цьому немає нічого страшного чи осудливого, і я відкручу останні яйця тому, хто думає, ніби в цьому є щось погане. Бо нас так мало і ми такі маленькі в порівнянні з холодною космічною пусткою, що аж ніяк не можемо собі дозволити розкіш взаємної ненависті чи територіальних претензій. Тим більше, з причин партійних, національних або расових. Кажу так, бо маю на це право, бо не далі як нині вранці в мене були статеві зносини з кольоровою дівчиною в душовій. Мене не цікавило, якої вона нації. Тим більше, до якої належить партії. Тим більше, не дратувало, що колір її царственої шкіри інакший, ніж у мене. Більше того — мені було приємно, що в неї не такий колір шкіри. Своїм членом я на декілька незабутніх хвилин поєднав далекі континенти, культури, цивілізації. Я привів їх до спільного знаменника, тобто, перепрошую, сім'яника. І тому я не можу мати ненависті до Росії та росіян...

Але зараз, коли я п'ю кисле пиво посеред пустиря, обгородженого стовпами й колючим дротом, коли вітер зусібіч шмагає моє мокре волосся, коли навколо — суцільна велика азійська, перепрошую, євразійська, рівнина, перепрошую, країна, зі своїми власними правилами й законами, і ця країна має здатність рости на захід, поглинаючи

маленькі народи, їхні мови, звичаї, пиво, поглинаючи також великі народи, руйнуючи їхні каплиці й кав'ярні, а головне — затишні сухі борделі на вузеньких брукованих вуличках, то я не можу склавши руки просто спостерігати і мовчати, ніби я хрін проковтнув. Мій товариш показав мені не так давно старі поштові картки з пейзажами того міста, де я живу. Цим карткам десь по п'ятдесят років. Але я закричав: я хотів би жити в цьому місті! де воно?! що вони з ним зробили?! де моє право на моє пиво?! Це був повний атас!

Тому я за повне й остаточне відокремлення України від Росії! Хай живе непорушна дружба між українським та російським народами! Повірте мені, що між двома цими фразами немає жодної суперечності. Я бажаю великому російському народові щастя і процвітання! За наше і ваше пиво!

Якусь мить по закінченні твого виступу ще триває цілковита напружена тиша, яка раптом вибухає несамовитими, бездонними, безмежними оплесками. Вони заглушили навіть дощ, навіть вітер. Усі ці люди вже так давно хотіли почути це від тебе. Нарешті ти з'ясував для них усе. Віднині все буде добре. І ти, розкланюючись навсібіч, хапаєш у руки торбу й рішуче прямуєш до виходу, але тебе зупиняють, аби подякувати, потиснути руку, привітати з гарним виступом, і ти бачиш сльози в їхніх очах, і хтось навіть дарує тобі загорнутого в газету мовчазного доісторичного сома, витягнувши його з-під плаща. І коли ти минаєш при виході Вельзевулового помічника, той обіймає тебе і незграбно, соромлячись, цілує кудись під ліве вухо, а потім ще довго аплодує тобі вслід, а з-під жалюгідних тополь аплодують тобі і двоє місцевих шкуродерів, і стара немічна спекулянтка, яку вони щойно мотлошили...

Твоє чоло горить під холодним травневим дощем.

У цьому місті, кажуть, живе мільйон українців. Себто Москва — найбільше у світі українське місто. Тут кожен десятий має прізвище на "енко". Але як їх розпізнати? Адже за останні триста років ми досить уподібнилися до цих суворих північан. Чомусь почали народжуватись інші українці — свиноокі, з невиразно-заокругленими пицями, з безбарвним волоссям, яке існує тільки для того, щоб вилазити. Вочевидь, природне бажання наших предків якомога швидше випнутися у великороси призвело до певних пристосуванчих мутацій. Наші славні пращури інтенсивно зривали із себе й своїх нащадків чорнії брови, карії очі, ніженьки білії, вустонька медовії й тому подібне націоналістичне причандалля. Останні сімдесят років зробили цей процес необоротним. Переконуватися в цьому недовго: достатньо пройтися вночі Київським вокзалом і подивитися на цих сплячих товстих людей у поганому одязі: херсонських, житомирських, вінницьких, кіровоградських, зачепилівських, зателепанських, замудонських, леніноб[...]ських, дзержинох[...]ських, та — що там! — і львівських теж...

Мені тяжко уявити собі естонців, які принижено сплять по московських вокзалах. Мені легше уявити собі в цій ролі, наприклад, туркменів. Але в тому й нещастя імперії, що вона вирішила поєднати непоєднуване — естонців з туркменами. А де на її мапі ми, українці? Десь посередині? Це мало втішає. Бо на сьогодні вся наша європейськість, здається, полягає лише в тому, що ми вживаємо сало.

Тепер будь-який тутешній шовінюга має всі підстави казати: "Да ми єдіний народ! Ми вєдь даже внєшнє нічем нє отлічаємся!" І слабкими будуть мої аргументи про Пилипа Орлика й козацьке барокко. Або про Веделя і заквітчаний барвінком меч. Бо він лише кивне головою на оцих сплячих товстих людей, нещасних і вбогих, але навіть несвідомих того, що вони нещасні і вбогі. Лише кивне головою.

Тому, Ваша Королівська Милосте, таким необхідним і рятівним уявляється мені Ваше повернення в Україну. Ваш аристократичний европейський імідж, Ваш блиск і Ваш лоск, Ваша харизматичність (див. словник), Ваша Богопомазаність можуть сотворити нині новий

digitized by ukrbiblioteka.org

національний міт, сліпучий ідеал, Ви засяєте провідною зорею для всіх цих сплячих по московських, петербурзьких, ашгабадських, сахалінських, уренгойських, мочегонських, красножопських вокзалах "енків"! З нетерпінням чекатиму Вашого повернення та тріюмфального сходження на Київський престіл. Завжди Ваш, Отто фон Ф., український поет.

Цього листа до короля Олелька Другого (Довгорукого-Рюриковича) ти склав, уже сидячи у 18-му автобусі, десь поміж зупинками "2-й Гончаровський провулок" та "вулиця Яблочкова".

А до автобуса ти всідав згідно з інструкцією. Бо це важлива державна справа. Чекаючи на автобусній зупинці, слід приготувати квиток. При наближенні потрібного автобуса, витягнути квиток з кишені/торбини і, піднявши його високо над головою у витягнутій правій руці, увійти до автобуса. У салоні негайно закомпостувати, користуючись для цієї мети компостером. Принаявні проїзні документи багаторазового використання освідчити вголос усім присутнім. Одного разу до автобуса всіли дві приємні субтильні панночки і сказали: "У нас місячні". Відповідно до інструкції.

На "вулиці Яблочкова", як завжди, напхалося повно в'єтнамців у дитячому радянському одязі. Вони про щось між собою повискували, але ти змушений був перервати й нашвидку завершити укладання листа до Його Королівської Милості, позаяк усвідомив зненацька, що розумієш кожне їхнє в'єтнамське слово. Тим більше, то насправді ніякі в'єтнамці не були.

— Чув ти, коханий друже, як удосвіта нині кричала мавпа в гірських лісах? — запитав один.

— І мавпа кричала, і барабан бив, і пив я до ранку вино своє в холодній альтанці під відквітаючою сливою, — відповів на це другий.

— І я до ранку заснути не міг — так шумів бамбук під моїм вікном, так співали рожеві фламінго на озерах...

— Прощаючися з милим товаришем, великим поетом і каліграфом, скликав я співачок і влаштував йому на дорогу бенкет. Грали нам співачки на цитрах, грали ми співачок нефритовими своїми прутнями, гарно співали співачки, ніжно наші вуха кусаючи. Одна з них була лисицею, інша — переодягнутою принцесою. Аж удосвіта поїхав мій товариш, поет і каліграф, у свої гори, довго прощався, і сльози його з вином змішалися, і лисицю він забрав із собою, а переодягнуту принцесу мені лишив, та, коли я повернувся в хатину, бачу лишень рожевий лотос на ложі. Зникла навік принцеса. Може, й не було її?

— А під пагодою Золотого Дракона відбувалося вчора свято Мандрівних Ліхтарів. Бачив я на ньому, як віяло загубила найкраща з імператорових наложниць. Несли її в горіховому паланкіні повз мене, і впало віяло на траву. Так і не заснув я минулої ночі, вдихаючи пахощі загубленого красунею віяла...

— А бамбук під вікном до ранку шумів, і чути було, як він росте, з-під нігтів росте, дірявлячи шкіру...

— У сімдесятому я точнісінько так прикінчив американця — з двадцяти метрів попав ножем йому між лопатки...

— А куди сховали вчорашнє тіло?

— Поки що лежить у моїй кімнаті. Сьогодні, коли стемніє, спущу його разом з усіма тельбухами в каналізацію...

— Він справді хотів насилу відібрати ящик горілки?

— Він хотів купувати її по тридцять леніних пляшка, я продавав по тридцять п'ять. Тоді ми сторгувалися по тридцять три, і ящик пива він теж захотів купити. Але побачив, що я в кімнаті сам... Він же не знав, що я клав американців і більших за нього. П'яний був, горілкою смердів. Великий білий лантух...

— Бо що є людина, як не піщинка, а світ є тільки страждання, і найбільше, що може дати він нам — це відібрати буття...

— І так вчить Будда, і так вчив товариш Хо Ші Мін...

І по цих мудрих словах усе невиспане розбійницьке кодло вийшло

з автобуса. Хтось розповідав, що вони дуже шанують великих білих братів. Як і маленьких чорних комах.

Зупинка "1-й Дмитровський проїзд". Попереду — широченна, залита дощем перспектива Бутирської. Позаду — Дмитровське шосе, але туди нині їхати не варто, хоч там і є готель "Маладьожная", в якому Єжевікіну, за його розповідями, іноді траплялося замовити в номер відразу двох дівчаток, делегаток комсомольської конференції.

До речі. Про кохання. Здається, Галя вже приїхала з експедиції. Чи не забігти? Якого дідька лазити по цій просяклій водами Москві напідпитку та ще й з підвищеною температурою? Зранку нічого не ївши, крім кількох плавників мертвої риби з пивбару на Фонвізіна? Звичайно, слід подзвонити до Галі. Одне з твоїх кохань. Гра пристрастей і тонких психологічних нюансів. Садо-мазохістичні етюди. Сценки з життя збоченців. Двобій егоїзмів. Школа нового кохання. Ух!..

Зупинка "Тролейбусний завод". Тролейбусна заводь. Не смішно.

Куди все-таки їдеш, фон Ф.? Не забувай же про дітей своїх друзів, про Кирила, про дане тобою слово.

Розумієте, любі мої докори сумління, справа така. Існує тисяча способів, як потрапити до магазину "Дитячий світ". Наприклад, не виходячи з цього автобуса, не рипаючись нікуди, преспокійно дотруситися до пам'ятника йоханому Дзержинському і, косуючи правим оком на архітектурний комплекс Луб'янки, зійти в підземний перехід, аби виринути з нього вже перед "Дитячим світом". Можна скористатися цим способом, тим більше, що вже зупинка "Бутирська, 46".

Але існує ще так багато інших, не менш цікавих способів, любі мої докори сумління, доктори сумління. Наприклад. Зійти зараз навпроти Савьоловського. Потелефонувати до Кирила і попередити його, що трохи затримаюся, але обов'язково буду. Сісти в метро. Серпуховською лінією домчати аж до станції "Боровицька", що під самим Кремлем. З "Боровицької" перейти на "Арбатську", але не Фільовської лінії, а Арбатсько-Покровської, бо існують дві цілком різні станції метро "Арбатська", як і дві цілком різні станції метро "Смоленська", за що декому дуже годилось би надавати по рогах. Але в тридцяті роки таким чином хотіли вкінець заплутати англійську розвідку.

Так. "Савьоловський вокзал" ти, голубе, вже проїхав. Що ж, викладай далі. Цікаво, яким чином ти, п'яне одоробло, доберешся зі станції метро "Арбатська" Арбатсько-Покровської лінії до магазину "Дитячий світ"?

А дуже просто. Я вийду з "Арбатської" на Новий Арбат, себто на проспект імені мудака Калініна, і йтиму ним аж до кіноконцертного залу "Октябрь". Там, до речі, зовсім поруч є "Мелодія", з якої нарешті заберу свою касету з Майком Олдфілдом. А тоді попензлюю праворуч. І там, на чудових старих вуличках, у цьому еклектичному заповіднику струхлявілого московського модерну, десь поруч із амбасадами Грузії та Литви, є один фантастичний будинок, з якого ростуть дерева. І в ньому ніхто не живе. Крім Галі.

Але "Дитячий світ", фон Ф.! Ти ще ані на крок не наблизився до нього!

Спокуха, друзі. Я побуду в Галі з годинку, поснідаю, можливо, ще раз потелефоную до Кирила, домовлюся з ним на точний час. Тоді, перетинаючи вулиці Воровського, Герцена і те де, повз церкву, де Пушкін мав необережність вінчатися, вискочу на Бульварне кільце. А там уже елементарно. Там у мене ціле розгалуження варіантів. Цілий ліс варіантів. Лабіринт варіантів. Що це ми, до речі, проїхали? "Сущовський вал"? Ні, Сущовський уже був. А-а, "Вадковський провулок", про який я спочатку думав, що він "Лобковський провулок"...

Отже, на Бульварному кільці можна здолати дві зупинки будь-яким тролейбусом або дійти пішки до станції метро "Пушкінська" на Пушкінській площі. А тоді — лише один перегін під землею до станції "Ковальський міст". І все. І виходжу поруч із "Дитячим світом", тільки з іншого боку — не від пам'ятника Дзержинському, а від пам'ятника Х[...]нському.

digitized by ukrbiblioteka.org

Хоч наразі я щойно минаю Бутирську тюрягу. Згадується з Андруховича: "Я щодня тут їжджу попри в'язницю. Мене вчать любити всю цю країну". Гарні рядки, чорт забирай!

Але існує ще кращий варіант. На Пушкінській площі не конче збігати у метро. Можна дочекатися цього ж таки 18-го автобуса, який везе мене зараз, і дотруситися ним до згадуваного вже пам'ятника хай не кажу кому.

Ну-ну, фон Ф., дай тобі Бог не збитися з цього шляху. Бо щось увесь цей похід вельми сумнівно виглядає. Нагадуєш тепер одну з поезій Рембо. Тільки ти не п'яний корабель. Корабель — це занадто красиво для тебе.

І не треба так пристрасно дихати в потилицю дівчині перед тобою. Вона, хоч і схожа чимось на повію, а проте ще школярка, он навіть фартушок має білий. І не надумай переслідувати її в метро. Ти ж хочеш до Галі! Гей, фон Ф., зупинися, що з тобою, куди несе?!

Шкода, що дівчина утекла. Мені здалося, що в неї вишнева конфітура на губах. Я хотів лише злизати ту конфітуру, не більше. Іноді в житті хочеться чогось солодкого. Якоїсь карамельки, наприклад.

Але я вчасно зійшов. Станція метро "Менделєєвська". Названа так на честь Блокового тестя. Чи на честь мого тестя буде названа яка-небудь станція метро? Навряд. І тестя в мене, зрештою, вже немає. Хоч, здається, колись я грав з ним у шахи.

Галя зриває слухавку відразу, не встиг ще перший гудок закінчитися.

— Ти...

— Я.

— Як справи?

— Ти приїхала?

— Так.

— Я зайду ...

— До мене? — якомога більше байдужості в голосі.

— Я хочу тебе бачити! — якомога більше нетерплячості й палкості.

— Заходь...

— Але ти цього, здається, не хочеш?..

— Заходь уже, — зітхання, байдужості відчутно поменшало.

— Ні, якщо тобі неприємно, я не буду...

— Заходь, чекаю! — з байдужістю в голосі переможно покінчено. Але й з розмовою теж.

Короткі гудки. Тутешні телефонні автомати вміють познущатися досить витончено. І монет більше немає. І це в мить, коли твоє серце сходить кров'ю.

А Кирилові доведеться ще трохи почекати твого дзвінка. Часу, до речі, ще море. Всього лише третя.

Тепер, Ваша Королівська Милосте, Всезацнійший Олельку Другий, дещо з історії моїх кохань. Вас це аніскільки не стосується, проте хочу, аби й Ви, Ваша Щиросте, знали про сердечні муки васалів своїх.

Біда моя полягає в тому, що я вчасно не одружився. Або в тому, що я невчасно розлучився. Але це сталося ще в іншому житті, за тих глабословенних, як каже один мій знайомий поет, часів, коли я був хронічним алкоголіком. Бо це зараз я тримаю себе в руках і майже не хляю, а років так із три тому мій фас і профіль знали в усіх витверезниках України. Потім одна з таких жінок, що совгаються попідвіконню витверезників і підбирають собі до смаку викинутих звідти на асфальт бідолах, зупинила свій примхливий вибір на мені. Привела додому, помила й нагодувала гарячою юшкою. Уночі вона краще роздивилась на мене. "О, — зраділа, — та ти ще цілком молодий!" (А я тоді справді був навіть не тридцятилітній...)

Отож вона вирішила закріпити мене за своїм ліжком. Мріяла про те, щоб я взагалі ніколи з нього не вставав. Натомість купувала мені одяг, їдло і всяке таке, навіть сигарети "Кент", бо радянських я не хотів. Цілими днями я з кутка в куток крокував по її квартирі і думав тільки про неї. Вона справді дивним чином украла в мене серце.

Найменше мене пригнічувало те, що була вона на десять років старшою. Уночі, коли ми доглибно пізнавали й вимацували одне одного, ніякої вікової різниці не відчувалося. До того ж приблизно у той самий час я водив до майстерні свого приятеля художника одну десятикласницю, Віку, котра, в свою чергу, була на десять років молодша від мене, себто природа сама встановила в усьому рівновагу і мудрий баланс. Особисто я дуже тішився з того приводу, що віковий діапазон моїх коханих дорівнює цілому поколінню.

Цю десятикласницю я кохав за те, що вона вміла слухати. Віршів моїх не любила й не розуміла, але вдавала, ніби шаліє від них. Сама ж тільки й мріяла, аби швидше впасти на тапчан і повертітися. Тоді я почав вибирати навмисно довгі й ускладнені речі, щоб вона довше показилася. Коли забракло моїх власних, бо я ж не фабрика метафор, почав непомітно (вона все одно не розумілася) підсовувати їй вірші своїх друзів. Вона аж здригалася, екстатично закотивши очі й постогнуючи, коли я неквапливо, чітко артикулюючи звуки і фіксуючи інтонаційно всі без винятку розділові знаки, починав їй читати якунебудь верліброву поему рядків так на вісімсот. Одного разу в неї почалась істерика під "Осінні пси Карпат". Іншого разу вона кінчила під "Футбол на монастирському подвір'ї". Я був страшенно задоволений.

Якось вона влаштувала мені сценку, по-дитячому наївну і потворну, заявила, що через мене зненавиділа поезію на все життя. Але солодкою, оргіастичною ненавистю. Виявляється, вона страшенно мріяла по закінченні десятого класу вийти за мене заміж. Я на це сказав своє "зась", хоч дуже любив її, й остаточно зосередився на жінці, назвімо її пані М., котра підібрала мене під витверезником.

Але природа не терпить дисбалансу. Пані М. усе частіше й палкіше згадувала своїх попередніх чоловіків та коханців. Чомусь раптово з'явилася в неї така дивовижна риса. І це в хвилини найбільшої інтимності. Мало того — почала випадково називати мене іменами моїх попередників. Невеликою втіхою для мене було те, що, як вона пояснювала, їй подобається виключно певний тип мужчин, і я був дуже схожий зовні на кожного з її колишніх партнерів. А я, щиро кажучи, справді маю зовнішність, як у багатьох. Чомусь мої батьки не сотворили мене монстром з гулею на потилиці чи рогом поміж бровами. Так уже якось вийшло. І все ж маю таке переконання, що внутрішньо я не схожий ні на кого. Тому мене дратували ці її повсякденні мимовільні помилки, коли зненацька я повинен був відгукуватися на якого-небудь Валеріяна, Освальда чи взагалі Михайля.

Скінчилося тим, що я не витримав і пішов. З десятикласницею ми на той час саме дочитали "Магабгарату", яку вона, неповнолітня дурепа, щиро сприймала за мою оригінальну поему. Перейти до "Одіссеї" мені не вдалося — виявилося, що вона щось таки вивчала про неї у школі. Таким чином мене було викрито, і мені залишалося з гідністю розірвати навіки наші стосунки.

Гіркота мого тодішнього існування вимагала якогось виходу. Покинутий і зраджений майже всіма, крім кількох малоцікавих побратимів по буху, я вибрав нарешті втечу до Москви. До речі, москвофільства, Ваша Королівська Суворосте, немає в мені ані на копійку. Якби в тих умовах я мав можливість утекти до Києва, Рима, Нюрнберга чи Сан-Франціско, то, безперечно, ніяка Москва мене й не побачила б. Але втекти можна було тільки сюди. Щоб заховатися на сьомому поверсі смердючого будинку поблизу Останкінської телевежі.

Москва підсунула мені ще кілька кохань. Спочатку одну критикесу, яка з'являлася двічі на рік і з якою ми передивилися майже всього Фелліні. То був досить цікавий випадок — словесний секс. Наші статеві зносини полягали в розмовах. Ми до деталей обсмоктували якого-небудь Казанову чи, скажімо, маркіза де Сада, сипали цитатами з Розанова, Фройда і Соловйова, наші язики, зволожені в'язкою, солодкавою слиною, замінили нам увесь комплекс чуттєво-тілесних задоволень. Ці розмови тривали десь до другої ночі, аж поки, вкінець знеможені і щасливі, ми не розходилися спати по різних кімнатах. І жодного разу не спали

digitized by ukrbiblioteka.org

разом. Настільки вичерпували нас оті розмови. Настільки вони виявлялися самодостатніми. У мене було кілька досягнень щодо неї. Наприклад, я навчив її розрізняти поняття "фалос" і "пеніс". Бо вона раніше думала, що то синоніми.

В один з її наїздів трапилася мені Олександра. Час від часу вони сходилися в моїй кімнаті відразу вдвох. Тоді кожна починала свою хитромудру гру, вичікуючи, коли інша забереться геть. Я з того всього заварював чай і покурював. Подумки дивувався власній скурвисинськості. Бо навряд чи котрась із них могла вийти переможницею. Їхні прагнення не збігалися, і кожна діставала своє.

З Олександрою зближення відбулося на грунті католицизму. Вона з усією ревністю неофітки заглибилася в церковне життя римського обряду, мало не щодня відвідуючи, здається, єдиний поки що у Москві костел Св. Людовіка. Там приємні молоді священики провадили з нею всілякі спасенні бесіди, прищеплюючи їй смак і потяг до аскези. Тож вона, вочевидь, через притлумлене захоплення симпатичними панотцями, понад усе загорілась ідеєю аскетичного самовдосконалення, що не йшло на користь її українознавчим студіям. Чим далі, тим більше нагадувала вона початкуючу черницю, заглиблену виключно у споглядання Великих Містерій. Я намагався виграти двобій з панотцями через прилучення її до всіляких еротичних видовищ і непристойних текстів. Але це був не той випадок. Як правило, вона не з'являлася на побачення, вигадуючи потім досить очевидні побрехеньки, що, на її думку, певно, не було гріхом.

Але якось пізно увечері, коли наша розмова про значення харизми і набутої досвідом праведності, здається, вже не могла мати ніякого продовження, вона сама вимкнула в моїй кімнаті світло і запалила вогник над недогарком свічки. "Розумієш, сама по собі наявність на тілі стигми може справді свідчити про Благодать, але й може знаменувати якийсь початок випробувань", — шепотів я, задихаючись і насилу стягуючи дитячий ліфчик з її майже неіснуючих грудей. "Дурний", — відповіла вона, і мені було вже не до того, аби з'ясовувати, чому саме я дурний: чи така дурна висловлена мною думка, чи думка, хоч і правильна, але висловлена невчасно...

Вона виявилась досить винахідливою і стрімкою в коханні. Це була Жанна д'Арк! Або свята Тереса! Чогось подібного я не міг навіть уявити собі, тож над ранок навіть засумнівався, чи справді так уже мені вдалося виграти той двобій з молоденькими польськими священиками, її проводирями й наставниками.

Як з'ясувалося потім, вона вже навіть устигла колись побувати одруженою. Переконавшися в наївності своїх попередніх намірів потроху розтлити її, я з часом несподівано для себе самого охолов і з цілковитою байдужістю стороннього фіксував у собі почуттєвий занепад. Моє серце вже не підстрибувало до горла, коли де-небудь у коридорах наші шляхи перетиналися. Хвороба минула досить безболісно. Саме в цей час мені зустрілася Астрід.

Але тоді я вже був знайомий з Галею. Під Новий рік ми їхали в одному купе. Я — додому на вакації, вона — у Карпати з лижами. Типова московка, дещо зверхня до українців, усю дорогу намагалася жартувати над мовою, але я, здається, зумів розвіяти її хахлацький стереотип. Уже коло Львова поцікавилась, чи займаюся спортом, якщо ні, то чи хотів би, повернувшись до Москви, відвідувати басейн. Вона, мовляв, спроможна мені влаштувати таке задоволення. Відомий басейн! Але понад усе мене привабила її професія. Це, коли не брати до уваги досить поширений тип краси. А за професією вона змієлов. Тоді, в поїзді, я записав її телефонний номер.

Однак я не відразу скористався ним, позаяк на моєму шляху виникла цілком безпідставно Астрід. Напівполька, напівшведка, але громадянка Америки. Акредитована в Москві якоюсь інформаційною агенцією. Мушу сказати, що на виставці "Меморіалу", яку я фатально вирішив оглянути, жоден з експонатів не справив на мене такого сильного враження, як вона. Прошу мене зрозуміти правильно, Ваша Королівська Проникливо-

сте, вона не була експонатом тієї виставки. Була просто відвідувачка, що звертала на себе увагу неоковирними рухами і паскудною російською мовою. З того дня я пережив усі стадії божевілля, мелодраматичного паскудства у західному стилі.

Ми зустрічалися на різних станціях метрополітену, щоразу на іншій. За ті півтора-два місяці я майже напам'ять вивчив схему Московського ордена Леніна метрополітену імені Леніна (Кагановича). Потім ми пиячили. Виявляється, в Москві можна купити все — будь-яке алкогольне питво — від "мартелю" до "малібу". Теоретично про це знають усі, на практиці тільки я. Ми набирали повні торби прегарних за формою та змістом, барвистих пляшок, жартуючи при цьому, що нове вино слід наливати до нових міхів, тоді всаджували фантастичні, як на мене, суми в таксівки, здійснюючи колосальні автопробіги з одної околиці мегаполіса в іншу, а потім десантувалися на черговій "хавірі", де розкладали свої торби, пардон, міхи, просто серед підлоги і влаштовували якусь несамовиту за масштабами давньоримську оргію, що обов'язково завершувалася співами і биттям пляшок об стіни. Мені подобалося з нею. Ще ніколи не почував я себе таким легким, вільним і безтурботним громадянином світу. Вона відкрила мені цілий материк не відомої раніше Москви — Москви валютної, з готелями й барами, куди я проходив повз офіцерів у цивільному, гордо вдаючи глухонімого бельгійця, в той час, як вона незалежно вимахувала перед їхніми капітанськими носами всілякими своїми посвідченнями, — і сезам відчинявся, спалахували люстри, килими завтовшки в долоню приглушували наші кроки, двокімнатні люкси пахли сибірською тайгою або колумбійською сельвою — це залежало від натиснутої кнопки, і сімсотрічне баварське пиво "льовенброй" можна було замовити безпосередньо в номер. Банкувала, ясна річ, вона. Поруч із нею я пізнавав усю мудрість дзену, а також стару комуністичну мудрість про "два світи — два способи життя".

Оскільки ми були вірнопідданими Його Королівської Милості Алкоголю (Боже збав, ніяких натяків чи алюзій!), то бути вірнопідданими ще й Сексу нам не надто вдавалося. Як правило, ми засинали поміж порожніх пляшок, напівобійнявшись, але так нічого поважнішого в цій галузі й не доп'явши. Бувало, ми лазили одне по одному, плутаючи власне волосся з ворсом килимів, а ноги столів з ногами офіціантів. Бувало, ми блювали. Якось ми спробували разом скупатися у ванні, але ранок застав у ванні тільки мене, одягнутого, зате вона, цілком гола, лежала поруч на підлозі, і рельєфні кахлі повідбивалися в неї на боках. Усе це дуже смішило нас. Астрід повторювала, що у такий спосіб, через її посередництво, цей смердючий, проклятий, несправедливий, зажертий буржуазний Захід поділиться своїм засраним багатством (через моє посередництво) з напівголодним і скаліченим Сходом. Отже, ми робили велику світову справу.

Кінець усьому цьому поклала Галя, з якою я тоді почав зустрічатися паралельно. Її не влаштовувало моє традиційно запухле обличчя, щоденна сонливість, супроводжувана досить виразним отупінням, мої не надто переконливі вигадки про якийсь роман у віршах, який буцімто забирає всі мої сили, а головне — моє небажання лишатися з нею вночі. Нарешті вона розкусила в мені хронічного алкоголіка й почала загрожувати знайомим наркологом, відомчим диспансером і примусовим лікуванням. Одного дня вона, не пошкодувавши нервів, вистежила мене з Астрід і влаштувала мені огидний мордобій перед входом до готелю "Росія". Астрід довго не могла зрозуміти, що відбувається і хто ця несамовита російська жінка. А тоді почала реготати, ну просто помирати зі сміху. Навіть запропонувала, щоб надалі ми зустрічалися втрьох. І даремно. Після того вечора я більше ніколи її не бачив. Здогадуюся, що вона вже не живе на цьому світі. Маю підозру, що Галя підкинула їй одну зі своїх піддослідних кобр. Отрута діяла блискавично. Ніхто з обслуги й не здогадався про істинну причину смерті Астрід. Її відвезли до Америки літаком з пересадкою в Парижі. Мені вдалося знову звестися на ноги, але Галі я цього довго не міг простити. Я більше

digitized by ukrbiblioteka.org

ніж упевнений, що колись вона й на мене напустить свою зміюку. От до якої жінки я зараз прямую, Ваша Королівська Милосте. І хай оберігає Вас Бог від таких заплутаних стосунків з бабнотою, як у мене, вибачте, будь ласка.

Ось він, цей дім-уламок, дім-інвалід, дім, з якого ростуть дерева, дім — стара фортеця, дім, в якому ніхто не живе, крім однієї божевільної, що кохається в отруйних рептиліях і в тобі, фон Ф. Може, ти чимось нагадуєш їй отруйну рептилію? Може, твій язик давно вже роздвоївся, розм'як в алкоголі і тріснув від словоблуддя?

Але будинок гарний. Саме тепер, у напіврозваленому животінні, з чорними вікнами й подовбаними балконами, під дощем, який не хоче спинитися. Взагалі, що з ним надумали робити? Зносити? Шкода: унікальний зразок модерну, початок століття, розквіт капіталізму в Росії, срібний вік декадентів, ніцшеанців, толстовців, соловйовців, євразійців, містичних анархістів, молодих самовбивць і ще бозна-чого. Реставрувати? Нема кому. Усі будівельники стоять у чергах за "Червоним міцним". У зв'язку з такою своєрідною ситуацією стару Москву реставрують фінни або турки. Особливо турки — добрі наші південні сусіди, працьовита нація, що її самоназва є для нас синонімом до слова "дурень". Але тільки вони, турки, можуть порятувати Москву, як колись гуси порятували Рим, від остаточного розпаду і запустіння.

Та головне, що у Галі досі не від'єднали світло, воду і газ. І поки це триватиме, вона залишається тут, бо більше їй іти нікуди. Сама в порожньому домі, що розсипається. Заслухана в нічні верещання котів. Безстрашна і чудово тренована. Охоронювана улюбленими змійками, що сидять у скляних коробках...

Вона відчиняє тобі і рвучко — аж трохи занадто — повертається до кімнати. Ніяких обіймів, поцілунків, гарячих сліз, а-а, прийшов, ну і дідько з тобою, мокрий, мов цуцик, неголений, згадав, що я існую на світі, а мені все одно, прийшов ти чи ні, не треба робити мене щасливою... Продираюся крізь кущі омели, що вибуяли перед порогом, і входжу. Обжита фактично тільки одна кімната. А коридор порожній, коли не зважати на скляні коробки. Але в напівтемряві змій не видно. Чути лишень якесь рівномірне шипіння, але то, можливо, шипить, топлячись, маргарин на дірявій кухні.

— Галю, я, здається, хворий, — кажеш якимось аж тремтячим голосом, наче задрипаний актор-трагік. — Якщо дозволиш, я прийму в тебе гарячу ванну. Можна від тебе подзвонити? О, ти собі тут випиваєш?..

У неї таке час до часу трапляється. Купує собі пляшку-другу й потихеньку цідить. А ти й не зауважив спершу, що вона вже добряча. І виглядає не найліпше: сині затоки під очима, халат, накинутий на нічну сорочку, ліжко досі розстелене, в кімнаті бардак.

— Щось трапилося? — запитуєш і скидаєш на підлогу, як сказав поет, обважнілого, наче прапор, плаща.

— Ну, ти теж сьогодні не постував, — нарешті чуєш її голос.

До речі, як ніхто інший, вона вміє визначати, пив ти що-небудь чи ще ні.

— Що правда, то правда, — відповідаєш уже з лазнички, відкручуючи кран гарячої води. — Знаєш, я відчув, що в мене піднімається температура і трохи випив для профілактики...

Повертаєшся до кімнати і поміж усілякого лахміття знаходиш її двокасетник. Знайомими тобі трусиками витираєш із нього пилюку.

— Я забрав останній концерт Майка Олдфілда. Послухаємо?

Вона, звичайно, ні мур-мур, насуплено тримає в руці склянку з горілкою, але починається музика — гітари, флейти, барабани, клавесини, у лазничці біжить вода, ангельські хори кличуть мореплавців відкривати нові екзотичні землі, каравели пристають до вологих південних островів, набираєш телефон Кирила.

— Отто? Чудово! Де ти пропадаєш, як довго маємо тебе чекати? — випалює Кирило замість привітання.

— Хвилин за двадцять я буду в тебе, — заспокоюєш його.

— Тут тепер майже всі є зібрані: Омелян Порфирович, Люба, Андрій... Ти всіх затримуєш, Отто! Ми ж так ніколи нічого путнього не збудуємо! Де ти зараз є?

— На одній автобусній зупинці, старий...

— На якій зупинці, де?

— Яке це має значення, Кириле? Головне, що я скоро буду!

— О'кей, добре. Ми чекаємо ще двадцять хвилин. Не більше.

— Навіть менше. Я буду швидше, ніж за двадцять хвилин.

— О'кей, чекаємо!

У слухавці короткі гудки. Так. Одну справу зроблено. Сідаєш до столу, бо Галя кивком показує тобі на склянку.

— Випий, — каже вона.

— Водка пйош — свінья лєтаєш, — виголошуєш давню узбецьку мудрість.

Горілка йде досить непогано. Тепер айне кляйне цігаретте — і шубовсь у ванну. І пішли вони всі. Тут тебе ніхто не знайде. Можна сидіти роками. Аж поки турки не відремонтують будинок. Аж поки не настане новий срібний вік.

— Що нового, Галю?

— Я вчора повернулася з Середньої Азії.

— І як успіхи?

— Кілька молодих еф. Недавно вилупилися. Десь так із півмісяця.

— А що ти робитимеш, коли ваша імперія розпадеться? Куди поїдеш за ефами? У Псковську область?

— Ти вже сто разів мене про це запитував, — кривиться вона.

— І сто разів я не чув твоєї відповіді. Чого ти п'єш?

— Настрій. Нічого не хочеться. Наливай ще. Це не остання пляшка.

— Як тобі Олдфілд?

— Я вирішила, що ти не повинен більше сюди приходити. І взагалі — я викреслюю тебе зі своїх списків. Купайся і провалюй геть.

— Обов'язково. До речі, мені все одно треба йти. Мушу в "Дитячому світі" купити подарунок для дітей своїх друзів. А діти моїх друзів — то мої діти.

— Не смішно.

— Я знаю, Галюню.

Вона закурює, нетвердо підводиться з-за столу і, похитуючись, добирається до вікна. Курить і дивиться у вікно. Під Майка Олдфілда.

— У тебе вже хтось є, Галю?

Маленька череп'яна ваза, знайома тобі ваза з підвіконня, без попередження летить у напрямі твоєї голови. Встигаєш ухилитись, як здібний боксер. З Галею це буває. Гарна була ваза.

— Ти прийшов, аби познущатися?

— Що за дурні питання? Звичайно! Я тільки тим і живу, що висмоктую з тебе кров...

Зелена разова запальничка пролітає поруч із твоїм вухом. Майк Олдфілд бавиться тамбурином і кастаньєтами. Наступною полетить, напевно, праска. Слід бути обережнішим у висловах — не надто хочеться дістати нею в скроню.

— Востаннє, коли ти був тут, ти повівся зі мною, наче з повією... Отримав своє — і пішов. Пропав на два тижні...

— Я писав роман у віршах, Галю.

— Писав! Ти міг би просто подзвонити. Я ж не тримаю тебе!..

Вона таки забагато випила. І ця праска стоїть занадто близько до неї. А вода у ванні, здається, вже набігла...

Так і є! Повна ванна чудової щедрої гарячої води, яку ти так любиш. З кімнати долітає її голос:

— Живи собі, як знаєш!.. Будеш потім на своїй Україні розповідати, як мав тут одну кацапку дурну...

— І не одну, Галю, не одну, — відповідаєш уже роздягнутий, залазячи у ванну.

У кімнаті щось об щось розбивається. Але то не праска. Намагаєшся

digitized by ukrbiblioteka.org

відгадати, що саме. Чорт забирай, як гупає у скронях. Чоло потягне градусів так на тридцять вісім. Навіть з лих[...]м, як кажуть твої знайомі російські письменники. Заплющити очі і думати про велике. Шкода тільки, що не прихопив сюди склянку з горілкою. Бо наші предки — славні козаченьки — горілкою будь-яку хворість виганяли. Горілкою й гарячими ваннами. Але в поході не пили. За це каралося киями. А ти сьогодні в поході й нажлуктався, мов паскуда. Київ йому, київ сучому синові!

Розплющуєш очі. Ось по трубі повзе змія. Мабуть, хоче стрибнути до тебе у ванну. Але як вона зможе стрибнути? Для того, аби стрибнути, потрібні сякі-такі ноги. А змії ніг не мають, за винятком мідянок. Вона не стрибнути хоче — ні, вона впасти хоче до тебе у ванну. Сповзе по трубі трохи нижче — і гаплик.

— Галю! — кличеш.

Як у прірву.

— Галю, забери звідси змію!

П'яна, а все-таки злякалася. Прийшла і сіла на підлогу. Рукою бовтає у воді.

— Яка змія, що ти верзеш? — запитує так стомлено-стомлено.

— Он, бачиш, на трубі? Ефа! — Тобі робиться нестерпно смішно, аж умліваєш від реготу. — Ефа! Молода ефа! Он вона, сучара!.. — Тебе аж трусить від реготу.

— Це ізоляція, кретине, — каже вона так тихо-тихо і починає тебе цілувати.

Її розпатлане волосся лягло на воду. Вона обціловує твою голову, тільки голову, аж ти перестаєш реготати і починаєш дивуватися: хіба можна так любити чиюсь голову? Ну, добре там м'язи, стегна, грудну клітку, пахвину. Але голову? Щось подібне вже було сьогодні — гаряча вода, поцілунки. Головне — лежати сумирно й не рухатися, бо, якщо вона зараз добереться до твоїх плечей і грудей, не уникнеш подряпин та укусів. Є в неї така особливість. Після побачень із нею ти завше ходив розмальований слідами її пристрасті, наче сердега, випущений з камери тортур. Їй просто необхідно зустріти у цьому житті доброго й ніжного мазохіста, без шкідливих звичок, матеріально забезпеченого, уважного в побуті. І вона буде щасливою. Обов'язково буде, ти віриш у це.

— Що там діється надворі? — запитуєш у перерві між поцілунками.

— Дощ, — відповідає вона і нарешті йде геть.

Ще трохи полежати — і в дорогу. Вода все одно вистигає, музика на касеті закінчується спільним хором індіанців та конкістадорів, горілку вона доп'є самотужки, навіть якщо в неї де-небудь прихована ще одна пляшка. Мої хлопці гинуть заради горілки, а вона тут собі дозволяє кидатися пляшками об стіни.

Випускаєш воду в підземні світи. Вона втікає з глухим бурмотінням. Прощай, водо, я любив тебе, мов коханець, я провів з тобою незлих півгодинки, до наступної зустрічі!

На підлозі лежить великий пухнастий рушник, принесений нею. Рівень води під тобою невблаганно падає, і ніщо тут уже не зарадить...

Але ти стоїш у ванні, а Галя вже знову поруч, вона стоїть навпроти і вона розгортає тебе, вона вигортає тебе з рушника, і нахиляється вперед, і притискає тебе спиною до кахлів стіни, і так зафіксовує, і сама руками впирається в кахлі, але ти трохи сповзаєш, уже майже готовий, і вона починає щось шукати вустами, і таки знаходить, аж ти заплющуєш очі. І стільки в усьому цьому пристрасті, але й ніжності, твердості, але й туги, і чуєш себе, як почувають, певно, гвалтовані, зосереджуєшся тільки на відчуттях, на музиці, що завмирає в кімнаті, але якась усмішка блукає по тобі, і ти хочеш тільки любити, любити, любити, й хочеться заспівати осанну її вустам, бо вона вся — це вуста, це язик, це нагадує гру на поздовжній флейті, ти прибуваєш, наче фонтан, і це триває майже з вічність, бо каравели встигають повернутися, і з тебе вилітає голос, але й не тільки, ти переповнений

— і ти вибухаєш, бо, як і будь-яка інша вічність, так і ця — має свій кінець...

Вона загортає тебе в рушник і мовчки виходить.

— Ну що, дограла касета? — запитуєш, повернувшися до кімнати вже одягнутим.

— Ти нікуди не підеш, — відповідає Галя. — Я пропоную, щоб ти нікуди не йшов. Ти справді маєш високу температуру. Я зараз приготую яєчню, а ти лягай. Тобі треба вилежати. Ти не можеш зараз нікуди йти — надворі дощ. Я не заважатиму тобі, ти просто поспиш. Я наллю тобі ще горілки, але ти мусиш обов'язково лягти, інакше горілка не подіє. Ти можеш преспокійно лишитися тут до завтра, бо тобі обов'язково треба відігрітися і спокійно полежати. Завтра ж неділя. Ти будеш лежати сам. Я маю розкладачку, я буду поруч, просто я буду поруч, просто я буду подавати тобі те, що ти схочеш. Я можу принести з аптеки яких-небудь ліків. Ну не йди, добре?..

— Знаєш, Галю, після горілки, мабуть, не варто вживати ніяких ліків, — починаєш замислено, але вона перебиває:

— Ну добре, ліків не треба. Я не піду по них. Я пошукаю для тебе меду, молока...

— Та й, крім того, — продовжуєш, — я маю купу справ. Мушу бути ввечері у гуртожитку...

— Що, знову на два фронти? У гуртожитку! Уже домовився на сьогодні? Так?..

— При чім тут це? Ти ж знаєш, я пишу роман у віршах...

— Я дам тобі папір, ручку. Пиши його тут. Я буду зовсім тихенька, нічим тобі не заважатиму. Ти ляжеш у теплу постіль і писатимеш хоч до ранку...

— Це неможливо, Галю. Це дуже тонкі речі, тонкі матерії. Це справа мого життя. Я не можу тобі так просто це пояснити, але мушу піти. Словом, я піду, так?

— Ні! — кричить вона ошалілим голосом і кидається на тебе.

Це стрибок сильної жінки, добре тренованої, добре п'яної. Ви падаєте на підлогу, на той мокрий невисихаючий плащ, в якому ти прийшов. Вона б'є тебе по обличчі — навідліг, товче тебе ліктями, дряпає. Вона вдарила тебе у підборіддя, аж ти прикусив язика, і це раптом додає тобі сили. Вивертаєшся з-під неї і, хоч вона ловить тебе за ногу, але все ж устигаєш копнути її по ребрах, а тоді знову падаєш, не втримавши рівновагу. Вона тягне тебе за светр, під светром тріщить сорочка, а вона нарешті знаходить твою незахищену ключицю і впивається в неї зубами. Тоді ти майже відрухово б'єш її коліном під груди, і вона на якийсь час втрачає віддих. Ти все-таки встигаєш підвестися і вдарити її ребром долоні по шиї. Але вона, підводячись, різко б'є тебе головою між ноги. Ти майже непритомнієш від болю, але не даєш собі розслабитися, бо це означало би певну смерть. Натомість відбиваєшся від неї ногами, не підпускаючи занадто близько до себе, хоч це мало допомагає, бо вона хапає в руки перекинутий стілець і починає ним гамселити тебе по ногах. Від стільця відламується ніжка, і ти намагаєшся озброїтися нею, але вона кидає в тебе рештою стільця, а сама встигає схопити ніжку і починає блискавично фехтувати нею. Прикриваючись вихопленою з ліжка подушкою, ти переходиш у ближній бій і, піймавши її на тому, що необачно розкрилася, нарешті наносиш свій давній, свій коронний, відомий ще зі шкільних літ, удар — хук справа, котрий приніс тобі свого часу не одну перемогу на обласних і міжобласних змаганнях.

Вона відлітає у протилежний кут. Рефері рахує до десяти. Нокаут.

— Отто, це все? — жалібно шморгаючи носом, запитує вона через хвилину. — Це все, я питаю? Я питаю тебе: це все? Ти більше не прийдеш? Не прийдеш, я питаю тебе? Відповідай: це все?

— Я буду завжди згадувати про тебе. — Відповідаєш і водночас тремтячими від напруження руками заправляєш розшарпану сорочку. — Ти одне з моїх найсвітліших кохань. Я хотів, щоб тобі було добре зі мною...

digitized by ukrbiblioteka.org

Вона починає тихенько плакати, але ти ледве встигаєш зачинити за собою двері в напівтемний коридор, як об них тупо вдаряє щось важке. Певно, праска.

Але ти вже недосяжний, герою.

Іноді дуже корисно поглянути на годинника. Бо дощ, який дуже густо січе з небес, полишає таке враження, ніби час зупинився. А час, виявляється, не зупинився, і тепер уже майже пів на п'яту. І якщо дехто бажав побувати сьогодні в "Дитячому світі", то нехай поквапиться.

Підіб'ємо тим часом деякі підсумки, фон Ф. Ти справді вийшов, ні, видерся від Галі на свободу. Ти справді стоїш під дощем і розчулено думаєш про нещасливе кохання, про самотність, про специфічну жіночу жорстокість. Крім того, обмірковуєш свої подальші, трохи непевні від зужитого бухла, кроки.

Адже, попри свободу, здобуту кров'ю, маєш деякі відчутні мінуси. По-перше, втрачено плащ. Він так і лишився там, у її помешканні, твоїм заложником. Будь-якої хвилини вона може пошматувати його ножами або, обливши бензином, спалити. Це буде чорна магія, священний акт помсти. Тепер мокни під дощем і цокоти зубами в самому светрі. По-друге, касета з найновішим концертом Майка Олдфілда. Ця втрата значно серйозніша, адже без музики, без улюбленої тобою музики ти, фон. Ф., ніхто й ніщо. Без музики ти дешевий сучий син, егоїстична потвора, обмежене самозакохане бидло. З музикою ти поет, геній, людинолюбець і мудрець, тільки музика надає сенсу твоєму гнітючому, помилковому і, зрештою, випадковому існуванню, дурний осле. Музика дає тобі шанс порятувати бодай півнігтя свого наскрізь просяклого гріхом падлючого тіла. А ти розкидаєшся нею, полишаєш де не слід.

Нарешті ще жахливіша втрата. Галя. Адже безглуздо тепер, після того, як зацідив їй кулаком по вилиці, сподіватися на якесь відновлення стосунків, на прощення і втихомирення, навіть на звичайну людську дружбу. Раз і назавжди зачинено перед тобою її двері. Ти знову виявився негідним жінки, яка заради тебе готова була на все, навіть убити тебе з допомогою витончених зміїних отрут. Ти вже ніколи не знайдеш такої жінки. Тобі було подаровано її, безперечно, згори. Ти зневажливо і плебейськи відкинув цей дар. Єдиним, але потужним і точним ударом кулака. За це ти заслуговуєш бути кастрованим, друже фон Ф. Або роздертим між двох молодих дерев.

Плащ, касета, Галя. Досить багато, як на один день. Який, до речі, ще не скінчився. І ти бредеш назустріч новим втратам, у светрі, під дощем, а назустріч тобі бреде Москва — кульгава, мокра, відригуюча, з ветеранами, неграми, вірменами, китайцями, комуняками, фанами "Спартака" в червоно-білих панамах, сержантами, рецидивістами та ходаками до Леніна. І ти йдеш з великою торбою на подарунки, хоча прекрасно знаєш, що це сьогодні майже неможливо — купити в Москві комусь якийсь подарунок. Це місто вже не спроможне робити подарунки. Це місто втрат.

Це місто тисячі та одної катівні. Високий форпост Сходу перед завоюванням Заходу. Останнє місто Азії, від п'яних кошмарів якого панічно втікали знекровлені та германізовані монархи. Місто сифілісу та хуліганів, улюблена казка озброєних голодранців. Місто більшовицького ампіру з висотними почварами наркоматів, з таємними під'їздами, забороненими алеями, місто концтаборів, націлене в небо шпилями закам'янілих гігантів. Населення тутешніх в'язниць могло б скласти одну з європейських націй. Місто гранітних вензелів та мармурового колося і п'ятикутних зірок завбільшки із сонце. Воно вміє тільки пожирати, це місто забльованих подвір'їв і перекошених дощаних парканів у засипаних тополиним пухом провулках із деспотичними назвами: Садово-Чєлобітьєвський, Кутузово-Тарханний, Ново-Палачовський, Дубіново-Зашибєєвський, Мало-Октябрьсько-Кладбіщенський...

Це місто втрат. Добре б його зрівняти з землею. Насадити знову дрімучі фінські ліси, які тут були раніше, розвести ведмедів, лосів,

косуль — хай пасуться довкола порослих мохами кремлівських уламків, хай плавають окуні в ожилих московських водах, дикі бджоли хай зосереджено накопичують мед у глибочезних пахучих дуплах. Треба цій землі дати спочинок від її злочинної столиці. Може, потім вона спроможеться на щось гарне. Бо не вічно ж їй отруювати світ бацилами зла, пригнічення й агресивного тупого руйнування!

І в цьому, мої дами й панове, полягає завдання завдань, неодмінна передумова для виживання людства, і на цьому хай зосередить свій пафос уся цивілізація великих народів сучасності — без краплі пролитої крові, без тіні насильства, із застосуванням гуманних парламентських важелів, зрівняти Москву, за винятком, можливо, декількох церков та монастирів, із землею, а на її місці створити зелений заповідник для кисню, світла та рекреацій. Тільки в такому випадку може йти мова про якесь майбутнє всіх нас на цій планеті, майне дамен унд геррен! Дякую за увагу. (Загальні оплески, усі встають і співають "Оду до радості" Бетховена, слова Шіллера).

Але це всього лише твоя особиста п'яна думка, фон Ф. І вона може аж ніяк не збігатися. Тобто фатально не збігатися ні з чим. І втратам людським не буде кінця на цій землі.

Втрати втратами, але треба врешті щось десь проковтнути. Виключно з почуття обов'язку перед власним шлунком, який від самого ранку раз у раз обманюється у своїх сподіваннях. Не можна його дурити вічно. Треба чимось заповнити.

Ось тут, поміж Новим Арбатом і просто Арбатом, під боком у знаменитого ресторану "Прага", в якому всесоюзна пророчиця Джуна, цей уламок месопотамських імперій, закинутий Космічним Провидінням в імперію совдепівську, за повідомленнями бульварної преси, не так давно святкувала свій день народження в оточенні естрадних зірок, партійних лідерів, ілюзіоністів, депутатів, письменників-сатириків, секс-культуристок та іншої потолочі, ласої до будь-яких реальних проявів світського ідіотизму, так от, поруч із цим, так званим, рестораном існує ще така собі "Закусочная". І ти, фон Ф., на півгодинки забувши про своє шляхетське походження, загнавши назад у нутрощі слину гидливості, можеш таки поїсти навіть тут.

Це притулок для модного нині арбатського жебрацтва: промоклих художників, захриплих поетів-інвективістів, вицвілих бардів, облізлих джазменів, жонглерів, декламаторів, матадорів, канатохідців, педерастів і власне жебрацтва, жебрацтва як такого, напівбожевільного московського жебрацтва, котре, як правило, маскується під біженців з Придністров'я або вірмен, потерпілих від землетрусу три роки тому.

А сьогодні вся ця кумпанійка до всього іншого ще й ховається тут від невичерпного дощу. Або від невідчепного омонівського патруля, котрий час від часу виникає на Арбаті, проганяючи з нього чорними елегантними киями тих, що найбезсиліші. Так що "Закусочная" нині переповнена мокрим дощовим людом, який в'ється чергою поміж огидних ампірних колон, сичить по кутках і навколо столиків, пахне псятиною і тішиться земному існуванню.

Стаєш у хвості черги, ще один промоклий, голодний, зачмелений відвідувач, ще один поет, щоправда, видатний український, анонім з відірваними двома гудзиками на сорочці під светром. За тобою відразу виникає якийсь метушливий і дуже кучерявий тип у куцому плащі зразка пізніх шістдесятих, із шиєю, завинутою відразу в кілька барвистих і досить нечистих хустин. Тягне за собою безліч торбин, мішечків, сіток — і все це набите якимось невідомим крамом, може, перегорілими електричними жарівками, може, перлинами з дна Індійського океану.

— Обов'язково візьміть сьогодні бульйон, — каже до тебе метушливий. — Ви чомусь ніколи не берете бульйон, це погано. Бульйон з яйцем!

Він на мить покидає тебе, біжить поперед черги аж до каси і запитує на всю "Закусочную", чи мають вони сьогодні бульйон з яйцем. Повертається щасливий і осяяний світлом бульйону.

— Слава Богу, що в них є бульйон, — повідомляє тобі, шарпаючи

digitized by ukrbiblioteka.org

за рукав. — Нам з вами щастить. Якщо взяти тарілку бульйону з яйцем, то можна не брати більше нічого, цього вистачить годин на шість-вісім. Але ви чомусь ніколи не берете бульйон, даремно.

— Можливо, це і є одна з моїх найфатальніших помилок, — відповідаєш, аби він, курва, відчепився.

Але він не чує твоєї відповіді, бо знову летить до каси. На цей раз поцікавитися, з чого той йоханий бульйон сьогодні зварений.

— Сьогодні бульйон яловичий, — повідомляє, ставши назад у чергу, однак уже не тобі, а якійсь досить шкапистій молодичці з фуфелем під лівим оком і обпісяними панчохами.

— Сьогодні нам унікально пощастило, — торочить кучерявий своїй новій співрозмовниці. — Бульйон яловичий з яйцем, уявляєте, товаришко?

— А мінє адін х[...], — апатично відповідає шкаписта молодичка.

— Ну, не скажіть, не скажіть, — хитає головою метушливий, — до яловичого бульйону з яйцем дуже добре взяти один шматок хліба. Їсти не поспішаючи, старанно пережовуючи. Тоді наїдаєшся на цілих шість-вісім годин. Я дуже люблю сюди заходити, це славне місце, тому що в них завжди буває теплий бульйон з яйцем, на смак майже як домашній, зі справжніх яловичих кісток. Я беру порцію такого бульйону, один шматок хліба — і дуже наїдаюся. Це замінює і першу страву, і другу, і навіть чай або компот!

У цю мить хтось стрімко падає на підлогу до підніжжя свого стола. Не встояв. З-під засмальцьованого піджака викочується вже порожня пляшка. Ацетон.

— Што, нє відітє, чєловєку плохо! — кричить на всю залу касирка. — Стаят, как х[...]! — обурюється вона.

І кілька типів невідомого суспільного прошарку дбайливо відтягають бідолаху до підвіконня, де сяк-так укладають його, згорнувши калачиком.

— Во, б[...], нажрался! — з легкою заздрістю каже, похитуючись, дама в обпісяних панчохах.

— А ще я люблю брати морквяний салат, — апелює знову до тебе метушливий. — У ньому стільки вітамінів! Немає здоровішої їжі, ніж тарілочка морквяного салату. Обов'язково візьміть. Він і на зір гарно впливає...

Ти киваєш головою у відповідь. Візьму, голубе, візьму все, що ти накажеш, тільки не жвинди мені тут під вухом. Черга посувається вкрай поволі, щиро кажучи, не посувається зовсім. По-перше, бракує вільного посуду. Тому використані тарілки вже навіть не миють. По-друге, на кухні працює тільки один котел. По-третє, в роздатчиці поганий настрій, можливо, менструація. По-четверте, в гробу вона всіх бачила, включно з цими б[...]-кухарками. По-п'яте, в країні велика нестача харчів, у зв'язку з чим демократія в небезпеці і вся надія на допомогу розвинутих країн Заходу. З хвилини на хвилину чекають прибуття цієї допомоги, а поки що доварюють останній бульйон з останніх костей, аби хоч якось підтримати серед цього промоклого люду божисту іскорку — священний дар життя. І тому відразу кілька замаскованих під біженців жебраків опиняються біля столу, під який щойно брикнувся знеможений відвідувач. Хтось устигає найпершим хапонути недоїдений салат і кашу. Інші розчаровано відходять, пантруючи наступні полишені з недоїдками столи.

— Кушай, галубчік, кушай, — ласкаво шамкає беззуба старовинна прибиральниця, витираючи шматою стіл перед носом у найспритнішого із жебраків.

— Пошла на х[...], вєдьма, — недовірливо відповідає той, затуляючи долонями тарілку з розпацьканою кашею.

— Взагалі тут досить смачно готують, — продовжує свій життєрадісний монолог підстрелений гурман за твоєю спиною. — Пригадую, тут бували навіть сосиски. Якщо дві сосиски покласти в тарілку гарячого бульйону, то дуже наїдаєшся...

Черга рухається повільно. Роздатчиця свариться з кухарками. Б'ються тарілки, яких і без того в країні не вистачає. Розхлюпується бульйон.

Касирка біжить довідатися, в чому справа. А справа в тому, що імперія подихає. І гуманітарну допомогу розвинутих країн Заходу розікрали давно, ще на митниці. Так що каравану з м'ясом і хлібом сьогодні не буде, і з цим треба змиритися.

І поки вони там на кухні гамселять одна одну ополониками, а касирка бігає довкола них з вигостреним велетенським ножем, ти розглядаєш цю чергу, ці дурнуваті блакитні колони, цих паралітиків по кутках, сплячого великомученика на підвіконні, солдатів-монголоїдів у парадній формі, що давляться сухими булочками, гоміка в білих штанах, що кружляє довкола них, комуну наркоманів-анархістів з дворічною дитиною під столом, маленький циганський табір, кудлатого письменника і культуролога Ваню Каїна, що забрів сюди реалізовувати збірничок поезій "Расплела косу береза", зосереджених на недоїдках жебраків і жебрачок, голову Ліберально-демократичної партії Володимира Жиріновського, що допиває компот із сушениць, кількох азербайджанців, двох-трьох білорусів, групку вірмен, купку грузинів, дрібку казахів, пару киргизів, трохи молдаванів, безліч росіян, гроно таджиків, плеяду туркменів, дещицю узбеків і, ясна річ, айн бісхен українців. Бо ми тепер за алфавітним порядком ідемо останніми в Союзі. А за своїм народногосподарським значенням — другими після Росії. До речі, наша солов'їна мова посідає друге у світі місце за милозвучністю. Це визнали спеціальні експерти з милозвучності мов на конкурсі, що відбувався в Женеві. Російська мова опинилася на почесному тридцять четвертому місці, яке поділила з монгольською та суахілі.

Черга рухається повільно, але рухається, бо конфлікт на кухні тимчасово погашений. Гарячу точку поки що ліквідовано. Мирні переговори продовжаться завтра. Настає час вибору їжі. Салат з анемічного огірка, слизький шматок холодної курки, хліб.

— Ні в якому разі не беріть какао, — смикає тебе за рукав кучерявий. — Краще потім випити склянку газводи з автомата по десять копійок. І бульйон, бульйон, не забувайте про бульйон...

— І бульйон, — покірно кажеш до роздатчиці.

Вона скреготливо зачерпує ополоником з дна величезного баняка. Подає тобі неповних півтарілки.

— З яйцем, — підказує метушливий.

— Бульйон закінчився, більше нема, — зловтішно оголошує роздатчиця.

— Як це закінчився? — кліпає кучерявий.

— П[...] єму пріснілся, — пояснює дотепна молодиця в панчохах.

І поки ти розраховуєшся біля каси, довго випорпуючи з усіх можливих кишень дріб'язок, метушливий аматор бульйонів починає плакати.

— Ви ж казали, що бульйон з яйцем є, — хлипаючи, звертається він до касирки.

— Тоді був, — незворушніє касирка. — Ти чого без черги питався? Треба було не питатись, а, як усі люди, стояти в черзі... Мудак!

Ця мила московська звичка до незнайомих звертатися на ти! Цей прояв вселенськості, вселюдськості, всебратськості російського національного духу!

Але кучерявий починає рюмсати голосніше, і ти, не витримавши, подаєш йому своїх півтарілки.

— На тобі твій бульйон. Тільки заспокойся й не ревай...

І чимшвидше відходиш із пластиковою тацею в руках. А метушливий і не думає дякувати чи відмовлятись. Цапнув тарілку як належне й відразу перестав завивати.

Нагледівши вільне місце біля якогось маніакального депресанта, що меланхолійно цідить зі склянки какао, влаштовуєшся поруч.

— Смачного, — кажеш.

Але він нічого на це не відповідає, тільки за якусь хвилину роздумливо мовить кудись убік — ніби й не до тебе:

— Ось ви побажали мені "смачного". Але зробили це нещиро, по-перше, тому, що вам немає до мене ніякого діла, по-друге, тому, що чудово знаєте, наскільки недоречне це побажання в такому місці

digitized by ukrbiblioteka.org

й до такої їжі. Все менше вихованих людей навколо нас. Традиційні російські побажання втрачають свій сенс. Бачите, це, що я п'ю, називається "какао". Але хіба це насправді какао? Це віскоза, скло, свинець, пісок — усе на світі, але не какао!..

Мовчки починаєш війну зі слизькою куркою. Головне не втягувати себе в дискусії з божевільними.

— Єдина тут вихована жінка — це старенька прибиральниця, — повідомляє тим часом депресант. — Їй сто п'ятдесят років. Це графиня Лідовських. Вона танцювала вальси з покійним імператором Олександром Другим. Яка потужна й висока культура!

— А з двома наступними імператорами? — все-таки запитуєш, прожовуючи курячу підошву.

— Що ви маєте на увазі?

— Чи танцювала вона з двома наступними імператорами — Олександром Третім і Миколою Другим? Чи мала інтимні стосунки з Гришкою Распутіним? Чи пішла в сестри милосердя під час першої світової війни? Чи втікала до Криму під захист Врангеля у громадянську? Чи була переслідувана чека, огепеу, енкаведе, емгебе, кагебе? Чи копала шанці під Москвою влітку та восени сорок першого року, коли їй виповнилося рівно сто? Чи брала участь у повоєнній відбудові народного господарства, в освоєнні цілини, в запуску першого штучного супутника Землі, в XXII з'їзді КПРС? Чи понесла моральні збитки в роки застою? Як зустріла вітер оновлення і плюралізму думок?..

Депресант витягає з поруділого портфеля почату пляшку "КВН" — крепкого виноградного напітка.

— Бачу, ви в дечому розумієтеся, — підморгує тобі досить по-змовницьки. — Пригощайтеся.

Непомітно для інших припадаєш до шийки кавеєну. Робиш один, два, три, чотири ковтки. Несосвітенна гидота! Ледве переводиш дух.

— Радий, що теперішня молодь теж дещо знає про нашу історію, — оживає депресант. — Про нашу героїчну славну історію. З вашого дозволу, — і він прикладається до пляшки.

— Адже історія могла бути іншою, — повідомляє після того, як запив кавеєн кількома ковтками віскози, скла, свинцю, піску — тільки не какао.

— Могла, — рішуче погоджуєшся ти. — Але й така непогана!

З'являється кілька циганят з простягнутими руками, і ти даєш їм свій шматок хліба. Розлючені, вони йдуть геть.

— Історію не вибирають, — чомусь заявляє депресант.

— І тому вона не могла бути іншою, — погоджуєшся з ним.

— Хочете ще? — знайома пляшка знову вигулькує з портфеля.

— Не бачу підстав. Аби відмовлятися, — цитуєш одного знайомого дотепника.

І знову вливаєш у себе гидкий "виноградний напіток".

— Мене досі дивує, чому в нашій історії все сталося саме так, а не інакше, — мовить, витримавши паузу після добрячого ковтка, депресант.

— Справді, — киваєш головою, — тут є чому дивуватися! Історія могла піти зовсім по-іншому...

— Могла, — погоджується депресант. — Але краще б вона не могла.

— Історія не знає умовного способу, — пояснюєш йому. — Сослагательного наклонєнія. Ферштеєн?

— Яволь, майн фюрер! — відповідає на це депресант, і ви удвох починаєте шалено реготатися.

Але в цей час у "Закусочній" з'являються двоє патрулюючих омонівців. Вони значуще проходяться залою, про щось перемовляються з циганським табором у дальньому кутку, обшукують принагідно пару наркоманів-анархістів, а тоді, зауваживши сплячого на підвіконні, весело підходять до нього і починають лупити своїми киями його безвладне отруєне тіло. Аж чорні берети підстрибують на їхніх неправильної форми головах.

— "Гестапо!" — хочеться тобі крикнути на всю залу, однак старий депресант затикає тобі рота пляшкою кавеєну.

— Не робіть дурниць, — сичить він майже пошепки. — Ми з вами тут не для цього... Одним необережним вигуком ви можете зіпсувати всю справу...

— Яку ще справу? — цікавишся, допивши останні краплі кавеєну і витираючи вуса рукавом.

— Справу врятування Росії, — так само пошепки відповідає депресант.

— Від кого?

— Це таємниця, — прикладає депресант палець до вуст. — Ферштеєн?

— Спасібо, синочкі, — каже старенька графиня Лідовських, забираючи зі столу порожню пляшку, необачно полишену тобою.

Тобі дуже хочеться низько схилитися й поцілувати їй руку, стару зморшкувату руку графині Лідовських, у якій вона тримає смердючу шмату для витирання столів. Ледве стримуєшся, щоб не поцілувати.

Омонівці все ще лупцюють сплячого на підвіконні, якому, мабуть, від того сниться щось неприємне.

— Ге, та він мертвий! — раптом здогадуєшся і бачиш, як поступово усі в "Закусочній" починають це розуміти, навіть омонівці. Вони перестають молотити його і натомість починають мацати в нього пульс, прислухатися до серця, розстібати під засмальцьованим піджаком не менш засмальцьовану сорочку. Довкола мертвого збирається цілий гурт — тісний і зацікавлений.

— Ще одного з наших не стало, — каже врочисто депресант. — Ще одна російська людина впала жертвою більшовизму. Чи не забагато, панове комуністи? — він скрегоче зубами, мов у пеклі. — Але нічого. Нічого, нічого. І ця кров буде відплачена. І ця кров. Невинна кров...

І тут ти помічаєш, як він видобуває з поруділого прадавнього портфеля гранату типу Ф-1 і впевнено починає вовтузитися з кільцем, монотонно примовляючи при цьому: "І ця кров. Невинна кров". Ти ще встигаєш хапнути з підвіконня свою торбегу і добігти до виходу. Встигаєш також промчати метрів двадцять до підземного переходу. Уже з-під землі чуєш вибух неймовірної сили — так, ніби двадцять ампірних "Закусочних" злетіло в повітря, навіки вознісши в московське небо і старого маніакального терориста, і двох омонівців, котрі так нічого й не зрозуміли, і тіло в засмальцьованому піджаку, і циганський табір з возами й наметами, і беззубу графиню Лідовських, і всіх інших, включно з азербайджанцями, білорусами, вірменами, грузинами, казахами, киргизами, молдаванами, росіянами, таджиками, туркменами, узбеками й українцями...

Історію не вибирають. Але вона могла бути інакшою.

Історію своїх стосунків із жінками я виклав для Вашої Королівської Милості попереднього разу. Тепер про мої стосунки з кагебе. Сподіваюся, Ваша Блакитносте, що Ви бодай трохи знаєте про цю інституцію. Якщо ні, то складете собі певне уявлення з моєї дальшої розповіді.

Справа-бо в тому, що в мою біографію закладено бомбу сповільненої дії. Я можу навіть померти (у що майже не вірю), але вона все одно колись вибухне. Радісно й святково ж буде першому-ліпшому історикові знайти якогось чудового дня в одному зі щойно розсекречених архівів дещо про мене. І про мене теж. Бо не я там перший, не я останній.

Про існування такої фірми, як кагебе, кожен громадянин нашої веселої імперії довідується у досить ранньому віці. Я, пригадую, вперше почув цю назву десь у шість або сім років. Чомусь назавжди зберіг у пам'яті первісне дитяче відчуття того слова: щось таке розпусне, слизьке, гвалтовне, щось, дуже схоже на "й[...]на в рот" (вислови, які в тому віці досить інтенсивно запаковувало в мій лексичний апарат рідне подвір'я).

Але це все лірика, Ваша Королівська Милосте. Необов'язкова пауза перед виголошенням головного.

З роками довідуємося чимраз більше про світ, про своє можливе місце у ньому. Ось, наприклад, я від сімнадцяти років до двадцяти

digitized by ukrbiblioteka.org

двох. Себто у студентські свої літа. Поет-нонконформіст, прихильник чистого мистецтва, шанувальник старого малярства і найновішої рок-музики, частково захоплений індуїзмом у викладі Рамачараки, потім перше наближення до християнства, словом, досить традиційний варіант шукань і хитань богемної молоді у присмерках імперії кінця сімдесятих — початку вісімдесятих. Підкреслював при будь-якій нагоді свою невіру в насаджений згори суспільний лад, в якісь там комуністичні ідеали (тепер можете всміхатися, Ваша Вічносте, а тоді це справді було предметом для небезпечних дискусій!). Разом із тим я увесь час прагнув віднайти певні точки злагоди з дійсністю. Шукав якусь особисту нішу, себто спосіб залишатися незаплямованим у навколишньому океані гівна. Перелік авторитетів і символів віри для мене тогочасного теж досить традиційний і промовистий: Рільке, Гессе, Маркес, Борхес, тоді зненацька Володимир Соловйов...

Ось це мій тодішній світ, загалом чистий, цнотливий, моє окреслене коло, а десь там, назовні, нишпорить кагебе, когось обшукує, обнюхує, арештовує, висилає, депортує, але я в такі забави не граюся, надто все це вузько для мене, вихованого й вибуялого на ведах та бароккових концертах, на фільмах Тарковського й поезіях Аполлінера. І що, зрештою, з того, що мій далекий дід був колись комендантом повітової української поліції, а згодом дивізійником і загинув на полі битви ще в сорок четвертому? Мій дід, той самий, підхорунжий УГА вже з 1918 року, коли йому, власне, ще вісімнадцяти не було?

Але я існував у своєму колі, а кагебе ходило десь поза ним. Зрідка накочувалась якась хвиля, немов попередження, легеньке посіпування далеко вперед відпущеного налигача, перший дзвінок у театрі підлоти перед ганебною виставою. Ось вигнали з інституту мого знайомого художника, бо заявив на іспиті, що не читав і читати не збирається нового проекту конституції. Ось інший знайомий художник кидає все на світі й опиняється чомусь аж у Таллінні — так, ніби там уже закордон. А ось офіційні глухі двері на четвертому поверсі інституту з нічим не промовистою табличкою "Первый отдел". Кажуть, ніби за тими дверима кожен із нас лежить у своїй персональній течці — зовсім прозорий, з усіма даними, такими необхідними для імперії. Там про нас знають навіть те, чого ми самі про себе не знаємо.

Ось іще кілька років минає. Щось там хтось, безперечно, про мене нотував. На роботі по закінченні інституту, у війську. З війська повертаюся вже з кількома вдалими публікаціями. Вже мене знають як поета. Вже моя книжка скоро побачить світ!

І тут уже чую їхнє близьке настирливе дихання. Сигнали вже не просто сигнали, дзвінок уже не просто дзвінок, а два дзвінки. У видавництві, де готується моя перша книжка, редактор упівголоса натякає, що мною цікавилися. Збирали про мене довідки. Аби я мав на увазі. Бо всіляке трапляється. За якісь два місяці — перше побачення. Не з дівчиною, певна річ. З двома у цивільному. Банальний виклик до військкомату (це слово мусите знати, Ваша Мужносте), і годинна розмова в зачиненому зсередини класі цивільної оборони. Суть розмови стара як світ: спокушання. Чи не хотіли б ви, Отто Вільгельмовичу, допомагати нам у нелегкій нашій роботі? Не хотів би, дякую за довіру. Чому, дозвольте поцікавитися? Бо не той у мене, и-и, характер, та й деякі погляди не збігаються. Які це такі погляди? Ну, релігійні, наприклад. Але ж ви патріот? Гм, патріот, звичайно. Якщо ви справжній патріот, то повинні нам допомагати. Ні, вибачте. Я краще буду свою справу робити. Як патріот. А ви займайтеся своєю. Успіхів. Не думали ми, що ви такий байдужий до своєї батьківщини, Отто Вільгельмовичу. Що ж, ми зробимо щодо вас неминучі висновки. Робіть. Це ваше право. Вам за це гроші платять, що ви робите висновки.

Книжку мені вони того разу не зупинили. А я найбільше боявся саме цього. Тож був дуже щасливий, коли вона вийшла. Та, виявляється, гра лишень починалась, а я, дурний, уже вважав її закінченою, мало того, виграною. Навіть вирішив бути шляхетним і суворо дотримуватися

джентльменських правил. Тож нікому на світі не висповідався у першому своєму побаченні. Думав, що і в останньому.

А вони тим часом працювали. Копали вглиб, проробляли версії, перебирали варіанти. Робили запити до Києва, Москви, Праги, Кракова, Відня, турбували резидентів в Америці. Прочитали мою книжку. Проаналізували. Так минуло більше року.

І от уже всі три дзвінки пролунали. І знову банальний виклик до згаданого військкомату. А мушу при цьому зауважити, що рік уже вісімдесят шостий, і московська верхівка вже щось там планує демократизувати і пом'якшувати, але держбезпека ще цього всерйоз не сприймає, а навпаки, — розцінює, як натяк згори на нову активізацію. Пора, мовляв, знову йти в наступ по всьому ідеологічному (хе-хе!) фронту.

Цього разу щодо моєї скромної й направду аполітичної особи було вигадано цілий план — гнучкий і багатоступеневий. Така собі стрілянина з гармат по горобцеві. У військкоматі, в тому самому класі, зустрів мене ще один цивіляк, уже інший. Почав з розхвалювань моєї книжки. Дружині його (хе-хе!), мовляв, дуже подобається, хоч сам він на поезії розуміється не надто, але дружині своїй довіряє в її літературних смаках. Тоді запропонував мені прочитати в рукописі твори кількох інших поетів, маловідомих, а потім у письмовій формі зробити для нього щось на кшталт рецензії: чи володіють ці люди талантом, чи можна вважати дані рукописи поезією, чи несуть вони в собі якийсь позитивний здоровий зміст. І витягає зі своєї теки якісь загальні зошити. Ні, кажу, сховайте назад, я таким не займаюся. Я поет, а не рецензент, кажу, теорію літератури знаю вкрай слабо, окситонну риму від парокситонної відрізнити не можу.

А ви не з точки зору теорії, Отто Вільгельмовичу, а так-от від душі, по-простому, як відчуваєте. Ні, кажу, не вийде. Душа — це велика таємниця. Даремно ви, Отто Вільгельмовичу, даремно. Ну, та нічого. Зопалу великі справи не робляться. Давайте за тиждень знову зустрінемося. Спокійненько собі все обміркуєте, теоретичні знання поглибите. Тільки цю похмуру будівлю з протигазами вже забудьмо. Зустріньмося краще, ну, е-е, наприклад, під фірмою "Меблі", еге ж? І ще одне: суто по-дружньому прошу вас і благаю, щоб нікому ані слова. Специфіка така, розумієте?

Чому, спитаєте мене, Ваша Королівська Справедливосте, чому, сучий хвосте, пішов ти до нього за тиждень? Невже не міг плюнути, драню, на всі їхні інтриги, зневажити це брудне копошіння і — не прийти? Я ж не кажу — кинути в них бомбу, чи застрелити їхнього генерала, чи створити таємну організацію, ні. Не кажу й не вимагаю. Але ж не прийти на оте підле побачення ти, лайдаку, міг?

Міг, Ваша Милосте, й не прийти. Але я міркував, що таким чином і викажу свій страх, свою слабкість. Не уникати двобою, а йти йому назустріч, от як я вирішив. А страх перед ними все одно був. Містичний страх перед найгрізнішою силою імперії. Силою таємною й безжальною, професійною й озброєною.

Тож за тиждень сідаємо ми з ним, зачинивши двері, у якихось апартаментах фірми "Меблі" (чому саме там? хто дав їм ключ? кого і чим вони там завербували?), куримо, розмовляємо. П'ять годин триває це побачення. Я воюю, мов лев. Аж сам собі дивуюся й милуюся собою збоку, як гідно, мудро і порядно тримаюся. А він прикупив собі вже нові карти проти мене. Витягає на світ Божий листа, анонімну епістолу, друковану на машинці, послання з безліччю граматичних і стилістичних недоліків, адресоване самому Першому Секретареві Обкому. І в цьому листі "стурбовані громадяни" обурюються з того приводу, що "синки і внуки" фашистських посіпак українських поліцаїв живуть собі в нашій надміру гуманній Радянській державі і в х[...] не дують, а один із них — онук відомого злочинця поліційного коменданта фон Ф. — навіть "письменником зробився" і вже йому якусь там ворожу книжку в Києві навіть видали. Де ж справедливість на цьому світі,

digitized by ukrbiblioteka.org

запитували в кінці листа "стурбовані громадяни", діти і внуки комуністичних підпільників.

Уявляєте, Отто Вільгельмовичу, каже мені мій новий приятель, що було б, якби мої люди в обкомі партії та не перехопили цю мерзоту своєчасно? І якби трапила вона до рук нашому дебільному першому секретареві? А той спустив би її вниз, якомусь засраному інструкторові, котрий з дня на день штани протирає й тільки мріє, аби задавити, знищити, розтоптати що-небудь талановите і справжнє, як ви, наприклад? Не уявляєте? А от що було б, Отто Вільгельмовичу. Спершу вдарили б вони вас статтею в обласній газетці. Скандал! Внук військового злочинця з руками по лікті у крові невинних радянських людей! З роботи б вас пішли. Про наступні книжки навіть мріяти не довелося б. Почали б ви перебиватися в нестатках, окутаний вселюдською зневагою і ненавистю, можливо, що пиячили б. І тут, Отто Вільгельмовичу, тут виникли б на вашому шляху інші діячі. Благодійники, куплені вже давно іноземними спецслужбами. І завербували б вас, ображеного на радянську владу, не дивлячись на те, що ви патріот. Страшно мені про це думати, Отто Вільгельмовичу, але, слава Богу, перехопили мої вірні хлопці оцей пасквіль, і тепер я вам обіцяю: ми знайдемо й покараємо ту паскуду, котра це писала! Честю своєю офіцерською присягаю! Тільки для цього мусимо бути разом, Отто Вільгельмовичу, мусимо один одному помагати. Вони в мене ще дізнаються, що таке талановитим поетам шкодити, усій нашій культурі багатостраждальній! Дайте вашу руку, Отто Вільгельмовичу, дорогий!

Дякую, кажу, друже мій у незримих погонах, що ви перехопили цю мерзоту, хоч не відкидаю й такої можливості, що була вона вами ж і набазграна. Але оскільки я надто високої думки про наші доблесні органи, аби припустити, що вони можуть займатися таким примітивним, брутальним таким шантажем, то прошу не розчаровувати мене і, прийнявши сердечну мою подяку, відпустити мене з Богом займатися своїми справами.

Тяжко зітхнув мій розгублений покровитель і каже: зачекайте ще хоч із чверть годинки, Отто Вільгельмовичу, все одно ми з вами вже прірву часу тут протриндикали, а я лишень подзвоню до генерала, доповім про наслідки нашої з вами бесіди. І чого б не піти мені в цю мить, твердо наполігши на своєму, — ні, мовляв, не маю вже часу і край, наговорилися вже по саму зав'язку, накурилися, гаплик, до побачення! Ні, клята вихованість і надмірна делікатність завадили. Щиро кажучи, навіть шкода його було трохи — так тяжко наробився, бідака, і пшик з того вийшов.

А жаліти їх, виявляється, не можна, Ваша Милосте. Бо за чверть годинки вихором вривається другий — удвічі більший і дуже агресивний. Це, як я потім собі оцінив, був наочно застосований давній поліційний прийом з двома начальниками — один добрий, другий злий. Гра на контрастах. Так от, той другий переходить у навальну атаку. Кров вашого діда — військового злочинця, каже, вирує й кипить у ваших жилах, молодий чоловіче. Бачу, що ворог ви нашій владі, прихований до пори ворог. А з ворогами не церемоняться. Готуйтеся до великих і крутих неприємностей. Я особисто організую статтю з передруком по всій республіці про криваві злодіяння вашого діда. Тоді ще одну статтю — про антирадянський за суттю своєю зміст вашої книжки. До речі, я чув, що у вас там зараз якийсь рукопис у видавництві лежить? Можете їхати до Києва й забирати. Не вийде ваш рукопис! Востаннє запитую: будете нам допомагати чи ні? Доннерветтер!

Щодо мого діда, кажу, то не все так достеменно мені про нього відомо, але знаю з окремих родинних спогадів, що на поліційній своїй посаді він більше добра зробив, аніж ваші енкаведистські попередники і наставники на своїх постах. Що багатьох від вивезення до Німеччини чи навіть від розстрілів порятував, за що мав постійні зіткнення й конфлікти з німецькою окупаційною владою. Бо він вояк був, солдат, а не жандарм, як тут деякі. Щодо антирадянського змісту книжки моєї, то хотів би я почитати того літературознавця, котрий його доведе.

Самому цікаво. А до Києва по рукопис їхати не збираюся, бо мені його все одно поштою за вашим наказом пришлють. Щодо всього іншого, то робіть, як знаєте, рубайте мою голову, але стукачем я вашим не буду.

Стукачі, каже той перший, лагідний, це не в нашій компетенції. Це лягаві зі стукачами працюють. І як ви, Отто Вільгельмовичу, тільки подумати про нас таке могли! У нас не стукачі — в нас люди, які добровільно допомагають. Інженери, лікарі, доценти вузів. Художники, архітектори, історики. Є й письменники. Усі вони патріоти. Але менше з тим. Є в мене одна пропозиція. Давайте знову за тиждень зустрінемося. Чого нам гарячкувати, злоститися. Спокійно про все поміркуйте. Оцініть перспективу, зважте всі "за", всі "проти". Слово честі, не хотілося б вам життя поламати, Отто Вільгельмовичу.

І мені ви симпатичний, каже другий, що теж полагіднішав. Ми ж у випадку війни все одно разом в атаку ходитимем, правда ж, Отто Вільгельмовичу? Батьківщина в нас одна, ділити нам нічого.

Я подумки на це розреготався, але як тут піти, хряпнувши дверима? Звичайно, вихованість і делікатність — над усе. Добре, кажу, за тиждень, то за тиждень, але твердо знаю, що рішення свого не зміню. Хіба що собі про поезію поговоримо. Про силабо-тоніку, й верлібри, і про дактилічні рими.

Та й пішов, а вони там удвох лишилися.

І виявилося, що даремно я їм той тиждень подарував, Ваша Сяйливосте. Бо, якщо я протягом того тижня тільки й намагався, що про все забути й не думати, споживаючи всілякі міцні алкоголі, то вони склавши руки не сиділи. Аналізували, шукали, вивчали. Певні факти узагальнювали. І нову карту прикупили. Непобивану карту.

Але почалося все по-старому. Ті самі "Меблі", той самий перший. Куримо, варнякаємо. Він почав якісь фантастично солодкі перспективи змальовувати. Як їздитиму по закордонах на поетичні фестивалі. Як вони мені окреме помешкання пристарають. Як у Канаді та Штатах мої книги видаватимуть, бо в них, виявляється, там свої, з понтом українські, видавництва є. Словом, дольче віта! Я ж на це відповідав, що мені такі ситуації з життєвої практики відомі. Коли хлопець хоче дівку молоду шпокнути, він їй чого тільки не наобіцяє, а потім зробить своє опівночі під кущем і — бувай здорова, чорноброва!

Тоді знову вривається з блискавицями другий. І якого ми хріна лисого, кричить, на цього шмаркача стільки часу тратимо?! Подумаєш, суперзірка поетична! Ти мені краще скажи, як твоєї мами дівоче прізвище? Так і так, відповідаю. Так ось тобі твій другий дід, мамин батько, теж військовий злочинець, у каральних операціях брав участь і живий-здоровий, досі ще живий, і в гостях ти у нього двічі на місяць буваєш, враже поріддя!

А тоді — фотографія на стіл, перед мої очі, а там другий мій дід, молодий, тридцятилітній, в якійсь уніформі, дивізійній, мабуть.

Що, яблуко від яблуні, тріумфує другий, відвисла щелепа? Так от, суперзірко наша дорогенька, завтра ж твого дідуся коханого заметемо. Справи є, свідки є, суд буде! Скільки йому років, кажеш? Сімдесят чотири? Міг би ще потоптати рясту, звичайно, але через упертого внука "вишку" заробить. Се ля ві!

І тут уперше не знайшовся я, Ваша Милосте, що сказати. Лишень уявив собі судову залу, маму в чорному одязі, почув чийсь механічний голос: "Вирок приведений у виконання" І своє довге-довге життя з вічною провиною в грудях.

Давайте, кажу, папір. Вони замалим не танцювали, хоч зовні були стримані. А я написав найганебніший у житті диктант. Про те, що "добровільно зобов'язуюся допомагати". Що з метою конспірації буду відгукуватись на прізвисько...

Може, "Рембо", пропонує перший, бо я, дурень, перед тим йому про своїх улюблених поетів розповідав. Ні, відповідаю, не смію поганити великого імені, не хочу. То, може, "Артур", підказує другий (десь

digitized by ukrbiblioteka.org

прочув, собацюра, що Рембо Артюром звався!). Хай вам буде "Артур". Так і намалював.

Що ж, зітхнув із полегкістю другий, вітаю, Отто Вільгельмовичу, нарешті ви вчинок здійснили, розумний і правильний, гуманний крок. Хай живе собі ваш дідусь дорогенький, потрібен він нам тепер сто років! Працювати надалі будете з ним, киває на першого, мене ви не знаєте. Головне для вас — звикнути і заспокоїтись. Адже віднині ваше життя стає і багатшим, і цікавішим. Пам'ятайте — не ви перший, не ви останній. Робота в нас така!

На цьому ми розійшлися, хоча перед тим я від першого отримав ще деякі технічні настанови. Якщо, наприклад, зауважу на своїй поштовій скриньці, у лівому верхньому кутику, маленький крейдяний кружечок, як ото діти іноді малюють, то це означає, що нам треба зустрітися. Я тоді повинен до нього потелефонувати і, не називаючи свого прізвища та й взагалі будь-чийого прізвища, домовитися про зустріч у певному місці.

Але, Отто Вільгельмовичу, не журіться так тяжко, зустрічатися будемо зрідка — раз на три місяці щонайбільше, а щодо всього іншого, то будьте собі вільним, творіть поезії, слухайте музику, до речі, можемо гарні західні записи для вас діставати, їдьте на відпочинок, словом, живіть і насолоджуйтеся! І пам'ятайте, що віднині ви під нашим постійним захистом. І — дотримання суворої таємниці, бо інакше... Строку давності в нас нема. Але про це не будемо.

Звичайно, Ваша Королівська Милосте, що я й доби не витримав цього пекла пекельного. Мені здавалося, що звідусіль за мною стежать, підслуховують з телефонів та вентиляційних люків, ставлять під моїми вікнами підозрілі машини зі спеціальним устаткуванням. Тільки тоді й почалося!

Бо, ще й на півслові нікого не зрадивши, нічого ще не заподіявши нікому, я вже почував себе Юдою, бачив навіть усохле гілля того дерева, що на ньому, безумовно, повішуся. Скреготав зубами, як душа пекельна, і лікті кусав. І лишень глухий кут бачив перед собою.

І вже наступного для порушив їхні умови. Поїхав до найближчого товариша, і пішли ми з ним далеко у поле, і там я висповідався в усьому, що зі мною протягом останніх тижнів відбувалося. Підозрілі волошки стирчали з трави, наче мікрофони. У кроні карачкуватої черешні, здається, було сховано радар.

Петро, мій товариш, спохмурнів, коли я все йому до кінця виповів, подумав трохи і сказав таке:

— Чого ти не прийшов раніше, коли вони ще лишень крутили тебе? Я б тобі все пояснив, порадив, як бути, щось би ми з того вишукали. Існує одне золоте правило для всіх нас: не підписувати жодного з їхніх паперів. Що б там не було, не підписувати! З дідом вони просто блефувати могли. Треба було грати ва-банк. Але тепер уже пізно — ти підписав. Проте немає міста без дверей. Тягни час, дури їх, роби так, аби бути для них нецікавим. Зосередься на собі, уникай нових зв'язків і пиши такі вірші, які все виправдають. Пияч, але не втрачай голови, бо вони воліють не мати справи з пияками — це для них ризиковано. Мине якийсь час — і вони відчепляться, побачивши, що з цієї корови молока не буде.

Петро світився, наче апостол, і вечоріло в полі, й сонце лягало спати, і тоді осягнув я, Ваша Милосте, що вони завжди користаються нашою роз'єднаністю, але от подолав я її, висповідався, і я вже не сам тепер.

Кілька разів з'являвся відтоді малий крейдяний кружечок на моїй поштовій скриньці. Хто малював його, хотів би я знати? Двірничка? Поштарка? Хтось із сусідів? Чи сам ангел-охоронець у незримих погонах з майорською зіркою? Коли він це робив? Опівночі, коли виходять на нічне чергування привиди? Чи з третіми півнями, коли вся бісівська гвардія западає під землю?

Кілька разів стрічалися ми на певній конспіративній хаті. Курили, я говорив про ніщо. Ні на крихту, ні на півнігтика, мимоволі навіть,

не зрадив нікого й не продав — усе бачить Бог, моя остання надія, і хай Він судить мене. Жодного паперу не писав для них більше, хоч як не тис на мене мій візаві. Пиячив тоді справді багато, але то вже моя приватна справа. Витверезники були моїм політичним притулком.

Тим часом імперія починала тріщати. Здається, під час третьої з таких зустрічей я твердо зажадав від нього повного розриву стосунків. Я сказав, аби він влаштував мені зустріч з їхнім генералом, якому я все викажу про той мерзенний шантаж, пообіцяв, що звернуся до преси (так, тепер я загрожував пресою!), до Києва, до Москви, бо існує межа всьому, і я зараз стою на ній. Він таки, здається, перебздів, бо тільки розвів руками і сказав, що зведе мене з генералом, але обіцянки не виконав і надовго зник. Тепер я шукав його, телефонував, щоб наполягти, але він посилався на якісь тривалі відрядження. Він ховався від мене. По вулиці ходив з високо піднятим коміром плаща і в капелюсі, низько насунутому на очі.

І тільки через рік — улітку вісімдесят восьмого — без крейдяного кружечка, а просто і по-людськи, він сам потелефонував до мене, аби домовитися про зустріч. Підведемо риску, сказав.

Наступного дня, нікуди не заходячи, в одній з бічних вуличок, він повідомив мене, що надалі наші стосунки припиняються. Я можу вважати себе вільним від усіх зобов'язань, крім одного — щодо збереження в таємниці нашої невдалої спроби працювати разом. Це останнє зобов'язання я, Ваша Милосте, урочисто порушую зараз, пишучи цього листа. Я розголошую цю таємницю. Амінь.

Не винен я ні перед ким. Дідові своєму, віднедавна вже небіжчикові, не сказав ані слова, хоч він, бідолаха, певно, відчував від них якусь загрозу і дуже хотів мене бачити перед смертю. Я, одначе, встиг лише на похорон.

Винен я перед собою. Що приходив на їхні виклики. Що подавав їм руку з безмежної вихованості, вважаючи, зрештою, також людьми, хоч і скаліченими. Що написав той папір, котрий і досі там, в їхніх архівах, — жовкне, блякне, тліє, але він є, доказ моєї слабкості, свідок сум'яття душевного й розгубленості, підписаний дурнувато-претензійним і ненависним відтоді для мене іменем.

Ось така в мене сповідь, у многогрішного, Королю Мій, тільки перед Вами хочу прощення просити.

Закінчення в наступному числі.

digitized by ukrbiblioteka.org

Роман КІСЬ

НАПИСИ НА РУМОВИЩАХ

Поема-видіння

I

ФРАГМЕНТ

Колона храму падає
(Остання)...
Які прекрасні руїни мого життя —
Навіть капітелі можна копнути ногою...
Німфи безносі запорпалися у сміття —
Безрукі мрії і безногі наміри.
Ось і цих кілька слів
Як напис затертий і давній
На уламках старої корчаги.

II

ЕРОС І ТАНАТОС

Старий Зигмунд Фройд
Життя намагавсь розщепити
На Танатос і Ерос,
На руйнування й жагу
.....
А мені
У поруйнованім храмі жаги
Так затишно
І добре.
Між вуглуватих блоків,
Між ваговитих брил,
Між мармурових мурів,
Між акротеріїв і архітравів потрощених,
Між іржавих комп'ютерів
І кльозетових бачків,
Між безголових богів
І божественного безголів'я
Проростають прозорі стеблини слів,
Проростають тонесенькі паростки виразів,
Слів останніх і перших
Між щілинами і по ущелинах
Напівзрозумілих і зрозумілих занадто...
Навіть під стоповерховим шаром
Атомового сірого попелу
Жарина вірша
Яснітиме тихо і радісно
На споді самому,
На самісінькім днищі історії
(Як затишно тут!),
Де зупинився час,
Де немає уже
Ані жаги, ані руйнування,
Де не лишилося навіть скалки
Від Ісусового хреста...

III

УСПЕННЯ

На міріади порошин
Розсипалися тосканські колони
Успенського храму.
Шмат фризу
Стримить іще:
Неопалима купина
І Мойсей — головою униз
(Інші метопи —
Навіть сліду нема:
Спалені і поплавлені...)
На соковитих вустах
Русинки із вулиці Руської
Сік дині, сік персиків і бананів
Вилискує радісно і бурштинно...
.....
Газів нервово-паралітичної дії
Наковталася Матір Божа.
Цвіте білопінно слина
По кутиках синіх вуст...
Нижче од вуст —
Порох тосканських колон...
Хто ж перекине годинник пісковий сей?
У храмі успення історії
Хронос навіки спинився,
Навіть ворожа кров
На вістрі вірша останнього
Не вилискує і не чорніє уже...

IV

"ПРИИДИТЕ КО МНЕ..."

Полупані груди каріатид
Заюшені помідоровим соком
(Чи, може, юшать ті перса
Помідоровим соком?..)
Вже струсили каріатиди зі спин
Балкони, еркери і архітрави
І полягали навзнак,
Підмостивши під голови
Потрощене камінняччя...
Тільки Спасителя тінь
Усе ще стоїть стійма
І держить глагол незримий:
"Іго бо Моє благо,
І бремя Моє легко єсть".
.....
У кінецьсвітній сей час
Лиш немовлята малі
Небо держали над Україною...

V

КОЛАЖ

Колаж із житійних сих клейм,
Дірявих трамвайних талонів
І протоколів обшуку
Найсвятішої інквізиції, —
Пункт двадцять перший гласить:
"Вилучено фотокопію

digitized by ukrbiblioteka.org

Євангелії од Йоанна, —
Починається словами:
"Напочатку було Слово..." —
Закінчується...", — незавершено...
Розгорнені згортки
Указів і циркулярів,
Планів, програм і погромів...
Тримає іконний Ісус
Розгорнену Євангелію:
"Им же судом судите —
Судится вам.
В ню же меру мерите
Возмерится вам".
Вітер пустельний
Гортає повільно і мляво
Прустівські сторінки
"У пошуках втраченого..."
(Давно вже повицвітали літери...)
Брошура "Раскрепощение женщин"
(Вартістю сім копійок).
Між Землею і Небом
Цвинтар останній
Марних зусиль і надій...
І драбина із чорних сих слів
Поміж землею і небом
І "Ангели Божії
Восхождах і
Нисхождах по неи..."
І тільки се слово останнє
Зосталося наприкінці...

VI

КРИК БОЖЕВІЛЬНОЇ

Затужавілий присмерк
Згусток
Темно-рубінових слів
Сонця плями
Розляпані по асфальті
Як червоне міцне вино...
На запльованім тротуарі
Біля зупинки трамваю:
"Низко кланяйтесь
Во спасение душ!" —
Розмірені вигуки
Божевільної росіянки:
Зависає гірляндами крик
"НИЗКО КЛАНЯЙТЕСЬ
ВО СПАСЕНИЕ ДУШ!" —
Крик перепліскує
Між почорнілими мурами:
("...во спасение душ!")
Ціпеніють слова
В павутинні решіток
І балюстрад балконних
("Низко кланяйтесь...")
Горбиться-горбиться фраза
У сецесійних параболах...
.....
Уже не впізнали ми вітру
Уже не впізнали ми сонця —
Бганки Землі розмаяні
Атомним ураганом
Як туніка ся на грудях

Божевільної росіянки:
"Низко кланяйтесь!"
...Ворухнулась пір'їна голуба
Леготом березневим
На карнизі Святого Юра...

VII

МАСКАРОНИ

Розверзається вулиця, —
Вбирає мелодії
І харкотиння,
Вбирає у себе
Кішок, собак і людей...
Кам'яним язиком акантовим
Мури боки зализують...
Маскарони волають
У міжвіконнях чорних
І не годні перекричати
Радісного і осяйного
Ракетно-водневого спалаху.
"І очі свої позаплющували,
Щоб не виділи очима,
І ушима не чули,
І серцем не розуміли,
І не навернулися,
Аби я зцілив їх..."
І монастир Лазаря
Зазирає у вікна відділу НКВД,
Наче випрошує крихти
Забутих і знищених днів...
Скапують краплі металу
З борідки залізного Фелікса
.....
Стареча-стареча
Повіка карнизу ота
Закам'яніла давно
Густою-густою сльозою
Модульйонів Ренешіменто...

VIII

ПАДІННЯ ЄРУСАЛИМА

На попелищі храму
Пиячать вояки Веспасіана...
"Sacramenti ecclesiasticorum"
Олива і ладан
І згарищ сморід солодкавий
І каменеве насадження...
Ряд: рубінно топазно смарагдово —
Ряд перший...
І генерал Тіт
У броньованій камізельці
("Пуленепробиваемой...")
Скочив з коня
І по мокрому
Почавкотів чобітьми...
Біля купелі Віфезда
Вояки без рук і без ніг
Неголені і бліді
На шведських візочках для інвалідів
Очікують зцілення
(Нікельовані коліщатка

digitized by ukrbiblioteka.org

Коліщатка і гвинтики
І за горами — гори
Кровію політі...)
Блимає-блимає гелікоптер
Червонясто-нестямним оком...
Ніч урозповні місяця...
Що там у мотлосі зблисло?
Мідь семираменних лямпад
Між звуглілого камінняччя.

IX

ГУЧАННЯ ЧУКОТСЬКОГО БУБНА

Вуквув'є — шаман
Ріденьку борідку вистромив...
(Більше жердок либонь
Із вершечка шатра стримить
Аніж отих волосин
На підборідді старого...)
Рокоче ярар
Рокоче ярар
Рокоче ярар
Вершечок яранги
За сузір'я хапається конвульсійно
І циркулює чорнобильський цезій
У нирках егвекінотських нерп...
Бганки на грудях туніки
Божевільної росіянки
Гіперболічним параболоїдом
Перехлюпують в Акопулько...
І ми вже спустошені і без любові
І ми вже давно без любові
Наче гудючий бубон
Бум — бум — бум...м...
Зі стада прийшла
Молоденька пастушка Кунеут
І кличе в чоттагин мене
Щоб керкер на плечах від інею їй обтрусити...
Шкуру одкинено — видко:
Двоє оленів їздових
Лижуть гусениці всюдихода...

X

РЕМІНІСЦЕНЦІЇ ТІНЕЙ

Тінь зависла навскіс
Ніби вагається впасти
Тінь колони останньої
Що хилитнулась над поглядом
Тінь од дороги Аппієвої
Аж на Колимську трасу
Тінь зависла навскіс
Ніби вагається впасти
Тінь довгаста
Як філістимський меч
Тисячу сто кілометрів
По черепах і кістках
Тут хрестів не поставили вже
Ані з ліванського кедра
Ані з модрини даурської
Тінь хилитнулась над поглядом
(Куций в потилицю постріл...)
Тінь од Тира й Сидона

Понад Нагаєвську бухту —
Там де чайки вчинили пекельний лемент
Перенасичені м'ясом
Тінь од ріки Євфрат
І до Червоного моря
Тінь од колони останньої
Що хилитнулась над поглядом
І обіперлась на погляд
(Крик із розгону встромлений
Між канелюрні ребра...)

XI

ЗДОХЛІ ЗВІРЯТА

"Вражений
Кар'єрою мови
Пушкіна-Лермонтова..."
(Із нотаток туриста у Львові)
.....
Пан Міцкевич
На кам'янім кораблику
Під кам'яною щоглою
Скам'яніло дивиться
Як то чогось навкруг
"Бушуют волны, ветер..."
Він бідолаха не грунтознавець
І не знає що то таке
Прибережна ерозія...
Ех підмиває підмиває поезію
Солонаво-захланна проза...
.....
В егвекінотській бухті
Вихлюпує море Берінгове
У шумовинні маснім
Трупи розбухлих нерп...
("Хоч нашпиговані ми плутонієм,
Але не тонемо, але не тонемо!")
Море — у труп'ячій оболонці
Море ущерть нашпиговане стронцієм
Цезієм
Парт тезами
Протезами
Попереднім накресленням
Кесаря
І рокайлевим цим оздобленням
І блаженним оцим схудобленням
І постпанківцями голомозими
І "ацетонки"[1] конячими дозами...
.....
Пан Міцкевич
На кам'янім кораблику
Під кам'яною щоглою
Дивиться скам'яніло
Де розтанули наче дим небеса
Де світлом своїм місяць не буде вже сяяти
Де гелікоптер скажений
Ще гарячково моргне
Раз або два
І перестане кліпати...

Львів

---

[1] "Ацетонка" — виготовлений кустарним способом напівфабрикат героїну.

digitized by ukrbiblioteka.org

«МИ ЗАТЯЛИСЯ: ПОЛИНІВ НЕ БУДЕ...»

Про Асоціацію дослідників голоду–геноциду 1932 — 33 років в Україні розповідає її голова Лідія Коваленко–Маняк:

Створюючи нашу Асоціацію, ми пішли нетрадиційним шляхом. Замість того, щоб у Києві зібрати групку людей, які оголосять себе асоціацією, ми почали зі створення осередків в усіх областях України, які голодували, та за кордоном. І коли вже були люди на місцях, тоді ми зібрали їх на установчий з'їзд. І ця практика себе виправдала. Досі в нас немає геть нічого — ні приміщення, ні стійкої матеріальної бази, — але є люди, віддані святому ділу.

Асоціація народилася з живої потреби. Щойно почався 1992 рік, водночас у багатьох людей зринуло в пам'яті, що наближається шістдесята річниця голодомору. Десь од Покрови 1932-го до Трійці 1933 року був його апогей: щомісяця лягало в землю по мільйону українців. Оцю страшну цифру — за вісім місяців вісім мільйонів смертей — мають пам'ятати сьогодні ті, хто вдається до ризикованих експериментів над народом. Терпіння людей не безмежне.

Нарешті, Асоціація народилася з розуміння, що оце вперше Україна може вклонитися тим своїм могилам. За кордоном скорботні річниці відзначали. У Києві немає пам'ятника жертвам голоду, а у Вінніпезі є. В українських церквах по всьому світі правили панахиди по загиблих. Створений у Канаді фільм про голодомор обійшов цілий світ. З ініціативи Світового Конгресу вільних українців 14 лютого 1988 року було створено незалежну Міжнародну комісію для розслідування голоду 1932 — 1933 років в Україні, до складу якої ввійшли відомі юристи та вчені-правознавці з Європи й Америки. Джерелом її фінансування стали пожертви зарубіжних українців, докази з боку позивача (СКВУ) готувала Палата українських адвокатів Канади. Підсумковий звіт від 1990 року нещодавно видано в Києві на кошти Палати. Шість років працювала комісія Конгресу США, яка констатувала, що голод "був наслідком жорстокого й навмисного намагання знищити дух і волю українського народу". По завершенні її роботи Конгрес проголосив від 3-го до 10 листопада 1990 року Національний тиждень ушанування жертв голоду в Україні, з приводу чого президент Буш видав спеціальну прокламацію.

А в нас сумні "круглі" річниці голодомору аж до останнього часу супроводжувалися викидами контрпропаганди. Останній викид, 1983 року, був найпотужніший. Добре пам'ятаю, як тоді з нами, працівниками преси, проводили інструктажі: в Україні був не голод, а процвітання, а від голоду страждала 1933 року охоплена кризою Америка.

Шістдесятиліття — остання нагода. За десять років уже не буде стільки свідків. Уже нині свідчать діти 33-го. Тож якщо не тепер, то коли? Якщо не ми, то хто?

Спочатку про наше надзавдання. Зібраних у світі матеріалів цілком досить, аби визнати голод актом геноциду, злочином проти людства й людяності. Єврейський народ свято шанує пам'ять про своїх полеглих, він має Інститут катастрофи, і коли відзначалося 50-ліття трагедії Бабиного

яру, про це знав увесь Київ, увесь світ. Що відбулося в Україні 1933 року, знає дуже невелике коло людей у світі й ще менше — у нас. Ми повинні просвітити народ. Наша просвітницька діяльність спрямована не на діаспору. Дяка їй велика, що не дала знебутися цій проблемі. Люди, котрі докладали зусиль до збереження пам'яті про те лихоліття, — то наші друзі. Але ми знали, що доки не скаже свого слова Україна, український народ, усе це залишиться в сфері наукових пошуків.

Не всім у світі до вподоби розмови про наш голод. Світ не такий великодушний до України, як ми хотіли б. Світ зраджував Україну не раз, він зрадив її й тоді, коли був голод. До Києва приїхав прем'єр-міністр Франції Едуард Ерріо, з Хрещатика (чи пак вулиці Воровського) перед тим прибрали трупи, він повернувся до Франції й оголосив, що ніякого голоду в Україні немає. Але наступного літа до нас на скорботну учту приїде його помічник, який був тоді молодим хлопцем і брав участь у тій дезинформації. Його розшукало товариство "Україна-33", яке діє в Ліоні, і він хоче приїхати сюди, щоб покаятися перед народом України. Саме 1933 року були встановлені дипломатичні стосунки між Радянським Союзом і Америкою. З голодом в Україні тісно пов'язаний прихід до влади Гітлера: його обрав німецький бауер, який, дізнавшися, що діялось в Україні, проголосував за "сильну руку". Тобто голод був і однією з причин другої світової війни. Важливо вписати голод у контекст світової історії, бо то не є факт лише історії України — це трагедія всього людства.

Проте найстрашніші наслідки голодомору — це те, що діється в Україні. Вони не подолані. Людська озлобленість. Цілковита недовіра до всього й до всіх. Зневага до праці — що може бути неприродніше для українського селянина? Селянин досі боїться брати землю — так ошукано було його діда чи батька. Економічна скрута теж бере початок там. Нарешті, моральне звиродніння, пияцтво, крадіжки — все це почалося тоді, коли селянина позбавлено власності, а відтак і якоїсь людської природної волі. Тоді впали вічні заповіді, почався занепад мови, культури. Все це треба долати. Ми повинні повернути людині гідність, допомогти усвідомити людям, хто вони, чиї нащадки. А те, що з ними пороблено, — то не їхня провина.

Нарешті, у нас є функція реабілітації. У законі про реабілітацію сказано, що вона поширюється на тих, на кого були заведені судові справи. Ніхто не заводив цих справ на вісім (чи дев'ять? чи десять?) мільйонів померлих од голоду. До подій 1933 року цей закон ніяк не прикладається. Але треба реабілітувати тих великомучеників морально, адже їхні сини та дочки прожили життя з тавром куркуля і ворога народу, боялися анкет, боялися вступати до вузів... Треба відродити цих людей, а вони відродять своїх дітей. Так, ми спізнилися з цим непростимо. Але починати треба.

І, звичайно, треба пояснити світові, чому Україні так хочеться бути окремо від Росії. Бо багато хто ще не розуміє, чому ми прагнемо незалежності, чому хочемо вести свою політику, — а відтак добачає в незалежній Україні якусь загрозу для світу. Тридцять третій рік дає на ці запитання цілком конкретні відповіді. Ніхто не може заперечити, що голод був принесений московсько-більшовицьким тоталітарним режимом. Певна річ, місцева партійна й енкавеесівська старшина сприяла цьому, але йшло воно звідти. Голод не був випадковістю. Він не був, як ще й досі дехто хоче довести, несподіваним і непрограмованим наслідком колективізації — інакше вже перші випадки голодної смерті змусили б владу щось змінити, вжити якихось заходів. Ні, це була цілеспрямована політика знищення українського народу. Про це свідчить хоча б те, що були перекриті кордони з Білорусією та Росією, аби український селянин не міг урятуватися втечею.

Голод 33-го був однією з ланок моторошного ланцюга: 1920 — 1921, 1932 — 1933, 1946 — 1947 роки. Ще 1921 року Ленін зрозумів, що

digitized by ukrbiblioteka.org

голод може бути дієвим засобом упокорення, і скоро його вірні учні до цього засобу вдалися. Український народ був невдячним об'єктом для колективізації, бо не мав тих генів общинного землекористування, що їх мав народ російський. Ще громадянська війна, яка на останньому своєму етапі по суті була селянською війною на Україні, показала більшовицьким владарям, що вони не зможуть остаточно перемогти, не зламавши українського селянина. Але той селянин не корився мовчазно теророві, як це часто закидають за кордоном. Нині члени нашої Асоціації історики Василь Марочко та Руслан Пиріг якраз і досліджують численні акти опору. Багато аспектів голодомору потребують нового освітлення.

Є дуже багато грунтовних досліджень про ті події. Не кажу зараз про книжку Роберта Конквеста "Жнива скорботи", яку вважаю найчеснішою книжкою, будь-коли написаною про Україну неукраїнцем. Багато праць стоять на цілком об'єктивістських позиціях, ретельно вивчаються факти, але все це не осмислюється. От якби пройшло не шістдесят років, а триста! Ми з моїм чоловіком Володимиром Маняком були 1990 року в Монреалі на конференції з питань голодомору, робили доповіді, брали участь у дискусії. Деякі учасники чемно закидали нашій позиції надмір емоційності. Я мусила пояснити, як болить, коли у вишняках іще ховаються могили: люди часто не мали сил донести своїх рідних до цвинтаря. Село все пам'ятає. Закликавши людей давати нам свідчення, ми за короткий час зібрали їх близько шести тисяч. У книзі "33-й: голод" ми свідомо не уникали оцінок, що їх давали люди. "Об'єктивісти" вважають, що ті оцінки мало важать... Книга й Асоціація виростали на тих самих засадах, і місцеві осередки очолюють люди, які свідчать у книзі. Кожен із них готовий працювати в Асоціації.

Нарешті, найбезпосередніший привід до створення Асоціації — ця скорботна річниця. Ми повинні згуртувати всі сили. Не відштовхували від себе і працівників колишніх партійних інституцій, які нині чесно працюють на цю справу, відкриваючи архіви. Асоціація залучає всіх. Ми ще тільки починаємося. 27 червня 1992 року — за підтримки товариства "Україна", голову якого Івана Драча можемо вважати нашим хрещеним батьком, — відбувся установчий з'їзд. А 15 червня загинув в автокатастрофі мій чоловік, який був головою Оргкомітету. Ми поверталися з села Тимошівка на Черкащині, де брали участь у відкритті пам'ятника жертвам голодомору...

Ми відразу поринули в атмосферу підготовки до Форуму українців. Зажадали окремої секції. Не можу сказати, щоб ця ідея була зустрінута захоплено: нам пояснили, що Форум має бути чимось на зразок фестивалю братання та єднання. Ми наполягали і врешті домоглися свого. 22 серпня в найбільшій залі музею Шевченка працював круглий стіл "Геноцид в Україні". Його програма складалася з трьох питань: міжнародне правове визнання голоду за акт геноциду проти українського народу; участь науковців і громадських діячів діаспори в роботі нашої Асоціації; вироблення спільної програми відзначення скорботної річниці в Україні й у світі. Виступали відомі науковці з України та діаспори. Учасники круглого столу ухвалили "Звернення", де міститься програма підготовки до 60-річчя Великого Голоду. Напередодні в іншій залі музею Шевченка відкрилася експозиція "Голод-33", яку підготувала Асоціація за сприяння працівників музею. Там були представлені фотодокументи, свідчення очевидців, публікації про голод, малярські та скульптурні твори, архівні знахідки, речі тогочасного селянського вжитку. Спочатку планувалося, що експозиція діятиме десять днів, згодом її життя подовжено до місяця й урешті до трьох — і завжди в залі були люди.

Від нашої свічки таки запалилися свічки по всій Україні. Ми весь час одержуємо повідомлення з різних місць, що відкриваються пам'ятники на давніх голодних могилищах. Вони мають бути гідні пам'яті полеглих. Ми розробили рекомендації щодо опорядження пам'ятних місць, розсилаємо їх представникам Президента по районах. Ми звернулися до глав Церков,

які діють в Україні, з проханням, аби цілий рік, від Покрови до Покрови, правили панахиди по безневинно вбитих голодом людях. Керівники всіх Церков поставилися до цього з розумінням, і панахиди вже почалися.

Наша Асоціація об'єднує різних людей: старих і молодих, свідків голоду і їхніх онуків, городян і сільських мешканців, науковців і селян. Головна робота йде в осередках. Складають списки жертв, подекуди вже друкують їх у місцевих газетах, правляться молебні, освячуються надгробки... Я вважаю це дуже важливим. Дуже активно працюють мої заступники в Раді Асоціації: свідок голоду Дмитро Захарович Каленик, молодий історик Василь Марочко й письменник Олександр Міщенко. Ми маємо тісні зв'язки з багатьма ентузіастами в діаспорі. Насамперед хочу назвати видавця зі Сполучених Штатів Маріяна Коця, справжнього подвижника, повноважного представника Асоціації в діаспорі, який 1983 року організував у своїх краях таке вшанування пам'яті жертв українського голодомору, що тамтешні люди досі пам'ятають. Він звертався нещодавно з цього приводу до президентів Буша та Кравчука. Я вже згадувала про французьке товариство "Україна-33", що його очолює Женев'єва Кузен, "українська совість Франції", як там її називають. Не можу не назвати також професора історії Володимира Бойчука з Нансі та молодого паризького журналіста Андрія Левицького, які дуже багато зробили для поширення правди про голодомор. Нині ці люди стукають у двері наших владних структур, аби там не дуже барилися.

Асоціація розробила конкретні пропозиції до плану заходів на відзначення 60-ліття голодомору. Через Івана Драча ми передали їх до урядових кабінетів ще 22 жовтня, а там і досі зволікають. Я розумію, нині багато невідкладних справ, але Національний комітет — це перша наша пропозиція — має бути створений іще до кінця 1992 року. Ми не можемо пропустити перших місяців 1993 року, бо в ці місяці шістдесят років тому Україна вже була суцільним неозорим цвинтарем. Відзначення неодмінно має відбуватися на державному рівні, адже йдеться про національну трагедію. Україна має постати перед світом як гарант справедливості, захисту прав людини. Треба визначити час основних заходів Скорботної Учти Пам'яті. Це мав би бути травень чи червень, скажімо, Трійця, але через наші суцільні негаразди, нестабільність, економічну кризу дай, Боже, встигнути хоч на кінець літа.

Головною подією Скорботної Учти має стати науково-громадська конференція, на яку запросимо дослідників голоду з усього світу (сподіваємося, що нарешті побуває в Україні Роберт Конквест), представників діаспори з усіх країн та посланців усіх областей України, зокрема свідків голоду та активістів місцевих осередків нашої Асоціації. Ми уявляємо собі, що першого дня конференції повинна бути єдина для всього світу Хвилина Мовчання, коли битимуть дзвони в усіх українських храмах світу — і не тільки українських, запевняю вас. По завершенні конференції учасники кількома групами поїдуть до сіл, де відбудуться панахиди на місцях масових поховань. Ми вже робили так після міжнародного симпозіуму, який відбувся 1990 року під егідою товариства "Меморіал". До речі, тоді був створений державний оргкомітет на чолі з Марією Орлик, багато було обіцянок, але в останню мить нам не дали ані карбованця, і симпозіум урятувала лише фінансова допомога відомого благодійника, директора нотної фабрики Сергія Забєліна і очолюваного ним Фонду Милосердя. Зовсім не допомогло товариство "Україна", яким керував тоді Володимир Бровченко, — воно мало приймати наших гостей, але, м'яко кажучи, ухилилося. Хотілось би сподіватися, що тепер так не буде, що державну справу держава й фінансуватиме. Ми вважаємо також, що в скорботних заходах мають узяти участь керівники держави, а Верховну Раду закликаємо кваліфікувати голодомор як свідомий акт геноциду проти українського народу, вчинений тоталітарною державою (варто створити тимчасову комісію парламенту, яка проаналізувала б документи, що є в науковому обігу). У дні відзначення треба оголосити

digitized by ukrbiblioteka.org

про заснування Міжнародного фонду, метою якого буде створення в Києві державного Інституту українського геноциду (за аналогією з Інститутом катастрофи в Ізраїлі). Перший внесок має зробити Українська держава.

Ще одне важливе питання: потрібно визначити місце для пам'ятника жертвам голоду, який постане в Києві. Підтримавши ініціативу діяльного і невтомного пана Маріяна Коця, Асоціація вже оголосила конкурс на найкращий проект пам'ятника. Результати конкурсу будуть оголошені під час конференції, для переможців Маріян та Іванна Коці встановили нагороди. Але визначення місця — прерогатива держави. Ми уявляємо пам'ятник складовою частиною майбутнього Пантеону Історії України на історичних печерських схилах, від Аскольдової могили до Лаври. До неї мав би ввійти і музей Великої Вітчизняної війни, але горезвісну постать жінки з мечем треба неодмінно демонтувати. Мусимо спочатку переконати мільйони ветеранів війни, що ми не хочемо цим принизити їхнього подвигу й що та жінка його зовсім не уособлює. Нашу ідею вже підтримали Спілка художників, Спілка архітекторів України та Головкиївархітектура.

У школах, училищах, технікумах мають відбутися уроки Пам'яті, у Збройних Силах — виховні години. У музеях будуть розгорнуті експозиції "Голод-33". Інститути Академії наук повинні активізувати пошук нових документів щодо голоду; Українська держава має зажадати, щоб нашим науковцям надали змогу працювати в архівах Москви. Маємо також велику видавничу програму, вже нині готові кілька поважних праць, але за нинішніх цін на папір їх годі видати без сприяння держави.

Нарешті, програма відзначення скорботної річниці в жодному разі не повинна обмежитися Києвом. Я вже казала про виїзд у села учасників конференції. Але на місцях треба провести величезну роботу. До початку літа 1993 року в Україні не повинно лишитися жодного недоглянутого голодного кладовища — тут мають об'єднати свої зусилля представники влади на місцях і активісти осередків асоціації. Повинні бути складені списки загиблих від голоду людей. Слід і далі збирати спогади ще живих свідків тих страшних подій. Гадаю, зайве казати, що відзначення не може бути одноразовою акцією.

Гряде Рік Скорботи.

Записав Володимир КУЛИК

Повідомляємо рахунок Асоціації дослідників голоду–геноциду 1932 — 1933 років в Україні: 252030, Київ–30, вул. М. Коцюбинського, 7–А, Український банк "Відродження", розрахунковий рахунок: 700161440/606812 в РКУ Національного банку м. Києва, МФО 300421.

Георгій ФЕДОТОВ

ДОЛЯ ІМПЕРІЙ*

Империй призрачных орлы...

У марксистській літературі прийнято вважати імперіалізм політичним продуктом зрілого капіталізму, в який Європа вступила приблизно з 80-х років минулого століття. Економічні мотиви (боротьба за ринки, сировину та вкладення капіталів) справді визначають колоніальну політику європейських імперій. Проте економіка лише одна з багатьох сторін старої, як світ, політичної експансії. Тут соціологія безпосередньо продовжує біологію. Боротьба за владу є лише політичним відображенням загальної боротьби за існування. Можна було б стверджувати як історико-соціологічний постулат, що кожна держава чи навіть кожне політичне утворення (рід, плем'я, орда) невпинно розширює межі своєї території за рахунок сусідів доти, доки не зустріне досить сильного опору. У результаті встановлюються більш чи менш сталі кордони, але завжди заперечувані і завжди мінливі. Війна в історії — явище постійніше, ніж мир. Навіть у часи тривалого миру не слід забувати, що він тільки наслідок рівноваги ворогуючих сил. Державні кордони не статичні форми, а силові лінії, де схрещується і врівноважується внутрішній і зовнішній тиск. Рівновага постійно порушується, і тоді настає розширення, ущільнення або загибель держави.

Вся історія може розглядатися (і навіть переважно розглядалася у вузькополітичній історіографії) як зміна процесів інтеграції і дезинтеграції. Можна називати перший процес ростом, розвитком, об'єднанням або ж завоюванням, поневоленням, асиміляцією; другий — занепадом, розкладом або ж звільненням, народженням нових націй, залежно від того, яка державність чи народність перебуває у центрі наших інтересів.

Галльські війни Цезаря принесли із собою смерть кельтській Галлії і народження Галлії римської. Розпад Австро-Угорщини став визволенням Чехії, Польщі та Югославії. Об'єктивна ж чи наднаціональна оцінка історика змінюється. Розвиток держави означає розширення зони миру, концентрацію сил і, відповідно, успіхи матеріальної культури. Але загибель малих чи слабких народів, ними поглинутих, убиває, часто навіки, можливість розквіту інших культур, іноді багатообіцяючих, може, і якісно вищих порівняно з непереможним суперником. Ці гинучі можливості приховані від ока історика, і тому наші оцінки великих імперій чи, точніше, факту їхнього утворення та загибелі містять так багато особистого й умовного. На відміну від євразійців, ми визнаємо безумовним лихом утворення монгольської імперії Чингісхана і відносним лихом піднесення перської монархії над еллінізмом. З нашого погляду, імперія Олександра Великого та її спадкоємиця — Римська — створили величезні культурні цінності, хоча у випадку з Римом не можна не шкодувати за багатьма нерозвинутими паростками малих латинізованих культур. Вороги грецького гуманізму, яких так багато в наш час, звичайно, іншої думки. Боротьба еллінства і Сходу ще триває в нашій сучасній культурі.

Коли експансія держави переходить у ту стадію, яка дозволяє говорити

* Новий журнал, XVI. — Нью-Йорк, 1947.

digitized by ukrbiblioteka.org

про імперію? На це запитання не так легко відповісти. У кожному разі не можна сказати, що імперія — це держава, яка вийшла за національні кордони, бо національна держава (якщо пов'язувати національність із мовою) — явище досить рідкісне в історії. Можливо, правильним визначенням було б: імперія — це експансія за межі тривало-сталих кордонів, переростання сформованого, історично оформленого організму.

Історики давно говорять про єгипетську імперію для епохи азійських завоювань Рамесидів, про вавилонсько-ассирійську та перську імперії — в їхньому розширенні за межі Межиріччя й Ірану до берегів Середземного моря. Рим стає імперією, коли виходить за межі Італії; європейські держави — коли здобувають великі колоніальні володіння за океаном. Але завоювання чи асиміляція німцями західних слов'ян або російськими слов'янами фіннів не створювали імперій. Вихід держави, навіть невпинно зростаючої, з її звичної геополітичної сфери є тим моментом, коли кількість переходить у якість: народжується не нова провінція, але імперія з її особливою універсальною політичною самосвідомістю.

* * *

Наші звичні уявлення про державу склалися в досвіді XIX сторіччя, коли національна держава з винятку стала нормою, типом держави узагалі. Сучасна держава-нація — продукт схрещення двох спершу ворогуючих сил: романтизму і французької революції. Романтизм, із його переоцінкою всього ірраціонального в людині та культурі, вибудовував ідею народу на підсвідомих чи напівсвідомих елементах його життя: мові, фольклорі, язичницькій релігії природи. Народ романтиків збігався з мовною спільнотою. Французька революція зробила його (звичайно, інший, наскрізь розумовий народ) сувереном, єдиним носієм державної влади. Народи Європи, поневолені революційною Францією, в боротьбі з нею пройшли через її школу. Їхній культурний, побутовий, релігійний націоналізм перетворився на політичний. Кожний народ (нація) має право на свою державність, і тільки національні держави виправдані. Така була віра XIX сторіччя. І його зовнішньополітична історія зводилась головним чином до революційно-військового перекроювання європейської карти за національними кордонами. Для одних (німців, італійців) це був рух до єдності, для інших — до відокремлення, звільнення від націй-завойовниць. Деякі сторінки цієї історії гідні Плутарха. Неможливо без хвилювання читати про героїв і страдників визвольних рухів в Італії, Польщі, Ірландії. Щасливі, німці та італійці, створили власні сильні національні держави уже в XIX столітті. Навіть слабші балканські народи добилися своєї незалежності, користуючись слабкістю Туреччини і підтримкою могутньої Росії. Нещасним довелося чекати до першої світової війни, яка принесла довгождане звільнення полякам, ірландцям, чехам та іншим австрійським слов'янам.

Але задовго до того, як процес націоналізації Європи завершився чи (правильніше) досягнув свого можливого апогею, почалася ера нового імперіалізму. Звичайно, і він не зводився до голої економіки. І в ньому промовляла воля до влади, пафос слави (Кіплінг) або голос марнославства. Проте для великих європейських держав кінця XIX століття колоніальна експансія була господарською необхідністю. Дедалі зростаюча індустрія вимагала заокеанської сировини (бавовна, каучук), винахід двигунів внутрішнього згорання викликав колосальну необхідність у нафті і боротьбу за її обмежені природні джерела. Нарешті, переможний капіталізм, за своєю природою нездатний задовольнятися внутрішніми ринками, починає гонитву за зовнішніми. Політична держава стає формою, знаряддям і панциром економічної експлуатації. Старі колоніальні імперії Англії та Голландії прокидаються від вікової дрімоти для нової гарячкової роботи. Народи, які пізно прийшли, спішно будують свої нові імперії за морем: Франція, Бельгія, Італія, Німеччина. Між іншим, sero venientibus ossa*. Для Німеччини не знайшлося вже "місця під сонцем" Африки чи Азії, досить рентабельного, і вона повернула головну вісь своєї експансії на

* Хто пізно приходить на бенкет — тому кістки *(латин.)*.

Близький Схід. Тут вона проникла в імперіалістичну зону сил Англії і Росії, що й було однією з головних причин першої великої війни. У цю війну вступили вже не європейські народи чи нації, а світові імперії, подібні до драконів, голови яких іще вмішувалися в Європі, але тулуби покривали майже всю земну кулю.

Конфлікти, що призвели до війни, були двох порядків: національні й імперіалістичні. Національною в старому розумінні слова була боротьба Франції та Німеччини за Ельзас і Лотарінгію, боротьба німців і слов'ян на Дунаї, всередині Австро-Угорської імперії та поза нею. Імперіалістична експансія посварила Німеччину з Англією і Росією. На Версальській конференції відверто переважали мотиви національні, навіть етнографічні. Її ідеальним планом, який на практиці виявився нездійсненним, було втілення старої романтичної мрії: кожній народності — власна держава. Крах кількох імперій дозволив щедро і, на перший погляд, безболісно кроїти в Європі нові держави. Питання про колонії, про переділ світу і світових багатств стояло на другому плані.

Другу світову війну можна збагнути лише в щонайтіснішому зв'язку з першою, як її другий акт. Основною силою вибуху були хворобливо-дражливі, внаслідок поразки, національні почуття Німеччини, найдинамічнішої європейської нації. У її свідомості давно вже національні мотиви нерозривно переплуталися з імперіалістичними. Це означає: пафос визволення ставав для неї волею до влади. Гітлер і виставив для неї програму власне безмежного панування: спершу в Східній Європі, потім у Європі взагалі, — насамкінець, в усьому світі. Із вражаючою легкістю йому вдалося здійснити дві частини своєї програми. Вперше з часів Наполеона Європа підкорилась єдиному "порядку". Цей порядок, тобто панування Німеччини, прийняла і Франція, здавалося б, її вічний непримиренний ворог. На службу мечу стали й нові ідеології, в яких расові й буржуазно-класові мотиви спліталися з найпередовішими, наднаціональними і соціалістичними. Безсилля та малодушність знаходили опору в прагненні до миру, до європейської єдності, до універсальної організації.

Втрата почуття міри (як у випадку з Наполеоном) і ассирійське варварство методів завоювання призвели до загибелі Гітлера та Німеччини. Він ніс народам не мир на основі права і порядку, який переможені могли б іще якось прийняти, але приниження, поневолення, для багатьох фізичне знищення. У результаті Німеччина викликала проти себе вибух національних почуттів і пристрастей, який виявився сильнішим від потреби в порядку та єдності. Англія і Росія боролися за власне існування. Рух Опору відродив революційний націоналізм, який нагадав епоху наполеонівських війн. Другий акт світової війни завершився крахом німецького варіанту світової імперії.

Внаслідок цих двох "раундів" стара Європа з її сформованою системою міжнародних відносин відійшла у вічність. Загинули чи гинуть усі її імперії, крім Росії, на рівновазі яких тримався світ. Немає більше Австро-Угорщини, Туреччина пішла з Європи, Італія втратила всі колонії, Німеччина — звичайно, тимчасово — не існує навіть як держава. Францію зведено на рівень другорядної держави, яка робить немічні спроби врятувати свою заморську імперію від остаточного розпаду. Англія, хоча й двічі переможна і здатна до героїчної боротьби, ослаблена важким кровопусканням і змушена сама почати ліквідацію своєї імперії. На відміну від Франції, вона виявляє в цьому процесі згортання досить проникливості й великодушності. Вона справді прагне перебудувати свою імперію на добровільну федерацію націй, здебільшого англосаксонської культури. Одначе, заклопотана величезними зовнішніми труднощами, вона безсила допомогти Європі в організації її хаосу.

Цей хаос створений не тільки військовими потрясіннями. Якщо загинули імперії, то й держави-нації не змогли організувати життя у виниклій політичній пустоті. Насамперед, з'ясувалася утопічність суто етнографічної державності. Історичне черезсмужжя племен, природні географічні рубежі (Богемія), історичні спогади і претензії роблять національну проблему Східної Європи нерозв'язною. Чим далі ми йдемо шляхом уявних рішень,

digitized by ukrbiblioteka.org

тим більше нагромаджується ненависті, до старих додаються нові несправедливості, відкриваються джерела нових конфліктів. З іншого боку, національне почуття в наші дні, таке безжалісне до слабких сусідів, виявляється несподівано і жалюгідно покірним перед тріумфуючою силою. Франція підкорилася Гітлерові майже без опору. Чехословаччина добровільно віддалася під владу московському володарю. Адже Франція і Чехословаччина були класичними країнами сучасного демократичного націоналізму. Майже всі сили європейського Опору, які боролися з Гітлером, віддають тепер свою вітчизну східному завойовникові. Неначе мета всієї їхньої боротьби полягала в тому, щоб замінити одного тирана на другого.

Ні, не національна свідомість здатна нині організувати світ; швидше вона заважає новій організації, прагне увіковічити хаос. Нема чого й говорити про те, що за століття індустріального капіталізму вона розгубила всі ті великі цінності, які колись національний романтизм писав на своєму прапорі. Культура — чи безкультурність — сучасних націй стає дедалі космополітичнішою, безнадійно одноманітною. Національні традиції служать радше для декоративної реклами внутрішньо порожньої технічної цивілізації.

* * *

Отже, ні рівновага імперій, ні мирне будівництво малих націй не відповідають новій історичній епосі. Поки що над руїнами і хаосом Європи височать два гіганти, два переможці, піднесені світовою війною на небувалу висоту. Усім зрозуміло, наскільки нестійка нова рівновага. За будь-яких обставин дуалізм політичних сил, напрями яких перехрещуються майже в усіх точках загального "життєвого простору", неминуче призводить до їхнього зіткнення. Правда, тепер не бракує карликів, які зі страху перед наближенням грози намагаються грати роль посередників між гігантами. Проте їхня політична вага занадто мізерна, щоб підтримати хитку рівновагу. В даному разі не можна навіть говорити про зіткнення як про подію майбутнього. Боротьба двох імперій уже ведеться методами дипломатії, економіки, пропаганди. Ідуть навіть безпосередні військові дії, хоч і під прикриттям чужих прапорів. Сьогодні СРСР веде війну в Греції та в Китаї, як раніше вів її в Ірані й на всій території Східної Європи, якою поступилися перед ним, але яку ще треба було підкорити. Для СРСР війна ще триває; мир не підписано, та він і не мусить бути підписаний. Сталін відкрито виступив у ролі спадкоємця Гітлера не тільки у сфері колишнього фактичного панування Німеччини, але і її зазіхань. Для правлячого класу в Росії ідеться про панування над світом шляхом завоювання і революції.

Америка не мріє про світове панування. Вона більше замислюється над організацією власної безпеки, але усвідомила вже, що світ став надто тісним для безпеки одиноких. Вона вже подолала свій природжений ізоляціонізм і намагається організувати світовий хаос. Поки що тільки доларом і хлібом, неадекватними кулеметам і гарматам всюдисущого противника. Проте військовий потенціал Америки величезний. У разі військового зіткнення її перемога незаперечна: принаймні за нинішнього співвідношення озброєнь і сил. Біда її в невмінні реалізувати свій військовий потенціал за умов миру, головним чином завдяки "вікторіанській" відсталості свого політичного мислення.

Але Америці не байдужа думка про світову єдність. Вона намагалася втілити її в безкровному привиді ООН, цьому погіршеному виданні Ліги Націй. Мабуть, вона тепер уже не вірить у неї. У світі, розділеному навпіл непримиренними суперечностями, не може бути жодних Об'єднаних Націй. Але хоч як компрометує цей жалюгідний заклад велику ідею єдності, вона нині жива як ніколи. Жива, незважаючи на повінь національних пристрастей, незважаючи на підготовку третьої війни. Адже ця війна готується не для захисту національних обмежених інтересів, але в ім'я організації миру. Сталін, як і Гітлер, мислить цю організацію як поневолення і підкорення світу своїй соціальній системі та єдиній волі властителя; Америка й Англія — як союз юридично рівних, як федерацію демократичних народів.

Донині ідея світової держави не захищається правлячими колами англосаксонських союзників. Вони змушені рахуватися із самолюбствами середніх та малих народів, із вузьким націоналізмом своїх власних країн. Втрата національного суверенітету лякає. XIX століття тримає в полоні їхню свідомість. Але вже Черчілль має сміливість говорити про Сполучені Штати Європи. Але вже Маршалл вимагає єдиної економічної організації Європи як умови американської допомоги для господарської реконструкції. І в перспективі атомної зброї Америка разом з усіма демократіями Заходу наполягає на частковому обмеженні суверенітету. Проте це часткове обмеження означає відмову від права війни і від свободи озброєнь. За сучасної атомної техніки воно, по суті, означає загальне роззброєння та створення світової армії. Позбавлена права війни і миру, держава перестає існувати як суверенна. Вона змушена відмовитися й від зовнішньої політики, що стане внутрішньою політикою народжуваної наднаціональної держави.

При неминучому опорі Росії цей план цілком утопічний. Але спробуйте подумки відсторонити Росію, і він завтра ж стане реальністю. Уявне відсторонення, звісно, не допоможе реалізації. Але ми бачили, що майже стихійний хід подій (який включає і свідому волю правителів Росії) веде до війни, яка може реально усунути або Росію, або Америку з рештою демократій світу.

Всі ймовірності промовляють на користь того, що нова світова держава чи нова універсальна імперія народжується, як і всі попередні імперії, у результаті війни, а не миру. Теоретично ймовірне, звичайно, утворення федерації народів у результаті цілком вільної угоди рівних. Хоча світ ніколи не знав такого досвіду, але нове, небувале, як, наприклад, фашизм чи комуністична революція, — народжується на наших очах. Проте зовсім вільна відмова від суверенітету передбачає надто високий рівень політичної моралі. Про це дозволено було мріяти в дев'ятнадцятому чи на початку двадцятого століття, коли стара Європа була в апогеї своєї політичної цивілізації. Женевська Ліга Націй давала їй останній шанс. Від того часу, в підсумку двох страшних війн, політична мораль європейських народів упала так низько, як, можливо, ніколи за часи всієї християнської історії. Політична фразеологія перебуває в кричущій суперечності з політичними реаліями. З усіх практичних міркувань можна вважати, що сьогодні народи світу керуються короткозорим егоїзмом, ненавистю й насамперед страхом. Це означає, що вони готові прийняти тільки єдність, продиктовану силою, тільки у формі імперії.

Сила ще не завоювання, імперія не панування. Нині історія пропонує народам світу два варіанти імперії, з яких один є справді незвичайним, хоча і цілком можливим. Ці два варіанти відповідають двом можливим переможцям, на долю яких випаде організувати світ.

Легко собі уявити, як буде виглядати світ у разі перемоги Росії. Розповсюдження комуністичної системи по всій земній кулі. Знищення вищих класів, усіх носіїв культури, котрі дихають повітрям свободи і не бажають від нього відмовлятися. Масові страти в перші роки, каторжні табори на ціле покоління. Закріпачення всіх професій на службу всесвітній державі. Управління нею, централізоване в Москві, за фіктивної незалежності федеративних націй.

Поступове (а можливо, і швидке) приглушення всіх вищих сфер культури за рахунок технічного знання. До цього часу барви цієї картини взято з фінського досвіду Росії та Східної Європи. Ідучи далі, можна собі уявити, що за умов миру й технічної цивілізації матеріальні потреби поневолених народів будуть задоволені, чого ніколи не було в СРСР. Парії Азії та негри Африки вперше наїдяться досхочу рису. Можливо, вони благословлятимуть свою долю. Світова імперія Москви буде міцною, подібно до древніх тоталітарних імперій Єгипту, Китаю, Візантії. Звичайно, придушення свободи призведе до поступового занепаду не тільки духовної культури, але, врешті, й самого технічного прогресу. Кінець "прогресу". Поступове зниження рівнів. Одряхління, яке може тягтися століттями, щоб завершитися новим варварством. У цьому прогнозі не передбачено єдиного: можливості людського духу до творчих вибухів на зразок народ-

digitized by ukrbiblioteka.org

ження нових або реформації старих релігій, здатних зруйнувати або перебудувати найтвердіші, найзакостеніліші цивілізації.

Менш зрозумілий, але світліший другий варіант імперії: Pax Atlantica, чи краще Pax Americana. У разі перемоги Америки, Англії та їхніх союзників єдність світу мусить відлитися у формі справжньої, а не оманливої федерації. Такою саме і є структура Сполучених Штатів і Британського Commonwealth. Тепер англосакси і не уявляють собі влади, зорганізованої поза самоврядуванням. Навіть молодий інтернаціоналізм Америки, за всієї жадібності до стратегічних баз, починає із звільнення своїх старих колоній. Небезпека атлантичного варіанту імперії не в зловживанні владою, а радше в бездіяльності влади. У вільних народів немає смаку до насильства, і це чудово. Одначе нині в них немає і смаку до влади, а це небезпечно.

На відміну від Росії, Америка не може не зважати на своїх союзників, з яких Англія, чи керована нею Федерація домініонів, становить іще серйозну силу. Самолюбства й егоїзми європейських народів теж створюють чималі перепони. Вони безмовно підкоряться наймерзеннішій із тираній, але будуть нарікати в разі незначних обмежень їхнього суверенітету. Змусити ввійти до світової імперії, організованої у формі федерації, нелегко. Потрібна велика воля і велика гнучкість, щоб добитися покори слабких у рамках демократичної законності. Юна федерація не може бути федерацією рівних по суті, а тільки за формою. Лише час і загальне роззброєння зроблять зайвою гегемонію сильного і можливим вирівняння політичного впливу. Якщо сильний відмовиться від своєї тяжкої відповідальності, світ знову розвалиться, і вже безнадійно.

Одначе досвід двох війн показав, що англосаксонські демократії, часто пасивні в години миру, знаходять у собі волю і здібності до героїчного напруження в доленосні часи. Почуття відповідальності може замінити для них смак до влади.

Отже, немає підстав боятися поневолення народів у разі перемоги Америки. Економічні інтереси, звісно, вимагатимуть свого задоволення. Треба визнати, що порятунок світу коштує певних матеріальних жертв на користь переможця. Та й розповсюджені в Європі побоювання американської експлуатації страшенно перебільшені. Досі Америка кидає мільярди на відновлення Європи, і не помітно, щоб вона що-небудь отримала натомість.

Атлантична імперія настільки ж мало передбачає спільність економічної системи, як і політичну одноманітність. Соціалізм і капіталізм у різних дозах можуть співіснувати в загальних економічних рамках. Приклад соціалістичної Англії показує, що в наші дні не економіка єднає народи або розводить їх по різних таборах. Загальні основи англосаксонської цивілізації не змінилися з відмовою Англії від капіталістичної системи. Проте, звичайно, необхідність регулювати світове господарство в єдиній імперії надзвичайно посилить сама по собі соціалістичні тенденції окремих країн.

Тут закінчується можливість передбачення. На відміну від чітких окреслень комуністичної імперії, суспільство, засноване на свободі, приховує в собі необмежені можливості. Де свобода, там і можливість конфліктів. Де боротьба, там і можливість поразок. Але також і дивовижних перемог. Ми знаємо, що західна цивілізація важкохвора; міжнародні зіткнення — лише один із симптомів загальної недуги. І після усунення їх зберігається можливість соціальних потрясінь, моральних криз, духовних бур. Врешті, питання про порятунок нашої культури є питанням духу. Але якщо буде зліквідовано загрозу війни між народами, якщо буде досягнуто загального роззброєння, людство отримає ще одну відстрочку — як древня Ніневія в книзі пророка Йони.

Однією з головних проблем майбутньої імперії буде встановлення стосунків між членами західної сім'ї та народами Сходу, що відроджуються. Але це тема майбутнього. Зараз Схід іще занадто слабкий технічно, щоб не включитися, охоче і з виграшем для себе, в нову федеративну імперію. Як утримати його в ній, по досягненню ним технічного повноліття, це

проблема наших дітей і онуків, яка, звичайно, посяде колись чільну площину історії.

Ceterum censeo: не слід забувати про третю можливість — можливість не перемоги однієї з двох імперій, а загальної руїни і загибелі, якщо сутичка відбудеться за умов приблизної рівноваги сил і зброї.

* * *

Зупинимося на одному з можливих наслідків. Яка доля чекає Росію в разі її поразки? Якби Росія була національною державою, як Франція або сучасна Німеччина, відповідь була б відносно простою і не такою для неї трагічною. Так, вона, звісно, пройшла б через жахи руйнації, приниження, голоду, через які нині проходить Німеччина, з тією лиш різницею, що, на відміну від Німеччини, їй не звикати до голоду і рабства. Для більшості її населення падіння ненависної влади, навіть ціною тимчасової іноземної окупації, буде визволенням. Адже американці не збираються колонізувати Росію, як Гітлер, чи знищувати її "нижчі" раси. Але справа ускладнюється тим, що Росія не національна держава, а багатонаціональна імперія; остання, єдина у світі, що залишилася після ліквідації всіх імперій. Було б чудом, якби вона вийшла неушкодженою з катастрофи, що чекає на неї, в тих географічних обрисах, в яких її застала революція.

Правда, Росія є своєрідною імперією. За своєю національною і географічною структурою вона посідає середнє місце між Великобританією і Австро-Угорщиною. Її неросійські володіння не відокремлені від неї морями. Вони пряме продовження її материкового тіла, а масив російського населення не відокремлений від інородних окраїн різкою межею. Одначе Далекий Схід чи Туркестан за своїм економічним і навіть політичним значенням цілком відповідають колоніям західних держав. Типологічна, тобто якісна, подібність до Австро-Угорщини ще вагоміша. Проте процент панівного великоруського населення в імперії Романових був значно вищим за німецьке в імперії Габсбургів. Це надавало Росії незрівнянно більшої стійкості. Схожість буде повнішою, якщо замість Австро-Угорщини останніх десятиріч узяти Германську імперію до 1805 року. Росіяни і німці відігравали ту саму цивілізаторську й асиміляційну роль. Правда, серед підданих Німеччини були країни древніх і багатих культур. Замість однієї Російської Польщі Німеччина мала три: Польщу, Угорщину і Богемію. Проте з піднесенням культури народностей Росії і відповідним зростанням їхніх сепаратизмів Росія наближалась до типу Австро-Німеччини.

Втім, ми не хотіли бачити складної багатоплемінної Росії. Для більшості з нас перекроювання Росії в СРСР, номінальну федерацію народів, здавалося небезпечним маскарадом, за яким приховувалась все та ж сама російська Росія чи навіть свята Русь.

Як пояснити нашу ілюзію? Чому російська інтелігенція в XIX столітті забула, що вона живе не в Русі, а в імперії? У зеніті своєї експансії і слави, у вік "катерининських орлів", Росія усвідомлювала свою багатоплемінність і гордилася нею. Державін оспівував "царевну киргиз-кайсацкия орды", а Пушкін, останній співець імперії, передбачав, що ім'я його назве "и ныне дикой тунгуз, и друг степей калмык". Кому з поетів післяпушкінської пори спало б на думку згадувати тунгузів та калмиків? А державінська хвала здавалася просто незрозумілою — штучною і фальшивою. Але творці і поети імперії пам'ятали про її місію: нести просвіту усім її народам — просвіту універсальну, що сяяла із Заходу, хоча і в промінні російського слова.

Після Пушкіна, посварившись із царями, російська інтелігенція втратила смак до імперських проблем, до національних і міжнародних проблем узагалі. Теми політичного визволення і соціальної справедливості заволоділи нею цілком, до нестями. З погляду гуманітарного і ліберального, імперія засуджувалась, як і всі імперії, як насильство над народами, але наслідки цього насильства сприймалися як незаперечні. Ба більше, дев'ятнадцяте століття для більшості інтелігенції означало звуження національної свідомості до меж Великоросії. Росія була неосяжно великою, і мало хто з російських освічених людей об'їздив її з краю в край; непосидючих

digitized by ukrbiblioteka.org

вабила казка Заходу. Навіть і мандруючи по Росії, росіянин не виходив зі свого звичного способу життя: говорив скрізь по-російському, бачив навколо одну й ту ж саму російську адміністрацію і туземців, заможніших і знатніших, котрі вже входили в побут, мову і культуру завойовників. Інтелігенція обурювалася насильницькою русифікацією чи хрещенням іновірців, але це обурення стосувалося методів, а не мети. Асиміляція сприймалася як неминучий наслідок цивілізації. Іще півстоліття чи століття, і вся Росія читатиме Пушкіна російською (так розуміли "Пам'ятник"), і всі етнографічні пережитки стануть надбанням музеїв та спеціальних журналів.

Є ще один несподіваний бік російського західництва. Росією взагалі цікавились мало, її імперською історією ще менше. Так і сталося, що майже всі потрібні дослідження в галузі національних та імперських проблем виявились відданими історикам націоналістичного спрямування. Ті, звичайно, творили тенденційну схему російської історії, яка пом'якшувала всі темні сторони історичної державності. Ця схема ввійшла до офіційних підручників, зневажених, але мимоволі затверджених без якогось коригування. У курсі Ключевського не можна було знайти історії створення і зростання імперії.

Так укорінилося в свідомості не лише ліберальної, але почасти й революційної інтелігенції наївне уявлення про те, що російська держава, на відміну від усіх держав Заходу, творилась не насильством, а мирною експансією, не завоюванням, а колонізацією. Таке переконання властиве націоналістам усіх народів. Французи з гордістю зазначають, що генерал Федерб з ротою вояків подарував Франції Західну Африку, а Ліоте був не так завойовником, як великим будівничим і організатором. І це правда, тобто одна половина правди. Друга половина надто легко впадає у вічі іноземцям, але недосяжна для націоналістичної далекозорості.

Безперечно, що паралельний німецькому російський Drang nach Osten лишив менше кривавих слідів на сторінках історії. Це залежало від меншої густоти населення і нижчого культурного рівня східних фіннів та сибірських інородців, порівняно із західними слов'янами. І все ж таки — як мужньо і жорстоко боролися, наприклад, вогули в XV столітті з російськими "колонізаторами", а після них казанські інородці і башкири. Їхні повстання ми бачимо при кожному потрясінні російської державності — в Смутний час, при Петрі, при Пугачові. Але з ними історичні суперечки закінчено. Незважаючи на штучне відродження східнофінських народностей, ні Марійська, ні Мордовська республіки не загрожують цілісності Росії. Вже з татарами справа складніша. А що сказати про останні завоювання імперії, які, без сумніву, куплені великою кров'ю: Кавказ, Туркестан?

Ми любимо Кавказ, але дивимося на його підкорення крізь романтичні поеми Пушкіна і Лермонтова. Але навіть Пушкін сказав жорстоке слово про Ціціанова, який "губил, ничтожил племена". Ми завчили з дитинства про мирне приєднання Грузії, але мало хто знає, якою підступністю і яким приниженням Росія відплатила Грузії за її добровільне приєднання. Мало хто знає і те, що після того, як здався в полон Шаміль, півмільйона черкесів емігрувало до Туреччини. Це все справи недавніх днів. Кавказ остаточно ніколи не змирявся. Це ж саме маємо пам'ятати і про Туркестан. Підкорений із надзвичайною жорстокістю, він повставав у роки першої війни, повставав і при більшовиках. Узагалі, до революції російський культурний вплив на Середню Азію був слабкий. А після революції він був такого роду, що міг саме російське ім'я зробити ненависним.

Нарешті, Польща, ця незаживаюча (і донині) рана в тілі Росії. Врешті-решт вся російська інтелігенція — зокрема і націоналістична — змирилася з відокремленням Польщі. Але вона ніколи не усвідомлювала ні всієї глибини історичного гріха, здійснюваного — ціле століття — над душею польського народу, — ні природності того обурення, з яким Захід дивився на російське панування в Польщі. Саме Польщі Російська імперія зобов'язана своєю славою "тюрми народів".

Чи була ця репутація заслуженою? Тією самою мірою, як іншими європейськими імперіями. Ціною експлуатації і пригнічення вони несли в дикий чи варварський світ зерна вищої культури. Знущатися з цього

може тільки той, хто сам себе виключає із спадщини елліністичного світу. Для Росії питання ускладнюється культурною відмінністю її західних і східних околиць. Уздовж західного кордону російська адміністрація мала справу з цивілізованішими народностями, ніж панівна нація. Тому, за всієї м'якості її режиму у Фінляндії та Прибалтиці, він сприймався як гніт. Російським культуртрегерам тут не було чого робити. Для Польщі Росія була справді тюрмою, для євреїв — гетто. Ці два народи імперія придушила всією своєю вагою. Проте на Сході, за всієї грубості російського правління, культурна місія Росії незаперечна. Пригнічені і розорені сибірські інородці, оскільки вони виживали, — а вони виживали, — вливалися в російську народність, частково в російську інтелігенцію. У країнах ісламу, де звикли до місцевого деспотизму емірів і ханів, російські самодури та хабарники були не страшними. В Росії нікого не саджали на палю, як у Хіві й Бухарі. У самих заходах російської влади, в її патріархальному деспотизмі було щось близьке державній школі Сходу, лише пом'якшене, гуманізоване. І в росіян не було тієї зарозумілої свідомості вищої раси, яка знищувала досягнення освіченої і гуманної англійської адміністрації в Індії. Росіяни не тільки легко спілкувались, але й зливалися кров'ю зі своїми підданими, відкриваючи їхній аристократії доступ до військової і адміністративної кар'єри. Так плюси та мінуси чергуються в строкатій картині. Загальний баланс, очевидно, позитивний, як і в інших імперій Європи. І якби світ міг іще існувати як рівновага імперій, то серед них почесне місце посідала б імперія Російська. Проте в світі немає вже місця старим імперіям.

Національно-романтичний рух докотився до кордонів Росії з деяким запізненням. Не відразу він набув і політичного характеру. Можливо, це відповідало і слабкості романтичного націоналізму (слов'янофільства) в самій Великоросії. Тяжіння до західної культури (за посередництвом Росії) довго переважало в інтелігенції меншин їхній етнографічний зв'язок зі своїми народами. Проте неминуче настало. Одним із перших Рунеберг, творець Калевали, заклав основу фінської літератури, творячи нову націю з того, що було всього-на-всього етнографічною народністю. У другій половині століття відроджуються чи просто народжуються на світ естонська та латиська літератури — майбутні нації, створювані поетами. Тоді ж відбувається новий розквіт древніх літератур Кавказу — грузинської і вірменської. Одну з перших, на початку дев'ятнадцятого століття, романтичне віяння торкнулося й оживило літературу українську. Вже до середини століття в Кирило-Мефодіївському братстві український рух набуває політичного характеру.

Пробудження України, а особливо сепаратистський характер українофільства вразив російську інтелігенцію і до кінця лишився їй незрозумілим. Насамперед тому, що ми любили Україну, її землю, її народ, її пісні, вважали все це своїм, рідним. Але ще й тому, що ми злочинно мало цікавились минулим України за три-чотири століття, які створили її народність, її культуру, відмінну від Великоросії. Ми уявляли, за схемами російських націоналістів, що малороси, знемагаючи під польським гнітом, тільки й чекали, щоб об'єднатися з Москвою. Проте руські в польсько-литовській державі, відтручуючись від католицтва, не були чужинцями. Вони ввібрали в себе надзвичайно багато елементів польської культури і державності. Москва з її східним деспотизмом була їм чужою. Коли релігійні мотиви схилили козацтво до унії з Москвою, тут чекало на нього гірке розчарування. Московське віроломство не забуте досі. Найяскравіше наше глибоке нерозуміння українського минулого відображається в оцінці Мазепи.

Новий етап у творенні української нації припадає на другу половину дев'ятнадцятого століття. Безглузді переслідування української літератури перенесли центр національного руху з Києва до Львова, в Галичину, яка ніколи не була пов'язана ні з Москвою, ні з Петербургом. Це мало подвійні наслідки. По-перше, літературна мова формувалась на основі галицького діалекту, а не полтавського чи київського, тобто значно віддаленішого від великоруських говорів.

Польська, а не російська мова стали джерелом нових абстрагованих і

digitized by ukrbiblioteka.org

наукових словотворень. Росіянин міг легко розуміти Шевченка, але мова Грушевського була йому незрозумілою, здавалася штучною. Ніби не всі літературні мови були штучними при своєму створенні — російська мова Ломоносова чи латинська Еннія! Проте ми, як раніше, вперто вважали малоросійську мову лише обласним діалектом російської, хоча славісти всього світу, включно з Російською Академією наук, давно визнали цей діалект за самостійну мову. Те, що ця мова з мови фольклорної поезії стала мовою абстрактної думки, на якій уже існує велика наукова література, остаточно розв'язує питання про українську націю. Грушевський може бути названий її творцем.

На наших очах народжувалась на світ нова нація, але ми закривали на це очі. Ми були ніби переконані, що нації існують вічно і незмінно, як види природи для доеволюційного природознавства. Ми бачили химерність українських міфів, які творили для Київської епохи особливу українську націю, відмінну від російської. Але ми забували, що історична міфологія служила лише для пояснення справжньої реальності. Нації не було, але вона народжувалася — народжувалася століттями, але в наші дні у прискореному темпі. 1917 рік став актом її офіційного народження.

Та обставина, що центр руху був у Галичині, й політично відособлювала нову націю від спільної долі народів Росії; полегшувала для неї перехід від федеративної ідеології Костомарова та Драгоманова до ідеї "самостійності".

Був іще один рух серед народів Росії, центр якого опинився за кордоном і який ми зовсім прогавили. Це був пантюркський рух, який поєднав літературне й політичне пробудження російських татар із відродженням Молодої Туреччини.

Російські націоналісти перші помітили небезпеку, що загрожувала імперії. Вони відповіли на неї посиленням русифікації, цькуванням інородців, знущанням з українців і єврейськими погромами. Вони старанно роздмухували іскри сепаратизмів. Два останніх імператори, учні і жертви реакційного слов'янофільства, нехтуючи імперський стиль Росії, рубали її під самий корінь. Революційна інтелігенція лише напередодні першої революції пішла назустріч національним рухам меншин. Деякі з лівих партій (не більшовики) включили до своєї програми федеративний устрій Російської республіки. З цим і застав нас 1917 рік.

Важко щось заперечити проти ідеї федерації. Це прекрасна, розумна програма. Малим народам вона обіцяє і свободу, і переваги життя у великому, століттями сформованому організмі. Економічні блага імперської кооперації безсумнівні так само, як і переваги військового захисту. Можливо, якби федеративний устрій Росії здійснився у 1905 році з перемогою визвольного руху, він продовжив би існування імперії на кілька поколінь. Але, на жаль, народи, принаймні у наш час, живуть не розумом, а пристрастями. Вони віддають перевагу різанині та голоду під власними прапорами.

Як пристрасно слов'яни ненавиділи "клаптеву" Австро-Угорщину і як багато хто тепер жалкує, що вона загинула. Стара Австрія давно вже перестала бути габсбургською деспотією. Від 60-х років вона перебудовувалася на федеративний лад. Деякі з її народів — угорці, поляки — вже відчували себе господарями на своїй землі, для інших час повного самоврядування наближався. Усі загалом користувалися тією часткою політичної свободи, яка була немислима в царській Росії. І, одначе, вони зрадили свою вітчизну в годину смертельної небезпеки.

У 1917 році демократична інтелігенція, яка півроку керувала Росією, запровадила федеративне самоврядування деяких із її народів. Проте за умов розвалу й занепаду військової могутності Росії федерація вже не задовольняла. А коли у Великоросії переміг більшовизм, від неї втікали, як від чуми. Більшовики силою зброї зібрали імперію і терором, як залізним обручем, тримають, ось уже майже три десятиліття, її склад, що неухильно розпадається.

Багатьом, навіть серед непримиренних ворогів більшовизму, здавалося, ніби розв'язання національної проблеми в СРСР належить до найвдаліших

його досягнень. Воно зводиться до двох принципів: повна культурна автономія і жодної політичної.

Відсутність політичної свободи прикривалася щедрими потураннями національному гонорові. Навіть ім'я Росії було знищене. Одинадцять республік СРСР жили "під своїми власними знаменами": за конституцією вони навіть мали право на відокремлення. У перші роки революції національні сили всіх народів, окрім великоруського, що були не тільки звільнені, але й отримали державну підтримку, викликали розквіт національних культур. Чимала частина інтелігенції знайшла задоволення в культурному народництві. Звичайно, вся влада належала комуністичній партії, а партія керувалася з Москви.

Цей розквіт тривав недовго. Більшовизм був системою не тільки політичною, але насамперед ідеологічною. Національний романтизм, що неминуче набував ідеологічного забарвлення, був йому ненависний. Десятками мов Союзу повинні були друкуватися і читатися тільки повні зібрання творів Маркса та Леніна. Цього було досягнуто, з одами Сталіну на додачу. Задля цього треба було задушити національні літератури (особливо українську і тюркську), винищивши велику частину їхньої інтелігенції. Відтоді національні рухи загнано в підпілля. Але це означає, що знову, як у царські часи, на окраїнах нагромаджуються відцентрові сили, готові підірвати удавано федеративну імперію. І чим більше вони стиснуті пресом НКВС, тим ефективнішим мусить бути їхній вибух після визволення.

Більшовицький режим ненависний і величезній більшості великоросів. Але спільна ненависть не злютовує воєдино народи Росії. Для всіх меншин відраза від більшовизму супроводжується відштовхуванням від Росії, яка його породила. Великорос не може цього зрозуміти. Він думає: ми всі однаковою мірою відповідаємо за більшовизм, і всі пожинаємо плоди спільних помилок. Але хоча й вірно, що більшовицька партія ввібрала в себе революційно-розбійницькі елементи всіх народів Росії, проте не всіх однаково. Ідеологи і творці партії переважно були росіянами. Більшовизм легко утвердився в Петербурзі та Москві, Великоросія майже не знала громадянської війни; окраїни чинили йому відчайдушний опір. Вірогідно, було щось таке в традиціях Великоросії, що живило більшовизм більшою мірою, ніж інші підгрунтя імперії: кріпосне право, сільська община, самодержавство. Українець чи грузин готові перебільшувати національно-російські риси більшовизму і відхреститися від будь-якої співучасті. Але їхні ілюзії природні.

Залізна завіса тоталітарної брехні заважає нам бачити чітко, що ж відбувається за межами добре знаної катівні. Проте існують три факти, що змушують передбачати зростання сепаратизмів у СРСР. По-перше, за свідченнями перебіжчиків, "націонали" становлять помітний процент населення концтаборів. Їхня присутність там не врівноважується представництвами політичних течій чи партій Великоросії, бо таких не існує. У безформній опозиційній масі, перемішаній із карними злочинцями, вирізняються, хоча б із ярликами шпигунів, тільки представники малих народів Росії.

По-друге, після другої війни уряд знищив п'ять республік (чи областей) за співробітництво з німцями. Республіки не великі, але показові; адже до інших не дістала німецька окупація. України знищити не можна було без усесвітньої ганьби, але, здається, і вона заслуговувала тієї самої долі. Ми знаємо про українські військові частини, які воювали разом із німцями, про українську церкву, про ембріон українського уряду. Поразництво, звичайно, захопило і Великоросію, але на Україні воно виявилося набагато яскравіше.

І, нарешті, ми бачимо те, що відбувається в еміграції, серед нас. Можна стверджувати, що зарубіжні настрої не зовсім відповідають внутрішнім, радянським: перебільшення революціонерів неминучі. Проте не варто думати, що вони зовсім відірвані від радянської дійсності, принаймні нам, великоросам, війна і нова еміграція принесли радше підтвердження наших оцінок. І ось, серед усіх груп російської еміграції представники інших національностей Росії вирізняються своєю відсутністю.

digitized by ukrbiblioteka.org

Вони створюють свої власні організації, навіть не намагаючись встановити які-небудь зв'язки з російськими товаришами по боротьбі чи побратимами по долі. Ба більше: ні від кого ми не зустрічаємо такої ненависті, як від українців, а ми ж їх уважали — помилково — цілком своїми. Наскільки ж далекі ми від часів старої еміграції, коли, в чеканні прийдешньої революції, вожді всіх народів Росії об'єднувалися в боротьбі "за нашу і вашу свободу"!

Неважко передбачити, що в разі військової поразки Росії відбудеться не тільки падіння радянського режиму, але й повстання її народів проти Москви. Навіть ті економічні і політичні мотиви, які могли б промовляти на користь їхнього зв'язку з Великоросією, перетворюються на власну протилежність за умов поразки. Бути з Росією означає розділити її відповідальність, її важку долю. З іншого боку, перед переможцем постане питання, подібне до того, яке стоїть після поразки Німеччини. Як забезпечити мир і в майбутньому від нависаючої над ним загрози російської агресії? Більшовизм помре, як помер націонал-соціалізм. Але хто знає, яких нових форм набуде російський фашизм чи націоналізм для нової російської експансії? Коли б не було жодних сепаратизмів у Росії, їх створили б штучно; поділ Росії так чи інакше був би неминучим. Фактичне становище зробить можливим здійснити його згідно з волею більшості її народів, за умов демократичної справедливості. На плечі переможців, до всіх їхніх світових проблем, ляже додатковий тягар: організація хаосу на території Східної Європи. Світова імперія — непростий захід. Утім, військова окупація полегшить перші кроки.

Перспективи війни і поразки Росії здатні вразити не самих націоналістів, але й кожного росіянина, який не зовсім утратив зв'язок зі своїм народом і його культурою. Теоретично ще є шанс — здається, єдиний шанс — запобігти новій війні: це крах більшовицької влади в Росії. Від скількох жахів він звільнив би світ! Не будемо говорити сьогодні, чи можливий він, — нам здається, що шанси його мізерні. Але в долі Росії, як приреченої імперії, цей варіант нічого не міняє. Зняття страшного тягаря, що висів над народами Росії тридцять років, означає вибух усіх прихованих, революційних і відцентрових сил. Доки російський народ буде зводити рахунки зі своїми катами, в загальному неминучому хаосі більшість національностей, як у 1917 році, вимагатимуть реалізації свого конституційного права на відокремлення. Можливо, станеться громадянська війна приблизно рівних половин колишньої Росії. Якщо навіть переможе Великоросія і силою втримає при собі народи імперії, її торжество може бути лише тимчасовим. У сучасному світі немає місця Австро-Угорщинам. Якщо світом буде правити єдина влада — єдиний шанс його порятунку, — її обов'язком буде припинення будь-якого насильства одних народів над іншими. Ліквідація останньої приватної імперії стане питанням міжнародного права і справедливості.

Для самої Росії насильницьке продовження імперського існування означало б утрату надії на її особисту свободу. Не може держава, яка існує терором на половині своєї території, забезпечити свободу для іншої. Як за московських царів самодержавство було ціною, заплаченою за експансію, так фашизм є єдиним устроєм, здатним продовжити існування каторжної імперії. Звичайно, ціною подальшого придушення її культури.

* * *

Finis Russiae? Кінець Росії чи нова сторінка її історії? Зрозуміло, останнє. Росія не помре, доки живе російський народ, доки він живе на власній землі, говорить власною мовою. Великоросія, та ще й з додатком Білорусії (вірогідно) і Сибіру (ще надовго) усе ще становить собою величезне тіло, з величезним населенням, усе ще є найбільшим із європейських народів. Росія втратить донецьке вугілля, бакинську нафту — але Франція, Німеччина і стільки інших народів нафти ніколи не мали. Вона збідніє, але тільки потенційно, бо ті злидні, в яких вона живе за комуністичної системи, відійдуть у минуле. Її воєнний потенціал скоротиться, але він утратить свою вагу при загальному роззброєнні. Якщо ж роззброєння не відбудеться, то загине не сама Росія, а все

культурне людство. Навіть почуття жалю від утрати колишньої могутності буде пом'якшене тим, що жоден із недавніх суперників у старій Європі не посяде її місця. Всі старі імперії зникнуть.

Врешті, імперська свідомість живилась не так інтересами держави — тим менше народу, — як примхами влади: пафосом нерівності, радістю приниження, насиллям над слабкими. Цей язичницький комплекс для Росії дев'ятнадцятого століття означав кричущу суперечність між політикою держави і заповітами її духовних вождів. Російська література була совістю світу, а держава — страховищем для волі народів. Втрата імперії є духовним очищенням, звільненням російської культури від страшного тягаря, що спотворює її духовний образ.

Звільнена від військових і поліційних турбот, Росія зможе повернутися до своїх внутрішніх проблем — до побудови вистражданої в страшних муках вільної соціальної демократії. Проте після тридцятиліття комунізму російська людина огрубіла, зачерствіла, — кажучи словами народного вірша, покрилася "еловой корой". Очевидно, не одне покоління знадобиться для її перевиховання, для її повернення в занімілу традицію російської культури, а через неї і російського християнства. До цього великого завдання повинна вже тепер, у вигнанні, готуватися російська інтелігенція, замість гонитви за примарними орлами імперії.

Переклала з російської
Ірина Вакулюк

Від редакції

Георгій Федотов (1886 — 1951) — одна з останніх і найбільш цікавих постатей так званого "російського Відродження" початку століття. Принаймні до кінця життя він зберіг інтелектуальну напругу петербурзького "срібного віку", його намагання осмислити найбільш фундаментальні проблеми людської долі — у стихіях історії всесвітньої, Заходу і Сходу, вселюдської та національної.

Отож, саме національної. Георгій Федотов одним із перших серед російських інтелектуалів найбільшого класу осягнув історіософську істину, за якою, поряд із народами, приреченими на бездержавність, є народи, так само приречені — але вже на державність імперського типу. Відповідним чином і ті, й ті фатально проходять повз нормальне національне і взагалі історичне існування, ніби з різних його кінців.

Георгій Федотов у своїй багатющій культур-філософській есеїстиці емігрантського періоду (з 1925 року жив за кордоном, спочатку у Франції, а потім у США) стільки ж есеїстично, скільки й переконливо окреслив вельми своєрідні контури російської історії, яка, по суті, від самого свого початку — від династії Калит і далі, через добу Романових, особливо "імператорського періоду", аж до нових кремлівських володарів уключно, мала агресивно-імперський характер.

Об'єднуючи під своєю тяжкою ферулою сонми різних народів, імперія впродовж півтисячоліття виробила спотворені, принципово позанаціональні форми свого "патріотизму", що його сувереном був зовсім не російський народ, а національна, космополітична за своїм складом імперська адміністрація, яка думала, як Катерина II, по-німецьки, говорила, як Олександр I, по-французьки, а чинила, як усі Романови, від Михайла до останнього Миколи, по-татарськи.

Світ настільки втомився від кількавікової присутності імперського євразійського бронтозавра спочатку у європейській, а затим і в світовій історії, що якось за своїм необхідно захисним жаргоном про "російський націоналізм" не помітив, що власне "національне" у російській структурі (не виключаючи національно-російського) підлягає жорстокій дискримінації, а то й просто знищенню.

Георгій Федотов, за фахом історик-медієвіст, отже, добрий знавець імперських феноменів, насильницьких мілітарних конструкцій-кліток, що із них збройною рукою зганялися народи, власне, першим щонайуважніше заглянув у зіницю імперського василіска — спочатку московського, затим

digitized by ukrbiblioteka.org

петербурзького і, нарешті, знову московського. І зрозумів необхідність емансипації російського народу, його культури, його політичного існування від імперського начала, яке все каменить, "підморожує" (пригадаємо кліматичну метафору "останнього візантійця", естета від імперської ідеї Костянтина Леонтьєва, який пропонував "підморозити Росію", а в разі якоїсь "відлиги" готовий був поставити, за його ж виразом, на "соціалістичного Костянтина", який вибудує ту ж таки імперію — на основі квазіпротилежної ідеології), тоді як на іншому кінці імперського ж буття нагромаджується з психологічною необхідністю радикально-революційний, аж до вкрай анархо-нігілістичних, одверто параноїдальних його разінсько-пугачовських форм ("козацький", у термінах самого Федотова), безконечно руїнницький потенціал.

Дивним чином тут Георгій Федотов нагадує Панька Куліша, який у найменш містифіковані години своїх соціокультурних спостережень сприймав імперію саме як "ренегатку слов'янства", зокрема, вказував на емблематично трагічну долю найбільших російських національних геніїв минулого століття, що їх імперська еліта ("французжені зиряни", як сказано у вірші про загибель Пушкіна) систематично і продумано знищувала.

Парадокс російської історії полягав у тому, що її інтелігенція і масова свідомість лише спорадично здогадувалися про свою приреченість у цій мегалічній структурі, що звалася "Росією" і де російське ж у страшних пароксизмах різного роду імперської агресивності нівечилося не згірш "інородчеського".

Отож Федотов гостро й різко поставив питання про усунення останньої з імперій, що один з її батьків-засновників, Іван Лютий, прямо виводив свою генеалогію від династії давньосхідних деспотів. Так само різко російський культур-філософ поставив питання про емансипацію — вже від другого боку імперського бронтозавра — пригнічених ним бездержавних народів.

У пропонованій статті, написаній рівно за сорок і чотири роки до позаторішнього московського серпневого протистояння поміж імперською адміністрацією і адміністрацією російсько-національною у власному розумінні (тобто обраною нормальним демократичним шляхом), Федотов разюче точно спрогнозував ситуацію краху імперії і негайного відчуження від неї всіх народів, не виключаючи російського. Надзвичайно цікаві тут фактично "українофільські" викладки автора — надзвичайний раритет у всій літературі російського "зарубіжжя", яке могло згадувати Україну навіть сентиментально ("Життя Арсеньєва" Івана Буніна), але люто тут же і там же відмовляти їй у праві навіть на історичне життя (герой Буніна милується саме "позаісторичністю" українського існування кінця минулого століття).

Федотов Україні у цьому праві не відмовив, що, зрештою, входило в омріяну ним норму людського перебування на Землі, відсторонену від будь-яких крайнощів, що в ній гармонійно поєднувалося б усесвітнє і національне, благородно-спіритуалістичне й інтенсивно-поцейбічне, традиційно-консервативне й прогресивне, ієрархія і демократія.

Серед іншого, він заговорив — не без внутрішніх зусиль, не без певного опору, після очевидного подолання імперського марновірства, — про українсько-російську норму, у вигляді нормального, на основі немістифікованої, уже не робленої, а справжньої рівності двох народів, історичного співжиття, перебування у різних політично-юридичних просторах, проте в одному історичному часі.

Микола ЯКИМЕНКО

РОЛЬ УКРАЇНЦІВ У ЗАЛЮДНЕННІ І ГОСПОДАРСЬКОМУ ОСВОЄННІ СИБІРУ ТА ДАЛЕКОГО СХОДУ (кінець XIX — поч. XX ст.)

Після розпаду колишньої наддержави під назвою СРСР постало природне за таких умов питання про розподіл власності між незалежними країнами. Як відомо, згідно з підписаними у Мінську й Алма-Аті документами, прийнято так званий "нульовий варіант", тобто має бути реалізований принцип: все, що перебуває на території даної республіки, є її власністю. Проте шовіністичні кола Росії чинять відчайдушний опір такому справедливому з погляду загальноприйнятих міжнародних норм підходові. Як аргумент на користь своєї імперської позиції щодо "історичних прав Росії" стосовно, скажімо, Криму чи Придністров'я, нерідко згадують події столітньої, а то й тисячолітньої давності. Так, обгрунтовуючи міфічне право Росії втручатися у внутрішні справи Молдови, отаман донських козаків Ю. Мещеряков в одному з телеінтерв'ю програмі "Вести" послався на те, що в 1740 р. козаки-некрасовці (старообрядці), тікаючи з Дону до Туреччини, проходили через територію Придністров'я, "залишивши там глибоке коріння". Та чи не найчастіше з вуст великодержавників звучить останнім часом теза про "роль великого російського народу" в створенні того ж таки Чорноморського флоту. А як же інші народи, зокрема наш, український? Невже й справді є люди, які у створенні "великої Росії" не бачать заслуг інших народів, окрім російського? У зв'язку з цим доцільно, на нашу думку, звернутися до історії заселення і господарського освоєння Сибіру та Далекого Сходу, де роль наших земляків виступає особливо рельєфно.

Дослідниками встановлено, що до початку масового заселення Далекого Сходу загальна чисельність корінного населення складала тут близько 18 тис., а разом з росіянами — не більше 24 тис.[1]. Після приєднання до Росії Далекосхідного краю у 1858 р. царський уряд протягом майже 25 років безуспішно намагався заселити цю майже безлюдну територію. Незважаючи на оголошені пільги по сплаті податків і стогектарний земельний наділ, не так уже й багато російських сімей (лише близько 10 тис.) відгукнулося на заклик властей. Тим часом міжнародна обстановка на Далекому Сході вимагала негайного залюднення величезних просторів російськими підданими, адже навіть продовольство військовим частинам доводилося завозити з європейських губерній. Не важко уявити, чим це могло обернутися на випадок війни з Китаєм чи Японією, які з кожним роком набирали сили. Тому 1882 р. Державна рада поставила питання про необхідність внести певні зміни в організацію заселення Далекого Сходу, яке було вирішено взяти під безпосередній контроль уряду. Для успішної реалізації намічених планів не останню роль, на думку урядових кіл, мало відіграти визначення основного переселенського контингенту. Полковник Генерального штабу О. Ф. Риттих, який спеціально вивчав це питання, 1882 р. дійшов висновку, що кращого за українців колонізаційного елемента немає. Посилаючись на успішне заселення українцями Кубані, де у 1858 р. вони складали 18,6 відсотка всього населення (росіяни —16,9)[2], Риттих резюмує: "З цього можна зробити висновок, що в нас є готовий, історичний елемент, здатний заселяти без шкоди своїй матері-землі, звідки він без-

digitized by ukrbiblioteka.org

перервно виходив із давніх-давен. Цей народ, працюючи наполегливо, забезпечуючи цим самим свій добробут, приносить безсумнівну вигоду державі, якщо тільки скористатися розумно його природними даними бути основою заселення, майбутнього багатства і розквіту нових місць"[3].

Цей погляд щодо українців пізніше був підтриманий і таким загальновизнаним знавцем переселенської справи, як професор О. Кауфман: "Найкращим колонізаційним елементом для казенних земель... без жодного сумніву, є вихідці з південних і головним чином малоросійських губерній Європейської Росії"[4]. Між іншим, щодо російських селян тогочасні вчені й державні діячі мали дещо інший погляд. Ось що, наприклад, писав у своєму звіті цареві після поїздки до Сибіру 1895 р. міністр землеробства О. Єрмолов: "...Найкращий колонізаційний елемент дають малороси, особливо полтавці та чернігівці, яких мені довелося багато бачити під час моєї поїздки... Найгірший елемент для колонізації дають вихідці з деяких центральних губерній Росії, особливо туляки, рязанці, орловці та пензенці"[5].

Врешті було прийнято рішення відправляти морським шляхом на Далекий Схід сформовані переважно на Україні переселенські партії з Одеси до Владивостока. Спочатку (1883 — 1885 роки) витрати на переселення повністю брала на себе держава. Проте, переконавшись у тому, що на Україні є чимало охочих переселитися за свій рахунок, 1886 року в безкоштовному перевезенні селянам було відмовлено[6]. Ті, хто не мав тисячі карбованців, аби оплатити проїзд усіх членів сім'ї (6 — 7 осіб), нерідко переселялися на Далекий Схід сухопутним шляхом. У цілому, протягом 1883 — 1917 років з України на землі Далекого Сходу прибуло 276 293 особи, не рахуючи тих кількох тисяч, що залишилися там після закінчення строку служби в армії. Питома вага українських новоселів складала, таким чином, 66,7 відсотка усіх далекосхідних мігрантів (413 765) вказаного періоду, з яких основна частина прибула суходолом[7].

Що ж до Сибіру, то міграція в цей регіон українського населення також розпочалася в другій половині XIX ст. Перепис населення 1858 р. зафіксував у Сибіру лише близько тисячі українців. Будівництво у 1892 році Транссибірської залізниці стало важливим фактором прискореного освоєння цього краю українськими селянами. Так, згідно з переписом 1897 року, в сибірських губерніях проживало вже 162,4 тисячі, а у 1917 році — 472,4 тисячі українців, що складало не менше 5 відсотків усього населення регіону. Отже, загалом у 1917 році за Уралом жило 748,6 тисяч українців, тяжкою працею яких створено величезні матеріальні цінності, введено в сільськогосподарський оборот сотні тисяч гектарів цілинних земель. Адже, якщо покласти в основу розрахунків середню кількість орної землі, що була в розпорядженні українських переселенців (4 га) і орієнтовну кількість сімей (не менше 100 тисяч), одержимо цифру 400 тисяч гектарів. Українці заснували близько тисячі населених пунктів, назви яких часто нагадують про колишню батьківщину новоселів: Катеринославка (1895), Звенигородка (1900), Зіньківка (1892), Гайворон (1890), Чернігівка (1886), Прилуки (1893), Хорольське (1891), Глухівка (1885), Ніжине (1885), Кролевець (1896), Новоніжине (1885), Київ (1899), Монастирище (1887), Тавричанка (1897), Харківка (1901), Ромни (1896), Гоголеве (1902), Харкове (1896), Знам'янське (1894), Брацлавка (1900), Переяславка (1898) і багато інших.

Переселенці з України принесли із собою нові для місцевого населення способи обробітку грунту, такі сорти сільськогосподарських культур, про які корінні жителі взагалі ніколи не чули: картопля, огірки, капуста, помідори, цукрові буряки, морква тощо. До приходу українських селян на Далекому Сході зовсім не практикувалося бджільництво, тоді як напередодні 1917 р. з Далекого Сходу мед уже відправлявся на експорт. Цікавий сюжет знаходимо у відомого письменника В. Г. Короленка, який, перебуваючи у сибірському засланні, був дуже здивований тим, що одного разу в якутській тайзі побачив справжню українську хату з невеликою ділянкою орної землі. Поговоривши зі своїм земляком, Короленко дізнався про серйозні труднощі, з якими раптово зіткнувся цей переселенець. Побачивши вперше в своєму житті розорану землю, якути дуже стривожилися, негайно скликали сходку для обговорювання цієї події. "Ти що це надумав"?, —

запитали новосела якути. "Землю ми тобі відвели для божого діла: коси, що бог дасть, а псувати не смій. Бог визначив, що трава росте догори, чорна земля внизу і коріння в землі. А ви божу справу хочете зробити навпаки: коріння догори, траву закопуєте. Земля захворіє, трави родити не стане, як будемо жити?"[8] Не погодившись із поясненнями новосела, якути вирішили наступного дня повернути зорану землю в її попередній стан, що і було зроблено. Тільки з допомогою поліції новоселу вдалося відстояти своє право працювати на землі згідно зі своїм бажанням і землеробськими традиціями.

Однією з причин важких умов життя новоселів був бюрократичний апарат, який не боявся ніяких перевірок. Цікаву інформацію щодо цього дає анонімний лист на адресу міністра землеробства від групи українців з Далекого Сходу. "Тут кругом рідня і свої люди... Чиновників переселенського управління, які тут робили ревізію, слід гнати в шию. Ваші чиновники тільки одержують прогонні, ще й тут їх пригощають, і цим уся справа закінчується... На ті гроші, що тут витрачаються, можна будувати золоті мости. Спостерігаючи це, жити не хочеться. Яка ж терпляча ще наша людина! Невже це у всіх відомствах так?... Очевидно, вам доповідають так: на Шипці все спокійно..."[9] Проте у стосунках з адміністративним апаратом допомогти переселенцеві ніхто не міг. Агітуючи українців переселятися до Сибіру і на Далекий Схід, царський уряд обіцяв кожній родині видати по 165 — 200 крб. (залежно від місця оселення) безпроцентної позички. Але на практиці мало хто в повному обсязі скористався оголошеними пільгами. Ось що писав співробітник напівгромадської Обласної земської переселенської організації Д. Абдулович у 1910 р.: "Як переселенець не клянеться, що він твердо вирішив переселитись, на підтвердження чого пояснює, що вже все продав на батьківщині і приїхав сюди з усім своїм майном і родиною, яка тут, із ним, — усе даремно... "Їдь і привези від старости посвідчення, що ти прибув на ділянку, тоді можу видати позичку", — каже начальник. А до ділянки 100 верстов, їхати далеко, за один кінець туди беруть 15 крб., менше — ніхто й слухати не хоче, а грошей у нього всього лише 5 крб. Треба відвезти родину на ділянку, повернутися звідти назад, — тобто зробити три кінці по 100 верстов". Але на цьому злигодні переселенців не закінчувалися. "Коли він з'їздить і привезе папір від старости, — пише далі згаданий автор, — то позичку йому можуть і не видати, бо "ще не відкрито кредит" або "не вислано аванс". Переселенець, чекаючи "авансу", проживає по постоялих дворах і тиждень, і другий: засіяти вже навряд чи встигне, доведеться купувати хліб до нового врожаю. А там, дивися, одержали аванс, але черга не підійшла. І доводиться переселенцеві або їхати назад і приїжджати знову, або чекати і чекати, витрачаючись по постоялих дворах, втрачаючи дорогоцінний час і гроші. Але ось, нарешті, черга підійшла, переселенцеві видають 25 крб., рідко коли більше... Бере переселенець ці 25 крб., підраховує, що ж йому залишиться від усієї цієї операції, і виявляється, що здебільшого нічого, та ще й борги"[10]. А як почувалися ті, хто одержав позичку в повному обсязі? "Урядова позичка, навіть розміром до двохсот карбованців, дуже мало впливає на економічне становище новоселів"[11], — писали навіть ті газети, які повністю підтримували урядову політику.

Можна зрозуміти стан групи переселенців, які 1913 року писали до своїх земляків у с. Демки, Золотоніського повіту, Полтавської губернії: "Браття, подивіться на нас, та не ходіть у цю прокляту Сибір, де жити тільки Каїнові та Юді, а нам краще вмерти на нашій рідній Україні, ніж тут пропадати, як ми гинемо: немає нізвідки ніякої допомоги, а обіцянки уряду допомогти нам так і залишилися обіцянками. Як куди ми звернемося з яким проханням, то нам кажуть: "Заждіть трохи, немає часу, бо вас дуже багато, і нам не вистачає часу усіх задовольнити". То ото ж сидіть на старих смітнищах, то краще буде, ніж тут. Землі багато, та чорт їй радий"[12].

На жаль, досі в російській історіографії нерідко ще побутує думка про те, що переселенці загалом добре влаштувалися на просторах Зауралля[13]. Однак ця теза, висунута ще в дореволюційні часи апологетами царизму,

digitized by ukrbiblioteka.org

не витримує критики при ознайомленні з умовами життя вихідців з України. У нашому розпорядженні є немало узагальнених статистичних даних, які підтверджують загалом злиденний економічний стан наших земляків. Так, 1910 року в Омському повіті, де жило кілька десятків тисяч українців, проведено обстеження близько 2 тисяч господарств. Результат виявився таким: 20 відсотків новоселів не мали ніякого майна; понад 30 відсотків мали майно вартістю лише до 50 крб.; 22 відсотки — до 100 крб.; 19 відсотків — до 200 крб.; 6 відсотків — до 500 крб. Тільки 0,6 відсотка мали майно вартістю понад 500 крб.[14].

Наслідком масових переселень було не тільки освоєння величезних земельних площ, а й голод, злидні та смерть, про що свідчать, зокрема, численні повідомлення тогочасної української преси. "За останні роки з нашого села багато виїхало в Уссурію, — писав кореспондент із с. Верби, Сквирського повіту. — Але, покуштувавши того "луччого хліба", вони почали повертатись назад. Що ж чекає цих нещасних переселенців удома? Землю, худобу і все майно вони проїздили, доводиться або наймати хату, або... ставати за шкільного сторожа і тяжкою працею заробляти шматок насущного хліба. Але ж чи здатні на це переселенці? Ні, вони здебільшого повертаються із загубленим навіки здоров'ям"[15]. Із звітів переселенських чиновників своєму начальству відомо, що протягом 1909 — 1913 років щорічно у лікарні і на фельдшерські пункти зверталося до 500 тисяч хворих, третина яких помирала[16].

Отже, українські переселенці заплатили за освоєну ними землю каторжною працею і життям сотень тисяч співвітчизників. Та чи є це підставою втручатися у внутрішні справи сусідньої держави, як це дехто робить у Москві? Залишається сподіватися, що вірус імперського мислення таки буде подоланий. Інакше і бути не може, адже, як показує історичний досвід, тільки взаємоповага і дотримання п'яти відомих принципів мирного співіснування можуть бути гарантом добросусідства, миру і злагоди між народами.

---

1 *Кабузан В. М.* Дальневосточный край в XVII — начале XX вв. (1640 — 1917). — М., 1985. — С. 55.

2 *Брук С. И., Кабузан В. М.* Миграция населения в России в XVIII — начале XX века. // История СССР. — 1984. — № 4. — С. 58.

3 *Риттих А. Ф.* Переселения. — Х., 1882. — С. 12.

4 К вопросу о заселении казенных земель Самарской, Уфимской и Оренбургской губерний. Отчет члена ученого комитета министерства земледелия и государственных имуществ А. А. Кауфмана по командировке летом 1903 г. Ч. 2. — СПб., 1904. — С. 92.

5 Центральний державний історичний архів Росії в м. Санкт-Петербурзі. (Далі — ЦДІАР). — Ф. 1149. — Оп. 13 — Спр. 68. — Арк. 22.

6 *Якименко Н. А.* Переселение крестьян на Дальний Восток в конце XIX — начале XX в. (На примере выходцев с Украины). // Хозяйственное освоение русского Дальнего Востока в эпоху капитализма. Сборник научных трудов. — Владивосток, 1989. — С. 83.

7 *Якименко Н. А.* Организация переселения крестьян с Украины на Дальний Восток. // Вопросы истории СССР. Вып. 33. — Х., 1988. — С. 115.

8 *Короленко В. Г.* Марусина заимка. // Собр. соч.: В 10 т. — М., 1953. — Т.1. — С. 31.

9 ЦДІАР. — Ф. 391. — Оп. 3. — Спр. 278. — Арк. 223 — 224.

10 Известия областной земской переселенческой организации. — 1910. — № 42. — С. 17.

11 Известия областной земской переселенческой организации. — 1910. — № 39. — С. 88.

12 Полтавський обласний державний архів. — Ф. 138. — Оп. 1. — Спр. 330. — Арк. 12.

13 Див.: *Козлов А. И., Щагин Э. М.* Экономико-правовое положение и социальная мобильность крестьянства окраин России. //Социально-экономическое и правовое положение крестьянства в дореволюционной России. — Воронеж, 1983. — С. 239 — 240.

14 Известия областной земской переселенческой организации. — 1910. — № 2. — С. 61.

15 Село. — 1910. — № 37.

16 ЦДІАР. — Ф. 1278. — Оп. 2. — Спр. 3431. — Арк. 87.

Мирослав ПРОКОП

КИЇВ 1942*

Це фрагменти нотаток мемуарного характеру про Київ і Наддніпрянщину під час німецької окупації України, де я працював у протинімецькому підпіллі як член Організації Українських Націоналістів.

У Києві я був недовго: від перших днів травня до половини вересня 1942 року. Моє знання про Київ того часу не є велике. Я жив у підпіллі і, як і інші учасники протинімецької боротьби, тільки частинно мав змогу відвідувати громадські установи Києва, бувати на зборах, зустрічати там ширше коло людей.

Але у такому вимушеному обставинами обмеженні була також одна перевага, якої не мав пересічний мешканець Києва: я мав доступ до того, що було під поверхнею, до того кола людей, які співчували підпіллю, помагали нам чи самі брали участь у боротьбі. Очевидно, я був свідомий, що ті люди не віддзеркалюють повної картини того, чим жило приблизно 350 тисяч тодішніх мешканців міста з їхніми звичайними турботами про квартиру, працю, прохарчування, про те, як не дати вивезти себе на роботи до Німеччини й не потрапити до рук гештапо** закладником. Але в цьому сенсі Київ воєнного часу був подібний до інших міст України, зокрема й західніх областей.

Дещо про себе. Початок німецько-совєтської війни застав мене в дорозі на рідні землі з Берліну, де я впродовж двох років учився в тамтешньому університеті. До Берліну я приїхав за два місяці перед нападом Німеччини на Польщу у 1939 році, після мого чотирирічного ув'язнення в польській тюрмі. Я повернувся на Україну в першій половині липня 1941 року, а 15 вересня того самого року потрапив до рук гештапо під час масових арештів членів ОУН, фракції Степана Бандери. Мені пощастило таки зразу втекти (вискочити через вікно) і від того аж до кінця німецької окупації України я був у підпіллі і брав участь у боротьбі проти німецьких окупантів.

І ще одне — це вже має безпосереднє відношення до Києва. Я належав до того західньо-українського, точніше, галицького покоління, яке в роки своєї ранньої молодости жило ідеями визвольної боротьби українського народу, традиціями революції, Української Народної Республіки. І хоча ми виросли в західніх областях у боротьбі проти польських окупантів, наше мислення було завжди спрямоване на Наддніпрянщину, на Київ. Дуже вимовно, що, побіч різних роковин нашої державности, отже 22 січня чи 1 листопада, у нас в особливій пошані був день 31 серпня 1919 року, коли в боях із більшовиками об'єднані армії УНР і УГА (Українська Галицька Армія) зайняли Київ. У нашому святкуванні цієї дати було чимало рожевого романтизму. Ми навіть не замислювалися над тим, — хоча знали з історії — що той тріюмф української зброї тривав страшенно недовго, заледве кілька годин, бо того самого дня другий російський ворог, "добровольча" армія ген. Бредова заатакувала українські частини якраз

* Доповідь, прочитана 29 січня 1984 р. в Українській Вільній Академії Наук у Нью-Йорку.

** Зберігаємо особливості правопису автора. — *Ред.*

digitized by ukrbiblioteka.org

під час військової паради на Софійській площі, й українське військо мусіло залишити Київ.

Тріюмф і трагедія того дня дуже повчальні і для минулого, і для майбутнього. Справді, важко бути Києву Києвом і Україні Україною. Я часто повертався думками до подій 3 серпня 1919 року. Коли вже був у Києві, бачив брутальну німецьку силу, а навесні 1942 року почало виявляти себе більшовицьке підпілля, а в парі з цим російська еміграційна білогвардійщина, яка зразу наїхала до Києва. Всі три ворожі сили мали одну мету: володіти Україною.

Я їхав на Наддніпрянщину на початку травня 1942 року у пляні другої зміни членів ОУН. Першу зміну творили учасники похідних груп і ті, що виїхали туди восени 1941 року. Я їхав разом із Дмитром Мироном, який улітку 1941 року був провідником північно-західньої похідної групи з призначенням до Києва. У Фастові його заарештували німці і перевезли до тюрми в Луцьку. Звідти він утік і на короткий час повернувся до Галичини, а після того повернувся до Києва і пробув там аж до березня 1942 року. Таким чином він був у нас уже ветераном київського підпілля.

Мирон (псевдонім Орлик), 1911 року народження, належав до старої гвардії ОУН. Він відсидів майже сім років у польській в'язниці і деякий час був головою Крайового Проводу ОУН під час більшовицької окупації західніх областей у роках 1939 — 1941. Тепер він повертався на свій пост голови Крайового Проводу в Києві. Високий на зріст, показний мужчина з нордійськими рисами обличчя, фанатик боротьби за незалежність, дуже працьовитий і дисциплінований, він поєднував у собі рідкісні прикмети ідеолога-теоретика й талановитого організатора і був людиною вродженої особистої культури та товариської поведінки. Цей уродженець Бережанщини з великим ентузіязмом розповідав мені про Київ, його населення та про свій досвід кількамісячного підпілля. Я був радий, що саме з ним мені випало їхати на Наддніпрянщину. Перед нашим виїздом я одержав також цінні інформації про Київ від Дмитра Маївського, який разом із Мироном працював у Києві.

Маївський був одним із найвидатніших діячів ОУН. Він був учасником протинімецького і протибільшовицького підпілля. На III Великому Надзвичайному Зборі ОУН його обрали членом Бюра Проводу ОУН (побіч Романа Шухевича та Ростислава Волошина). Восени 1945 року Провід ОУН в Україні вислав Маївського на розмови з Проводом Закордонного Центру ОУН у Німеччині, але він згинув під час переходу кордону між Чехо-Словаччиною й Австрією.

Мирон і я мали документи, виготовлені технічною ланкою ОУН, які стверджували, що ми є поворотцями з німецького полону, а я, крім цього, мав також запасний документ з університету в Берліні. Дорогою до Києва ми мали заїхати до Козятина, де наш представник залегалізувався на працю у тамтешньому залізничному вузлі і мав добрі знайомства, так що міг дістати для нас потрібні папери на поїздку до Києва.

Ми насилу дісталися до вечірнього поїзда на львівській залізничній станції. Поїзд був переповнений вояками, що їхали на фронт. Наші документи поворотців з полону не переконували провідника поїзда, але дві літри горілки, які ми везли з собою, зробили своє. Ми їхали через Дубно, Здолбунів, Шепетівку, Бердичів до Козятина, де затрималися на два дні. За інформаціями нашого представника, в Козятині було відносно спокійно. Він, як член похідних груп, залишившись на місці, виконував обов'язки районового провідника, зорганізував декілька клітин членів та прихильників і був перехідним пунктом на схід. Він улаштував нам побачення з деякими людьми, дістав для нас квитки до Вінниці і сам поїхав туди з нами.

Вінниця була осередком обласного проводу ОУН, там також друкувалася наша нелегальна газета "За самостійну Україну". Вперше вона з'явилася на Київщині в серпні 1941 року, пізніше її друкували у Вінниці, а 1943 року перенесли на Волинь, на терени, контрольовані УПА. "За самостійну Україну" була органом проводу ОУН на Наддніпрянщині. Її редактором був Пантелеймон Сак (псевдо Могила), родом із Київщини. В роках 1939 — 41 він завідував однією з десятирічок у Львові і там

приєднався до ОУН. Під час німецької окупації України Сак був також членом Крайового Проводу ОУН у Києві.

Я знав про Вінницю як про рідне місто Михайла Коцюбинського, боїв Івана Богуна під час Хмельниччини, про місто, ім'я якого згадувалося у спогадах та розповідях учасників революції та післяреволюційного періоду, про те, що там часово квартирувала Головна Команда Української Галицької Армії після переходу через Збруч у липні 1919 року. Навесні Вінниця вражала своєю красою, буянням садів, природнім розташуванням та історичними будівлями.

Три або чотири дні, які ми з Мироном пробули у Вінниці, ми вели розмови з місцевими членами Організації та нашими прихильниками, а то й звичайними громадянами. Порівняно з тим, що я згодом побачив у Києві, у Вінниці ще панували відносні матеріяльні достатки. Пригадаю деякі фрагменти мого побуту у Вінниці.

Ми були в товаристві молодих людей. Розмова йшла про становище на Україні, про можливості громадської і політичної праці серед населення та про перспективи ОУН. Я звернув увагу на знання, політичне вироблення та сміливість вислову в наших співрозмовців підрадянської школи, до речі, менше-більше наших ровесників. Особливо характеристичний був їхній радикалізм у ставленні до німців. Переконані вороги совєтчини, вони водночас вимагали від ОУН чогось на зразок action directe проти німців. Не менш цікаво стало, коли розмова зійшла на світоглядово-програмові питання. Мирон, як один з ідеологів ОУН, боронив становище ОУН у питанні ідеалістичного світогляду, а це зустрічало критику з боку наших господарів. Піддано сумніву також ставлення ОУН до релігії. Ми зрозуміли, що перебуваємо в іншому світі, ніж той, у якому формувалися ідеологічні принципи ОУН, що тут потрібна спільна праця і взаємозрозуміння обох сторін і що висловлювані в дискусії погляди не можуть не вплинути на програму ОУН. Згодом, у Києві, ми ще більше утвердилися в цьому переконанні.

Інший фрагмент. У тій самій Вінниці я мав розмову з літньою жінкою. Мені було цікаво почути її враження з періоду революції і оцінку чи принаймні інформації з часів переходу українських армій та урядів, які прокочувалися через місто. Вона казала: "Бували у нас різні — білі, червоні, поляки, петлюрівці, — але важко було у цьому розібратися". Я усвідомив, який хаос посіяли в головах громадян України комуністичні фальсифікатори історії.

У Вінниці я також уперше почув записані на грамофонній платівці "Думи мої, думи мої" у виконанні Івана Паторжинського. Пісня зробила на мене приголомшливе враження. Мені видалося, що я розумію магнітну силу Шевченкового слова та те, що під час революції на Наддніпрянщині люди вклякали, співаючи Шевченків "Заповіт".

Із Вінниці ми повернулися до Козятина, а там сіли на військовий поїзд до Києва. Знову повно вояків, що їдуть на фронт і заздрісно поглядають на двох молодих людей у цивільному одязі. Вже було добре пополудні, коли наш поїзд дещо довше зупинився в Боярці. Довкола поїзда товпляться юрми людей, які безуспішно намагаються дістатися на поїзд до Києва. А біля вікна нашого вагона купа дітей у лахмітті. Вони витягають руки до вихилених через вікна вояків і просять: "пан брот, пан брот!" Якийсь німець витягає півбуханки хліба, ріже його на шматочки і кидає дітям. Діти, наче горобці, налітають на милостиню, насилу виривають собі шматки хліба з рук — під регіт німецьких солдатів. Мені робиться нудко. Мирон закушує зуби. Багата Україна. Німецька культура. Нагадується десь почута пісня з 1918 року: "Гей, Украина, гей, хлебородная, немцу хлеб дала, а сама голодная".

Сонце вже було зовсім низько, коли наш поїзд наблизився до Києва і перед нами розкрилася панорама столиці. Я дивився за золотими верхами соборів, але вони у більшості потопали у весняній зелені садів. Мене огорнули дивні почування. Київ, про який я і мої ровесники мріяли довгими роками, лежить переді мною. Я думав про виняткове щастя мого покоління. Тільки десь на дні душі давали про себе знати неспокійні запитання: як приймуть нас наші брати? Чи матимуть зрозуміння для наших ідей? Яка доля жде нас в окупованій ворогом столиці? З розповідей Мирона я знав про радощі праці в Києві, але й про труднощі та небезпеки.

digitized by ukrbiblioteka.org

Заки поїзд розвантажили, був уже майже присмерк. Із наплечниками й валізками ми ступили на знищену війною залізничну станцію. До нас підійшов якийсь старший чоловік, що пхав перед собою дерев'яний візок. "А куди вам треба, хлопці?" — спитав він гарною українською мовою. Це не так погано, подумав я, пригадуючи, що мені казали, буцімто в Києві говорять по-російськи. Ми подякували дядькові й рушили на вулицю Саксаганського, на нашу зв'язкову квартиру. Нам відчинила двері якась жінка. Вона, як видно, пізнала Мирона і з острахом прошепотіла: "Хлопці, тікайте, тут учора було гештапо".

Київ прийняв нас непривітно. На щастя, друга зв'язкова квартира не була далеко, так що ми вспіли добитися до неї ще перед поліційною годиною. Там ми зразу дізналися, що під час останніх арештів упав наш діяч у Києві, галичанин Ярослав Хомів (псевдо Лімницький). Пізніше його розстріляли в Бабиному Яру.

Почалися звичайні дні підпільного життя. Насамперед побутові справи — прописка, квартира, прохарчування, а в парі з цим знайомство з містом, із місцевими членами та прихильниками ОУН, зустрічі в різних частинах міста, збирання інформацій від зв'язкових, поширення нашої літератури, писання звітів до Проводу, виготовлення матеріялів для підпільних публікацій, що в парі з контактами з виднішими громадянами та потенційними нашими прихильниками, було, між іншим, моїм головним обов'язком. Я швидко побачив, що ані умови, ані час не дозволять мені здійснити первісних плянів ближче познайомитися зі столицею. Все-таки я відносно швидко відвідав будинок університету ім. Шевченка, Театр опери і балету, Володимирський і Софіївський собори, Андріївську церкву, пам'ятник Хмельницькому, руїни Золотих воріт і згодом руїни Успенського собору Києво-Печерської Лаври. Гнітюче враження робив зруйнований Хрещатик. Я мав труднощі дістатися до Софійського собору. Якась старша жінка, що відчинила мені входові двері, сказала, що вступ туди заборонений. Щойно коли я пояснив їй, що я із західніх областей, про що, зрештою, вона могла зразу й сама здогадатися, вона дозволила мені ввійти і в доволі довгій балачці з болем розповідала, як до собору заходили німецькі вояки і як один із них нігтями колупав фрески на стінах.

У поведінці населення Києва вражали сторонню людину дві протиставні риси. З одного боку, понурість, пригноблення, настороженість, з другого — щось на кшталт почуття власної вартости, столичний стиль, а може, навіть гордість. Здавалося, що перше породжене трагедіями, крізь які проходили кияни під більшовицькою владою і за умов німецької окупації, а друге — свідомістю, що вони громадяни міста, кожне місце якого, кожна будівля і пам'ятка говорять про віки могутности, слави та духової культури. Навіть воєнні руїни і німецька бундючність та грубість, що кидалися у вічі на кожному кроці, не могли притьмарити маєстатичного характеру української столиці та культурного обличчя її мешканців. Один малий деталь: я завжди дивувався, як за умов важких побутових труднощів і недостач, щоденних клопотів, непевности і страху люди дбали про свій зовнішній вигляд, як гарячого київського літа носили білі, чисто випрані й випрасовані костюми.

Хочу ще згадати, що пам'ятні місця Києва правили нам також за орієнтири для зустрічей. Звичайно зустрічі призначалися також на Лук'янівці, Куренівці, Солом'янці. Натомість належало оминати нагірну частину Києва, Липки, в яких на місце більшовицьких вельмож поселилися нові німецькі володарі.

Коли я та інші учасники підпілля ОУН їхали на схід, ми одержували приблизно такі завдання: 1) пізнати умови і людей; 2) зберегти існуюче й розбудувати основне ядро підпільних сил та підсилити самостійницькі політичні дії українців Наддніпрянщини; 3) проповідувати програму боротьби проти німців і більшовиків, а цим самим ставити українську справу як самостійний політичний фактор на Сході Европи, а не як причіп до будь-якого імперіялістичного воза — чи то німецького, чи московського; 4) поширювати підпільну літературу; 5) вивчити й дати оцінку своїх і чужих сил як підставу для напрямних політики Проводу ОУН, що перебував у західніх областях.

Ясно, що виконання цих завдань залежало від об'єктивних умов. Що зразу вражало в Києві — то це брутальніший, аніж у західніх областях,

німецький колоніяльний режим. Я приїхав до Києва після погрому, що його вчинили німці в грудні 1941 і в перших місяцях 1942 року над тими українськими національними силами, які з приходом німців вийшли на поверхню, відкрито організували міську адміністрацію, шкільництво, господарське життя, культуру. Жертвами того погрому впали також видатні діячі ОУН під проводом полк. Мельника, які були рушійною силою того народного руху, зокрема Олена Теліга, Орест Чемеринський, Іван Рогач, Микола Кузьмик та ін. Є погляди, що такі масові легальні дії були помилкою, але водночас треба сказати, що, якби не таке хвилеве українське відродження, головні установи міста зразу перебрали б росіяни.

Коли я приїхав до Києва, по цьому етапі залишився тільки спомин, а наші дії були головним чином зведені до підпільних форм. У деяких установах Києва ще висіли написи "говорити по-українськи", але це, за невеликими винятками, була тільки вітрина без змісту. Щоб почути вільну українську мову, треба було йти на базари, де українські селянки продавали привезені із сіл харчові продукти, або бути в колі справжньої української інтелігенції чи взагалі українців, які мали відвагу стояти при своєму. Політичну думку киян мала назовні репрезентувати ганебна коляборантська газета "Нове українське слово", редагована професором Костянтином Штепою. Голова міської ради Володимир Багазій уже був заарештований, а згодом розстріляний.

Одним із разючих показників німецького режиму були масові людоловлі для вивозів на працю в Німеччині. У перші тижні набору робітників, у січні 1942 року, на збірний пункт при Львівській вулиці, де раніше був військкомат, частина людей голосилася добровільно, що було зрозуміло, адже місто голодувало. Але навесні, коли стало відомо, в яких умовах живуть вивезені до Німеччини робітники, охочих їхати туди вже не було, дарма що харчова й побутова ситуація в Києві не покращала. Не помагали накази та заклики гебітскомісара чи звернення редактора "Нового українського слова". Тому людей хапали на вулицях і базарах, саджали у грузовики часто за фальшивим обвинуваченням у спекуляції і везли до Німеччини. До тих, кого зловили і тримали у збірному пункті, доступ місцевому населенню був заборонений.

Пізньої весни 1942 року щораз більше появляються в Києві чутки про дії більшовицького підпілля й навіть партизан. Тут і там траплялися саботажі, а вслід за цим приходили німецькі відплатні акції, себто розстріли і вішання людей та хапання закладників. 5 липня 1942 року "Нове українське слово" надрукувало розпорядження райхскомісара Еріха Коха про заборону під загрозою кари смерти переховувати полонених і партизан та слухати закордонне радіо. Водночас "Нове українське слово" вславилося не тільки рабським плазуванням перед німцями, але також постійним цькуванням т. зв. "мрійників" і "національних романтиків", передусім емігрантів із заходу, які, мовляв, невдячні німцям за визволення, ведуть проти них підривну роботу, а самим киянам забирають місця праці.

Ясно, що таке цькування було звернене проти будь-якої української національної діяльности, а не тільки проти підпілля. У кінцевому результаті, воно, як і превентивний німецький терор, давало зброю більшовицькій агентурі, що водночас намагалася таврувати всіх українських самостійників як вислужників Гітлера. Пригадую, як ще у перших тижнях війни більшовики поширили в Галичині (мабуть, із літаків) листівки, в яких на одному боці красувалася велика гадюка у синьо-жовтих барвах із тризубом на голові, а під нею такий начебто вірш: "Жовто-блакитні люті гади, ви лізете з германцем знов. За ту святу пролиту кров ми вас роздавим без пощади". Нам, які тоді вже були у протинімецькому підпіллі, було смішно читати такі наклепи.

У Києві я таких пашквілів не зустрічав. Зате ми були свідомі, що маємо проти себе не тільки німецьких окупантів, але також більшовицьку агентуру та білих російських емігрантів, зрештою, і місцевих росіян. Звичайно, вони вели свою роботу не тільки проти нашого підпілля, але проти свідомих українців узагалі. Від перших днів німецької окупації вони обсіли різні установи, зокрема, служили німцям як перекладачі та секретарки і з усіх позицій робили доноси на українців.

Для нас, учасників підпілля, ті люди були небезпечніші, як самі німці,

digitized by ukrbiblioteka.org

їм легше було нас розпізнати хоча б по мові. Подібно було з т. зв. чорною поліцією, яку німці створили після погрому на переломі 1941 і 1942 років. Чорними їх називали тому, що вони мали чорні пояси-обвідки на рукавах сірих одностроїв. Служили у цій поліції елементи часто з кримінальним минулим, які завжди готові вислуговуватися кожній владі, а також агенти НКВД. Їх особливо треба було оминати підпільникам.

Коли все-таки наше підпілля втримувалося, то це треба завдячувати не тільки завзяттю його людей, але дуже великою мірою також допомозі киян. Я думаю про допомогу у побуті, себто квартири, прохарчування та подібне, але не меншою мірою про політичну співпрацю. А діялося це за умов німецького терору і страху перед поверненням більшовиків. Цей страх був більший, аніж я собі уявляв. Пригадую одну товариську зустріч гурту молодих людей. Розмова йшла про німців, і всі без винятку обурювалися їхньою політикою. Раптом одна дівчина наче ненароком завважила: "А хіба наші кращі?" Інші присутні зреагували на це перелякано і гостро, мовляв, що вона таке говорить. Я зрозумів, що тут діяли не симпатії до більшовиків, але природний страх перед їхнім поверненням, отже, небажання як-небудь проти них прогрішитися. Зрештою, влітку 1942 року серед киян переважала опінія, що німці війну програють у результаті їхньої дурної політики.

Працюючи за таких складних умов, наше підпілля мало все-таки деякі успіхи. Ми забезпечили видання згаданої вже газети "За самостійну Україну" та її поширення, разом з іншими виданнями, привезеними із західніх областей. Раніше створену організаційну мережу ми поширили з місцевого населення, головно молоді, і зміцнили зв'язки з нашими прихильниками.

В наших пошуках ми орієнтувалися, крім молоді, на дві групи людей. Насамперед ми шукали ті національно-демократичні елементи, які збереглися і далі жили ідеями Української Народної Республіки чи державної незалежности взагалі. А ще тих, кого можна б умовно назвати націонал-комуністами чи, точніше, розчарованими колишніми прихильниками комунізму. Ми швидко зорієнтувалися, що до одних і других промовляє наша ясна й відверта плятформа протинімецької боротьби і не менш ясна позиція в питанні державної незалежности. Звичайно, вони, як і ми, були свідомі великої різниці сил між українськими самостійниками та їхніми ворогами з Берліну чи Москви. Але це було радше питання тактики, а не стратегії чи остаточної мети боротьби.

Натомість у нашому новому оточенні ми зустрічались із застереженнями до світоглядового уніформізму ОУН та її монопольного становища в суспільстві. Наші нові члени і прихильники категорично обстоювали позиції, що їх тепер називають світоглядовим плюралізмом і плюралістичним суспільством, боронили принципи демократії. При цьому перші серед наших нових співробітників посилалися на демократичні позиції УНР, другі на ідеологічне та програмове банкрутство більшовицького тоталітаризму. Вони вказували також на злочинність нацистів не тільки як окупантів, але і як носіїв насильства над суспільством. Вони казали — може, спрощено, — що на місце компартії вони у власному суспільстві не хочуть ставити нацпартію. Щодо німців чи їхніх перспектив на сході, вони були переконані, що німці програють та що слід готуватися до повернення більшовиків.

У зустрічі з Наддніпрянщиною діячі підпілля ОУН мусіли також звернути більшу увагу на питання соціяльно-економічного характеру в програмі своєї організації. Це не значить, що до 1941 року в літературі та програмі ОУН про ці проблеми не писалося. Один із членів-засновників ОУН і її провідний діяч у передвоєнному періоді Микола Сціборський був автором кількох праць на тему робітництва й селянства, а його писання знайшли віддзеркалення у постановах Великих Зборів (віденського у 1929 і римського у 1939 роках). За критеріями західніх демократичних партій, точніше, їхніх програм у галузі соціяльно-економічної політики, ОУН із її пропозиціями соціяльного ладу в українській державі можна було кваліфікувати як політичну партію дуже ліворуч від центру: вона проповідувала удержавлення важкої промисловости, транспорту, банків і великої торгівлі, кооперативну та обмежену приватну власність, а водночас у її програмі пропонувалися "виробничі ради з представників підприємців,

керівників і робітників, з правом вгляду і контролі техніки продукції" (віденський Конгрес 1929 р.) та "законна участь робітників у кермі і зисках підприємств" (краківський Великий Збір ОУН 1941 р.). У цій програмі не було проповіді ані повернення приватного капіталізму, ані збереження державного капіталізму більшовицького типу.

Незалежно від цього, на Наддніпрянщині показалося, що, інакше як у західніх областях, зокрема в Галичині, програмі соціяльного ладу, отже положенню майбутнього робітника, селянина, професійного інтелігента чи діяча культури, присвячували більше уваги, не бажаючи задовольнятися такими крилатими гаслами, як, наприклад, "земля — селянам", "заводи — робітникам", бо такі загальники, як і саме гасло вільної України, без з'ясування політичного устрою, людей не мобілізували. Це приводило до ширших дискусій, які згодом мали великий вплив на програмові переміни, що сталися в ОУН під час німецької окупації і були завершені в Постановах III Великого Надзвичайного Збору ОУН у серпні 1943 року і визначили зворот від інтегрального націоналізму до демократії.

Я ще хочу згадати принаймні про декілька осіб, що були учасниками подій, про які я тут розповідаю. На жаль, більшість із них невідома, бо вони були знані тільки під псевдонімами, а про інших, які ще можуть жити на Україні, навіть сьогодні, через сорок років, не можна було говорити.

В Буффало живе Василь Потішко, 1895 року народження, колишній член Української Партії Соціялістів Революціонерів, член Українського Генерального Військового Комітету Української Центральної Ради в 1917 році, в'язень більшовицьких концтаборів, а під час німецької окупації України — заступник голови Вукоспілки, себто центру споживчої кооперації в Києві, співробітник нашого підпілля, а в 1944 році один із членів-засновників УГВР. Тісно співпрацював із підпіллям також Кирило Осьмак, голова згаданої Вукоспілки. Він також народився на Наддніпрянщині біля 1900 року, був членом Центральної Ради, згодом співробітником Директорії, пізніше учасником повстанського руху. Після процесу СВУ засуджений на п'ять років заслань, працював поза межами України. На Великому Зборі УГВР Осьмака вибрали її президентом, він залишився в протибільшовицькому підпіллі, але вже восени 1944 року його заарештувало НКВД, мабуть, не знаючи, хто він такий. Він помер у тюрмі.

Я хочу згадати, що в нав'язанні зв'язків з Осьмаком і Потішком у Києві нам посприяла Людмила Івченко, а їхня співпраця з нашим підпіллям мала для нас іще один вимір: вони помагали нам харчами, точніше, сушеними буряками. Це були буряки, що замерзли на полях узимку з 1941 на 42 рік, а згадана Вукоспілка, яку очолювали Осьмак і Потішко, одержала від німців дозвіл зібрати ці буряки й розділити між сільськогосподарськими кооперативами. За напівголодних умов воєнного Києва ці висушені і порізані на кусні буряки були цінним надбанням для населення, а також членів підпілля.

У проводі ОУН Київського краю — як я згадував, його очолював Дмитро Мирон — були також згадуваний уже Петро Сак-Могила, два викладачі Київського університету — Булат і Синій (псевдоніми), один старий член ОУН із Волині і я. 25 липня 1942 року біля Театру опери і балету гештапівці спробували заарештувати Мирона, який мав там організаційну зустріч. Згодом з'ясувалося, що німецька засідка сталася в результаті провокації. Мирон почав утікати, але його важко поранили і в непритомному стані привезли до найближчої лікарні, де безуспішно намагалися його врятувати. Про це поінформував мене наступного дня наш прихильник киянин д-р Журко, який працював у тій лікарні. У 1943 році д-р Журко виїхав на Захід, поселився в Каліфорнії і там помер. Провокатор, який спричинив смерть Мирона, потрапив згодом до рук ОУН.

Після смерти Мирона головою київського проводу став Петро Сак, який, однак, як редактор газети "За самостійну Україну", частину свого часу проводив у Вінниці. Сак був автором праці "Україна — якою була, якою є і якою буде". У 1943 році він потрапив до рук гештапо і був розстріляний. Така сама доля спіткала Булата. Член київського проводу,

digitized by ukrbiblioteka.org

який походив із Волині, виїхав із Києва у серпні 1942 року, і його доля невідома. Синій до останнього часу жив і, мабуть, живе в Києві.

Хочу ще згадати двох зв'язкових дівчат, які 1942 року працювали в Києві. Це Наталка Винників і Надія Романів — обидві галичанки. Дві місцеві зв'язкові — Леся і друга, псевда не пригадую, — залишилися в Києві, і їхня доля невідома. Наталка Винників була як член ОУН суджена більшовиками в січні 1941 року у Львові на процесі, що відомий як процес 59 студентів і студенток Львівського університету. Її, як і десять інших українських дівчат, засудили тоді на кару смерти, яку згодом замінили на 10 років таборів. Першого дня нападу Німеччини на СРСР Наталку та інших в'язнів вивезли до тюрми в Бердичеві і, коли наближалися німецькі армії, енкаведисти тюрму підпалили, а тих, хто пробував утікати, обстрілювали скорострільним вогнем. Наталці пощастило втекти і повернутися до Львова. Під час німецької окупації вона виїхала до Києва як член ОУН. Восени 1942 року її заарештували і розстріляли в Бабиному яру. Надія Романів вернулася до Галичини, згодом вийшла заміж за командира УПА-Захід Василя Сидора-Шелеста. У 1948 році вони обоє згинули в бою з НКВД.

Як видно з названих фактів, ОУН заплатила дорогу ціну за працю на Наддніпрянщині. Великих втрат на переломі 1941 і 1942 років завдали німці також ОУН під проводом полк. Мельника. Проте наші досягнення теж були чималі. Самим походом на Схід українські націоналісти західніх областей документували нерозривну єдність двох частин України, які до того часу жили окремим життям. Подібно як у 1918 році галицький корпус Січових Стрільців вирішив залишитися на Наддніпрянщині в розпорядженні Києва, відмовляючись іти боронити вужчу галицьку батьківщину перед поляками в ім'я гасла "Через Київ — на Львів", так само і ми вірили, що остаточно доля України буде вирішуватися на її центральних землях. Ми також ішли туди в переконанні, що, після двох десятиріч більшовицького терору і за умов німецького колоніяльного поневолення, на Наддніпрянщині важко буде знайти організовані сили самооборони народу і що частинну допомогу в цьому завданні можуть дати кадри організованих українських націоналістів із західніх земель. Ішлося також про те, щоб така організована формація вийшла зразу з програмою боротьби проти німців і проти Москви, яка у тому часі намагалася брехливими засобами виступати в ролі захисника українських національних інтересів проти гітлерівської агресії.

Наскільки нам пощастило виконати ці завдання? Джон Армстронг у своїй відомій праці "Український націоналізм" дає таку оцінку:

"Український націоналізм був одиноким динамічним антикомуністичним рухом, спроможним вести широку пропаганду у Східній Україні під німецькою окупацією. (Очевидно, під українським націоналізмом автор розуміє не тільки підпілля, але й легальні вияви української самобутности). Він мав відданих людей, які вели організовану працю, і породжував ентузіязм і готовність до жертв... Існувала стимулююча сила, були напівформовані кадри, але загальна маса залишилася байдужою".

Я думаю, що оцінка Армстронга надто песимістична. Якщо під загальною масою розуміти мільйони людей, то, справді, серед усіх народів вона здебільшого мало зацікавлена громадськими справами. Інакше, однак, коли під масами чи народом розуміти тих, які виявляють більшу чи меншу активність. Без таких мас усяка громадська дія приречена на провал, а підпілля просто немислиме. Якраз у Києві це найкраще показалося. За умов німецького терору, а також страху перед поверненням більшовиків, ті люди більше ризикували своїм життям і життям своїх рідних, аніж члени підпілля. Тому, попри побутові труднощі та небезпеки, я завжди з великою пошаною думаю про тих киян, а моє перебування в Києві зараховую до найкращих переживань у моєму житті.

Володимир РОЖКО

СКАРБНИЦЯ ВОЛИНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Ой буде нас, мати, по горах-долинах.
Ой буде нас, мати, по чужих чужиах.
(З народної пісні)

Історична недоля нашого народу віками стелила тернові дороги чужини його синам і дочкам, вела їх у далекі й невідомі краї. Пролягали ті дороги на Північ, Сибір, Далекий Схід, а століття тому провели вони перших наших братів і сестер до загадкової Канади. Серед перших поселенців у країні Кленового листка були й наші земляки-волиняни. Вони ставали лісорубами, прокладали залізничні й шосейні шляхи, добували вугілля в шахтах, освоювали прерії. Виростали на канадській землі села з українськими назвами, церквами, школами. Видавалися перші газети, журнали, книжки українською мовою.

Канада пережила три великі хвилі української еміграції. Першу — від 1891-го до 1914 року, другу — між двома світовими війнами, третю — повоєнну. У складі останньої було чимало не винищеної енкаведистським та гестапівським терором української інтелігенції, зокрема, з Волині. Наприкінці 40-х — на початку 50-х років із таборів для переміщених осіб у Західній Німеччині й Австрії українські емігранти виїхали до США, Канади, Південної Америки, Австралії. В американському місті Нью-Йорку та канадському Вінніпезі поселились тоді невеликі, але дуже свідомі свого українства групи волинян-науковців, які горіли бажанням творити на чужині добро для рідної землі, збагачувати наукову скарбницю волинезнавства новими працями.

Наші земляки в Нью-Йорку об'єдналися 1950 року в товариство "Волинь", філії якого постали в Клівленді, Буффало, Вінніпезі, Торонто, а пізніше — в Південній Америці, Австралії, Європі.

Дуже активна група волинян-науковців із Вінніпега 21 липня 1951 р. скликала тут установчі збори й заснувала Інститут дослідів Волині. На зборах прийнято статут, обрано раду, дирекцію ІДВ. До складу дирекції ввійшли: голова — доктор Ю. Мулик-Луцик, секретар — інженер М. Бойко, скарбник — редактор М. Подворняк, референт — інженер Ф. Онуфрійчук.

Товариство "Волинь" та ІДВ мали не тільки об'єднувати земляків, а насамперед збирати, зберігати й видавати матеріали про Волинь, які збереглися в емігрантів-волинян із трьох хвиль еміграції, науково й об'єктивно висвітлювати на сторінках цих видань питання минулого Волині.

Товариство "Волинь" у Нью-Йорку почало видавати квартальний журнал "Волинь" (побачили світ два номери), а ІДВ у Вінніпезі — збірник "Волинь у боротьбі за волю України". Завдяки співпраці земляка-видавця С. Кравця місцем їх друку вибрано Буенос-Айрес в Аргентині.

Щоб не розпорошувати наукових сил і видавничих коштів, ці два видання були об'єднані. 1953 року вийшло перше число науково-популярного збірника волинезнавства "Літопис Волині". Дотепер видано вже 16 чисел.

Перше число "Літопису Волині" помістило низку дуже цінних матеріалів з історії нашої землі, зокрема: Ю. П. "Назва Волинь", А. Дублянського "Легенда про заснування Луцька", його ж "Замок Любарта в Луцьку", "Українські марки Волині",

digitized by ukrbiblioteka.org

Т. Присяжного "Масові вбивства в Луцьку", Л. Дольського "Похорон в Луцьку" (про енкаведистські звірства 23 — 24 червня 1941 року) та інші.

ІДВ став продовжувачем славних наукових традицій Інституту дослідів Волині, що його заснували 2 грудня 1900 року в Житомирі талановиті й енергійні вчені Н. П. Дашкевич, Н. І. Коробко, П. А. Тутковський, Я. В. Яроцький, письменник В. Г. Короленко та інші. Науковці інституту дослідили багато сторінок історії волинської землі. Ще й дотепер наукове волинезнавство, як і вся українська історична наука, не може обійтися без праць видатного вченого Н. І. Теодоровича, який був серед засновників цього наукового закладу.

ІДВ у Вінніпезі став своєрідною надбудовою товариства "Волинь". За організаційною структурою він складається з ради, яка є науковим тілом ІДВ, контрольної комісії та дирекції. Почесним головою ради було обрано митрополита Іларіона. У різний час серед його членів, окрім згаданих вище, були Б. Дзівак, Л. Островський, А. Матух (усі троє були засновниками товариства в містах найбільшого поселення волинян у США), І. Дубилка, М. Волосевич, М. Котульський із Торонто, А. Молитвинюк, І. Онуфрійчук із Вінніпега. За сорок років діяльності ІДВ його організаційна структура вдосконалювалася, змінювалася відповідно до нових вимог.

Аби здійснити наукові й видавничі плани, потрібні були кошти, тож при ІДВ засновано Волинський видавничий фонд, який твориться з добровільних пожертв членів товариства "Волинь", коштів реалізації його видань, збору серед громадянства Канади й інших країн вільного світу, проведення так званих волинських колодок, під час яких розігруються на лотерею виготовлені жінками-волинянками вишивки, кераміка, кулінарні вироби тощо. Поважним внеском до цього фонду був заповіт митрополита Іларіона, за яким ІДВ має виняткове право на видання його творів. Першими жертводавцями фонду були М. Котульський, С. Наливайко, Ф. Степанчук, Я. Трембач та інші. Завдяки їхнім внескам був покладений добрий початок.

Протягом сорока років ІДВ й товариство "Волинь" здійснили поважну працю. Це передусім видання неперіодичного науково-популярного збірника волинезнавства "Літопис Волині", на сторінках якого висвітлено дуже багато цікавих тем. Уміщені матеріали стосуються археології, природи, географії та населення Волині, історії визвольних війн, польської, німецької та радянської окупацій, релігійного життя, культури й побуту, літератури, преси, філателістики, нумізматики, волинських організацій, волинян у світі, спогадів чужинців про Волинь тощо. Ці праці становлять важливий внесок до скарбниці наукової волиніани, дозволяють нам знаходити духовне коріння, на якому зростало дерево нашого народу. З кожним наступним числом видання ставало не тільки досконаліше за формою, а й багатше за змістом.

Окрім "Літопису", у видавничому каталозі ІДВ та товариства — майже 70 праць відомих учених української волинської діаспори. Серед них сімнадцять творів із наукової спадщини митрополита Іларіона (в миру професора І. Огієнка), якому, до речі, ми завдячуємо найдосконалішим перекладом Святого Письма. Його праці охоплюють різноманітні сторінки з історії української церкви ("Свята Почаївська Лавра", "Мої проповіді", "Паїсій Величковський", "Митрополит мученик М. Мацієвич", "Дохристиянські вірування українського народу"), історії літератури та культури ("Релігійність Т. Г. Шевченка", "Українська література", "Наша літературна мова", "Словник Шевченкової мови", "Постання азбуки й літературної мови в слов'ян", "Український стилістичний словник" та інші). Триває видання його монументальної праці: "Етимологічний-семантичний словник української мови". У каталозі також праці інших поважних учених і спогади видатних діячів: "Нариси історії Волинської землі" проф. І. Левковича, "Стародавні пам'ятки Волині", "Стара Волинь і Волинське Полісся" та "Річка Прип'ять і її доплави" проф. О. Цинкаловського, "Український рік у народних звичаях" (у п'яти томах) проф. С. Климника, "Духовність українського народу" протопресві-

тера С. Ярмеця, "Армія без держави" Т. Бульби-Боровця та десятки інших. Помітне місце у видавничому каталозі посідають твори найвідомішого письменника волинської діаспори Уласа Самчука. Заходами ІДВ, членом якого письменник був упродовж багатьох років, побачили світ його твори "Марія", "Планета ДІПІ", "Втеча від себе", "На коні вороному". Дуже цінними є праці Е. Пастернака "Нариси історії Холмщини і Підляшшя", А. Горохович "Поетика Лесі Українки і її афоризми". Завдяки ІДВ прийшли до читача твори письменників з України В. Сосюри "Засуджене і заборонене", Є. Гуцала "Родинне вогнище". Важливе місце у видавничій діяльності посідає також видання карток, марок, різдвяних і великодніх поштівок із волинською тематикою.

Здобутки товариства "Волинь" та ІДВ за 40 років їхнього існування маємо завдячувати також підтримці волинян, що їх гірка повоєнна доля розкидала по різних країнах світу. Десятки і сотні людей систематично допомагали своїм науковим громадським інституціям. До Вінніпега, де при Українському народному домі розміщуються їхні канцелярія, архів і бібліотека, з усіх країн вільного світу, де живуть волиняни, надходили і надходять цінні документи й фотоматеріали, наукові праці й інші матеріали з історії Волині. Тісно співпрацювали з ІДВ відомі волиняни: наймолодша сестра Лесі Українки Ізидора Косач-Борисова, письменники Оксана Лятуринська, Віталій Волков, Улас Самчук, скульптор Леонід Молодожанин, маляр В. Васильківський, доктор медицини Федір Тижук, церковні достойники УАПЦ митрополит Полікарп, архієпископ А. Дублянський, єпископ В. Дідович та ін. Протягом певного часу підтримує наукові контакти з ІДВ й товариством "Волинь" і автор цих рядків.

digitized by ukrbiblioteka.org

Богдан ПЕВНИЙ

ВЕЛЕТЕНЬ ПОМІЖ НАМИ

Не помітити велетня серед юрби неможливо. Маю на увазі велетня духу. Часто його зовнішність аж ніяк не в'яжеться з прийнятим уявним образом легендарних велетнів. Через близькість ми звикли легковажити ним і тільки згодом, оглянувшися, з перспективи пройденого, усвідомлюємо винятковість нашого спілкування.

Сказане особливо питоме тим, кому судилося врости у клаптик американської України, що на Другій авеню, приблизно між Сьомою і Дев'ятою вулицями у Нью-Йорку. Тут пройшла вся наша діаспорна політична та інтелектуальна верхівка.

Ось, наприклад, пригадую кремезну людину, вдягнену у фланелеву клітчасту сорочку канадського лісоруба поруч з елегантним чоловіком середнього зросту із шляхетним, виплеканим обличчям.

Чи не зварювач металів зустрівся із своїм кредитором обговорити цехові справи?

Нічого подібного. Це наші духовні велетні, скульптори Олександр Архипенко і Сергій Литвиненко. Кожен великий своєю власною, відрубною величиною. А які ж вони були інші, не схожі один на одного, і то не лише виглядом, але передусім своїми творами.

Перший, космополіт, відкривав нові форми і матеріали, пригортав до себе увесь світ, хотів навчити його бачити по-новому; другий більше за все цінував своє середовище, його сукупність, прагнув охоронити його, зберегти.

Перший киянин, другий полтавець, одначе єднала їх доля — не довелося їм жити на рідній землі та дочекатись дня, коли Україна зможе назвати їх своїми дітьми.

На відкритті персональної виставки скульптури Михайла Черешньовського в Українському музеї в Нью-Йорку, 11 листопада 1991 року: скульптор і куратор виставки Богдан Певний.

Архипенко створив нову ідіому в модерній скульптурі, відкрив методу відображати пластичні форми отворами і заглибинами, поєднав малярство з тривимірними конструкціями у новому мистецтві, що охоплює зорові здобутки не тільки кубізму, але і футуризму, конструктивізму і класичної скульптури. Він здобув світове визнання за свій революційний підхід до форми, кольору і матеріалу.

Литвиненко, учень знаменитого Еміля Бурделя, привіз із світової столиці мистецтва Парижа в тоді провінційний Львів імпресіонізм у скульптурі та поставив на могилі великого українського поета, письменника і мислителя Івана Франка відважний задумом пам'ятник "Каменяр", якого авторство надто довгий час йому забирали, промовчували недруги нашого культурного зростання.

Ось, проходячи тим самим нью-йоркським Подолом, зверніть увагу на малого зростом, похилого, з неслухняним постриженим під їжака сивим волоссям чоловіка в обов'язково сірому одязі, що звисає на ньому так, неначе під ним немає тіла. Він усмішкою і блискучими, глибоко по-

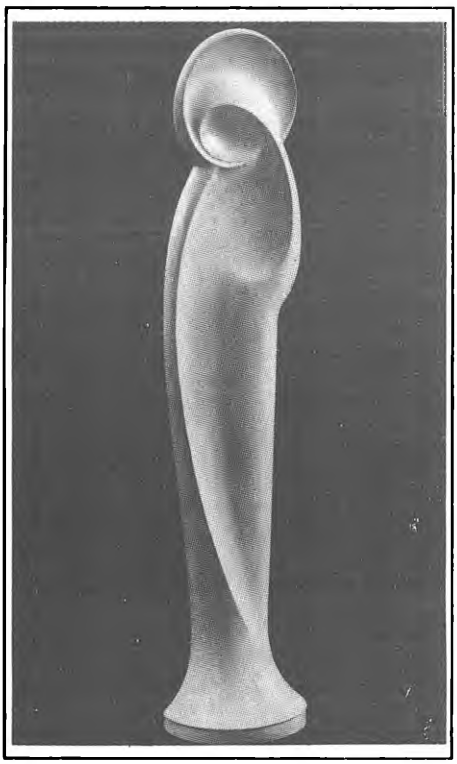

Михайло Черешньовський "Модерна Мадонна", Нью-Йорк, США, 1953, дерево, 53,25 см.

Михайло Черешньовський "Мати Божа, сидяча із сплячим Дитятком", Нью-Йорк, США, 1953, бронза, 120 см.

ставленими очима запрошує перехожих на чергову виставку нікому не знаного маляра. Це ще один наш велетень, скульптор Михайло Черешньовський — людина, яка творить кришталево чисті речі та вірить, що своїм мистецтвом зможе ушляхетнити зачерствілу людську душу.

Якщо Литвиненко був одним із засновників Об'єднання Мистців Українців в Америці та від 1952 року очолював його з малими перервами аж до своєї смерті 1964 року, то Черешньовський перейняв після нього увесь тягар керівництва Об'єднанням і безперебійно несе його вже двадцять п'ять літ. Він сам влаштував сотні виставок творів українських мистців — індивідуальні та групові. Про його самопосвяту і безпретензійність можна розказати десятки зворушливих історій.

Архипенко, Литвиненко і Черешньовський — співтворці піднесення, яке переживає українська скульптура на Україні та в діаспорі. Хай буде, що на Україні це піднесення позначене близною у вигляді соціалістичного реалізму, але все-таки піднесення, і то піднесення не лише навздогін авангардові, але з наявністю нових творчих концепцій, бо інакше неможливо пояснити конструкції Василя Єрмилова і геометричні узагальнення Івана Кавалерідзе. А піднесення сучасної скульптури поза межами України присутнє хоч би в довгому переліку скульпторів. Окрім уже згаданих Архипенка, Литвиненка і Черешньовського, це Міртала Бентов, Ірина Букоємська, Андрій Дараган, Михайло Дзиндра, Ярема Гарабач, Ярослава Геруляк, Федір Ємець, Олександр Капшученко, Григор Крук, Оксана Лятуринська, Василь Масютин, Костянтин Мілонадіс, Лев Молодожанин, Богдан Мухин, Антін Павлось, Василь Палійчук, Михайло Паращук, Валентин Сім'янцев, Михайло Урбан, Анна Фаріон і Адріяна Шум. Вони далеко не всі, деякі з них уже відійшли в засвіти.

Треба пам'ятати, що скульптура на Україні розвивалася запізнено, аж із кінці XVIII століття, за посередництвом і впливами польського католицизму і прищепленого Петербургом академізму. Провісниками скульптури об'ємних форм на заході України

digitized by ukrbiblioteka.org

були львів'яни Йоган Пінзель і Михайло Філевич, а на сході випускники Петербурзької Академії мистецтв Іван Мартос і Михайло Козловський.

Відомо, що успадковані Україною з Візантії іконописні особливості, де найсміливіші прояви просторовості зупинилися на плитких рельєфах з явною боязню перед поганським ідолопоклонством, не могли бути пригожим грунтом для розвитку круглої скульптури. До того негативно впливало природне довкілля — відсутність каменю на центральній і степовій Україні.

Пізніше традиція, а скорше її брак відіграли і позитивну роль — допомогли Архипенкові шукати своєї праформи у творах, доведених до максимальної простоти, до гри площ і ліній, опуклостей і вглиблень. Тут уже мова про іншу спадщину — атавістичну і генетичну, спадщину передхристиянського мистецтва, що сягає на землях України глибини віків: палеоліту, витворів з Мізинської стоянки, трипільських теракотових статуеток, кам'яних степових баб, рельєфних окрас скитів і сарматів.

Правда, на Україні існують ще інші традиції декоративної скульптури, різьблення у дереві, ліплення з глини. Пов'язані вони з виготовленням надгробків, різьблених іконостасів, ліплених порталів, рельєфів на фасадах будов і, нарешті, з проявами ужитково-декоративної народної творчості, особливо розвиненої на Україні, із своїми регіональними різновидами — полтавським, гуцульським, лемківським тощо. Можливості звернутися до народного примітиву були частинно використані в сучасній українській скульптурі Григором Круком у жорстких і простодушних селянських сюжетах і Григорієм Пецухом в абстракціях з елементами народної лемківської різьби та іншими сучасними скульпторами.

У цій розповіді хочу зупинитися над двоякою творчістю Черешньовського. Вона у нього чітко розмежована на класичну, у найкращому розумінні цього слова, і декоративно-прикладну дереворізьбу. Між ними у нього мало уступок задля якогось новотвору — схрещення первинної, наївної народ-

Михайло Черешньовський "Мадонна на колінах", Нью-Йорк, США, 1955, дерево, 54,5 см.

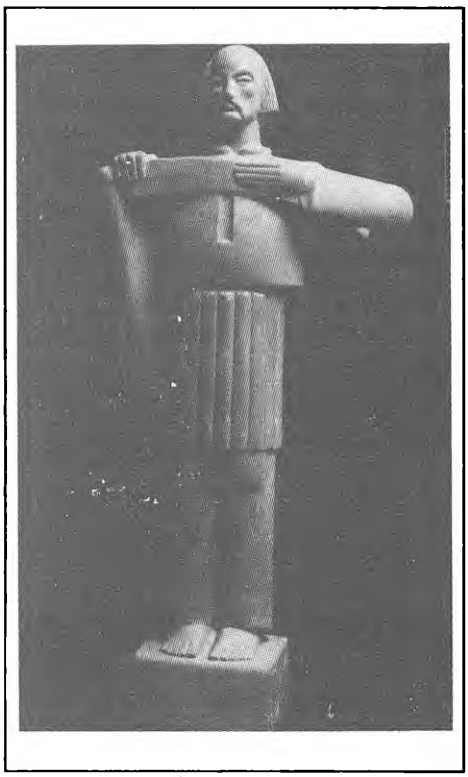

Михайло Черешньовський "Косар", Нью-Йорк, США, 1951, дерево, 52 см.

ної різьби з академічною скульптурою і її витонченістю, багатогранністю, довершеністю. Черешньовський — скульптор з ретельною фаховою освітою і різьбяр, що, дослівно, "вийшов з народу".

Розповісти про творчість Черешньовського не можна, відірвавши її від драми особисто пережитого. Вони становлять одну нероздільну цілість.

На суміжжі України з Польщею і Словаччиною, врізавшись глибоко у польську етнографічну територію, у горах Карпатах, на перехресті національних, політичних, культурних і релігійних зударів лежить забута Богом і людьми земля Лемківщина. Її ще недавно заселяло корінне українське плем'я лемків, яке останнім з усіх українських племен зазнало нищівного процесу цивілізації і зберегло від передісторичних часів архаїчні форми свого мовного діалекту, поетичної словесності, народної творчості і незайманої вікової культури. Пишу в минулому часі, бо 1947 року лемків насильно виселено з прадідівської землі. Навіки пропала антропологічна і етнографічна скарбниця, не згадуючи вже про безпрецедентну людську трагедію.

Тут, на схилах Низьких Бескидів, недалеко річки Сяну, біля містечка Балигорода Ліського повіту, в селі Стежниці, в убогій селянській сім'ї Єви Тех і Матвія Черешньовського 5 березня 1911 року народився син Михайло. Сім'ю Черешньовських, за звичаєм, з давніх-давен ще називали Башчиною, слід чого загубився в давнині. Михайло був найстарший, за ним прийшли сестри Катерина й Анна та брат Іван.

Перша світова війна нанесла особливий удар Лемківщині: фронт пройшов нею декілька разів, лишаючи за собою великі спустошення. Михайлового батька забрали до війська, і він був на фронті тяжко поранений. Повернувшись додому, не прожив і півроку. Михайлові тоді було ледве п'ять літ і осамітнена матір з чотирма маленькими дітьми сама господарювала на землі. Їй тяжко було прогодувати малих сиріт з клаптика грунту біля хати, і вона доробляла, прядучи ночами лляну і конопляну пряжу. Вони жили в неймовірній біді. Михайло змалечку пас громадську худобу, а серед неї єдину власну корову, яка, справді, рятувала від голодної смерті цілу сім'ю.

Хоч лемки славилися своєю рельєфною різьбою, в околиці, де виростав Михайло, селяни не різьбили, і він

Михайло Черешньовський "Портрет дружини", Міттенвальд, Німеччина, 1950, бронза, 42 см.

Михайло Черешньовський "Балерина Рома Приймо", Нью-Йорк, США, 1960, дерево, 51 см.

digitized by ukrbiblioteka.org

ніколи нічого різьбленого не бачив, окрім різних дрібниць: іграшок, гуцульських топірців чи скриньок, що їх продавали на базарі захожі народні ремісники, та іконостасів у старій і новій церквах у недалекому Балигороді. Особливо він сподобав вплетені в орнамент іконостасу різьблені голівки янголів з крильцями, зокрема, одного з них, який до нього, як це йому уявлялося, ласкаво усміхався і був не лише предметом Михайлового захоплення, але і безнастанних наслідувань. Він сам не знає, коли, як і чому почав різьбити — зовсім правдоподібно, що початок має свій зв'язок з янголовою усмішкою. Спочатку він отак собі стругав патики, вирізував на них взори — з-під ножика виходили цікаві іграшки. Потім зробив собі сам різці та долітця і почав по-справжньому різьбити. Кажуть, що у лемківських селах різьбою займалися майже всі хлопці, але для багатьох була вона забавою, яка припинялася, коли діти дорослішали. Не так сталося з Михайлом.

Він уже дитиною вирізнявся винахідливістю і хистом майструвати, без чого справжнє мистецтво немислиме. Наприклад, він самотужки задумав вирізувати з кістки гудзики, що їх на селі було обмаль і жінки випрошували їх від нього для застібання сорочок з виготовленого ними ж лляного полотна; витоплював олово з набоїв, які валялися по полях після війни, і відливав з нього топірці, що їх вживали у весільних обрядах; сам зробив собі скрипку, яку сільські знавці-музики подивляли і дуже цінували. Був час, що він сам хотів стати музикою.

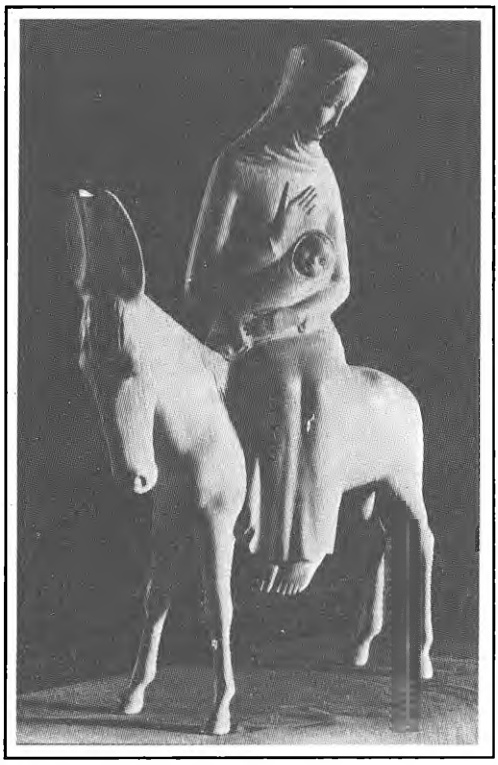

Михайло Черешньовський "Утеча до Єгипту" — різьба в дереві.

Михайло Черешньовський пам'ятник Лесі Українці, "Гайд Парк", секція 17, Торонто, Канада.

Коли Михайлові було десять-дванадцять років, він уже різьбив гарні речі, але тримав це в таємниці від матері, бо вона часто сварила, що він марнує дорогий час.

"Чи то ж не гріх переводити дерево на таку забаву?" — докоряла вона.

Різьблені речі Михайло ховав на стріху у снопах.

Коли вже був підлітком і мав років з п'ятнадцять, перед Зеленими святами, увійшовши у сіни, несподівано підслухав материні нарікання перед сусідкою, що, мовляв, ідуть свята, а в

Михайло Черешньовський "Оксана", Нью-Йорк, США, 1962, дерево, 46 см.

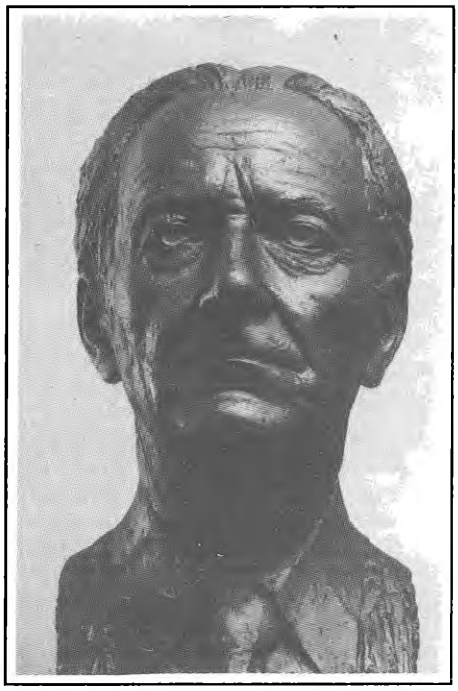

Михайло Черешньовський "Актор і режисер Йосип Гірняк", Нью-Йорк, США, 1969, гіпс, 61 см.

них навіть картоплі немає. Михайло, хоч сам добре знав про голодний стан удома, був уражений материною мовою і вирішив якось їй допомогти. Але як? Єдиним, що було, на його думку, цінним, — це його власна різьба. Але чи оцінять її інші? Після вагань він вирішив занести різьбу до містечка і спробувати її продати.

Дочекавшись ярмаркового дня, Михайло пішов до Балигорода. У містечку він похапцем розклав свої різьблені речі на сходах до місцевого суду, сподіваючись, що саме тут він знайде покупців. Урядовці суду справді зацікавилися Михайловою різьбою, і він продав її за добрі гроші. Серед його праць була досить велика вирізьблена з грушевого дерева зозулька, що сиділа на галузці. Її купив адвокатський помічник Осип Копач. Так Михайло заробив 49 золотих, за які тоді у Польщі, як він сам розказує, "можна було купити порядну корову". Поспішно біг він додому, тиснучи в кулаці зароблені гроші, бо в його штанях не було кишень. Прибігши, віддав гроші матері і розказав їй, що це його заробіток за різьбу, яку так довго ховав від неї. Обнявши одне одного, обоє плакали з горя і щастя.

Балигородська епопея на цьому не закінчилася. Осип Копач, відповідно оцінивши талант хлопця, переконав матір віддати талановитого сина на науку різьби. Спочатку Копач пробував влаштувати Михайла у Львові, тому звернувся до скульптора Сергія Литвиненка, який мав майстерню при вулиці Пісковій, де було постійно декілька учнів. Литвиненко, оглянувши праці Михайла, відіслав їх назад Копачеві з приміткою, що вони нічого особливого собою не являють. Тоді Копач звернувся за допомогою до Володимира Кобринського, директора Коломийського музею "Гуцульщина"; він влаштував Михайла в школі дерев'яного промислу в Коломиї, де був різьбярський відділ. Тут Михайло безкоштовно жив і харчувався один рік у шкільній бурсі, а згодом перейшов на приватне помешкання і утримував себе з продажу декоративної різьби. Після чотирьох років навчання Михайло склав іспити на челядника і майстра, що могло дати йому дальший відповідний заробіток, але він не був задоволений своїми досягненнями.

У Коломиї Михайлові знання про світ значно розширилися, а разом з тим і вимоги до самого себе. Він читав, вчився, спостерігав, різьбив не тільки у дереві, але пробував працювати й з

digitized by ukrbiblioteka.org

іншими матеріалами, ліпити з глини. У нього розбудилося бажання більше навчитися, стати не лише різьбярем, але справжнім скульптором. Тут Михайло, зустрівшись з українським національним відродженням, усвідомив свою приналежність до великого українського народу і його стремління визволитися від чужого гніту.

1932 року Черешньовський поїхав до мистецького центру Польщі — Кракова, де була вища школа декоративно-ужиткового мистецтва, яку по-польськи називали "Школою штук здобнічих і пшемислу артистичнего" і яка була загальновідома як Інститут пластичного мистецтва ім. Щепанського. Михайла прийняли до відділу скульптури, в якому його вчили професори Кароль Гомоляч, Збислав Маційовський і Францішек Кальфас. Вони наголошували на стилізуванні природи згідно з основами геометрії та кубізму. Треба підкреслити, що мистецтво скульптури у тодішньому Кракові вагалося між уподобаннями двох впливових польських скульпторів — імпресіонізму Константи Лящки і поміркованих форм кубізму Ксаверина Дуніковського.

Відомий український скульптор Григор Крук, що навчався у Кракові в той час, але в Академії і скульптури якого різнилися силою ліплення і огрядністю форм, за що їх часто порівнювали до праць німецького скульптора Ернста Барляха, зізнається, що школа, у якій учився Михайло, була набагато краще устаткована, під технічним і мистецьким поглядом, від Академії і у ній можна було більше навчитися. Він згадує, що професори були захоплені працею Михайла. Тому нічого дивного, що в школі Михайло своєю працею і добротою серед товаришів і професорів по короткім часі здобув велику прихильність.

У Кракові Черешньовський утримував себе власними силами. З ним, у спільній квартирі з маляром Петром Григорійчуком, деякий час мешкав Крук. Згодом він перенісся до Андрія Наконечного, також маляра, і харчувався з ним у студентській харчівні, куди заходили Черешньовський з Григорійчуком. Усі вони: Черешньовський, Григорійчук, Крук і Наконечний — брали активну участь у житті місцевої української громади: заходили до домівки товариства "Просвіта" на Ягайлонській вулиці, де відбувалася більшість українських імпрез; були знайомі з українцями професорами Ягайлонського університету: стареньким письменником Богданом Лепким, географом Володимиром Кубійовичем, фонетистом і діалектологом Іваном Зілінським; з українськими політичними і культурними діячами, серед яких був

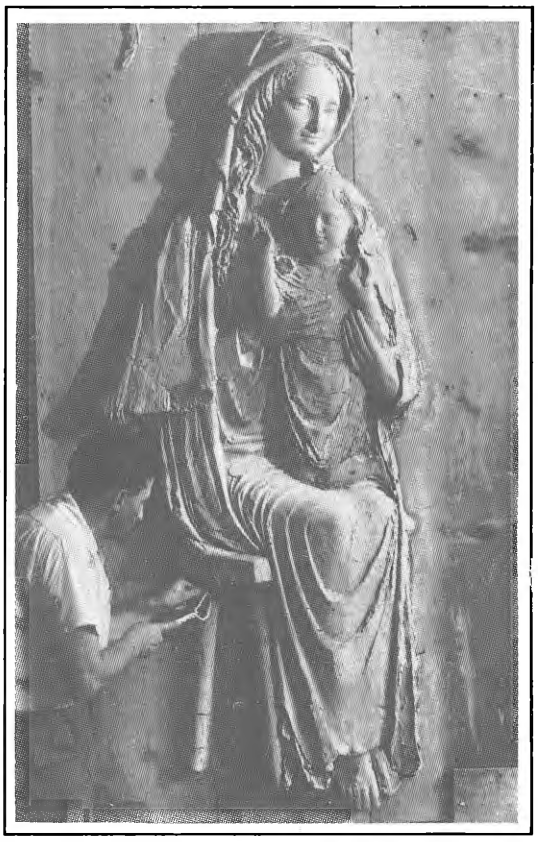

Михайло Черешньовський "Мати Божа з Дитям", Нью-Йорк, США, 1956, гіпс, барельєф, 120 см.

видатний рецитатор Юліян Геник-Березовський, скульпторами Андрієм Коверком та Сергієм Литвиненком. Перебування в товаристві освічених людей розширювало знання і формувало світогляд недавнього ще сільського хлопця.

Богдан Стебельський, тоді студент Краківської Академії мистецтв і голова місцевого мистецького об'єднання "Зарево", розказує, що українських студентів у Кракові, як і в кожному більшому центрі, де тоді гуртувалася молодь, можна було поділити за їхніми зацікавленнями на три групи. Перша і

найбільша група — це була "золота молодь", переважно діти заможних батьків, зацікавлення яких обмежувалися розвагами. Друга група студентів жила громадськими справами, заглиблена в політичну і революційну боротьбу. Перші дві групи трактували науку як конечний обов'язок, але не остаточну мету. Тільки третя частина молоді вважала, що першим їхнім завданням є таки вчитися. До цих останніх належав Черешньовський. Він був вибірливим — не піддавався дешевим ефектам і як у житті, так і скульптурі шукав уже тоді за досконалістю форми і чистотою вислову. Самозрозуміло, що, перебуваючи у Кракові, де кипів український націоналістичний рух, Черешньовський не міг лишитися до того байдужим, участь у ньому помітно закарбувалася на всьому його життєвому і творчому шляху.

Вже тоді молодий ще скульптор Черешньовський експонував свої праці на виставках, що їх влаштувало "Зарево" у Кракові. Ще перед війною він мав понад тридцять праць у дереві, камені та порцеляні — у тому числі кілька портретів, три композиції, жіночі торси тощо. Весь його творчий доробок ранніх років пропав під час воєнної хуртовини. Набагато пізніше, у 1951 році, вже у Нью-Йорку, Черешньовський відтворив "Косаря", одну із своїх учнівських праць. З цієї різьби у дереві можемо мати уяву про тодішню його творчість, що визначалася скупістю творчої манери, спрощеними формами і узагальненими подробицями.

Правда, автентичний "Косар" пропав ще перед війною. Вирізьбив його Черешньовський на Лемківщині під час літніх вакацій. Вернувши до Кракова, він приніс різьбу до Інституту, щоб виказатися своєю працею, бо обов'язком кожного студента була безперервна праця. Професор Маційовський, побачивши "Косаря", захоплено вирвав його з рук Черешньовського і швидко побіг до канцелярії з наміром похвалитися працею свого учня. Після того Черешньовський більше не бачив своєї різьби — так пропав "Косар".

Паралельною до "Косаря" своєю монументальністю і прямовисними циліндроїдними формами була у Черешньовського ще інша сюжетна скульптура "Приречений", створена 1948 року в Німеччині. Вражає вона силою фаталізму, вірою в наперед визначену і неминучу долю. "Приречений" зображає гордо випрямленого повстанця із зашморгом мотузки на шиї. Безпосереднім натхненням скульптури була пам'ять про смерть Василя Біласа і Дмитра Данилишина, але дехто добачає в ній автобіографічні роздумування.

Невже це автопортрет скульптора?

Тут немає фізичної подібності з обличчям, але вона схожа на нього духом і, як побачимо далі, приреченням долі.

У цілій спадщині Черешньовського немає нічого подібного до "Приреченого", як і "Косар" та "Сівач" — єдині його скульптури з етнографічним сюжетом.

В інституті Черешньовський пройшов основний курс скульптури, здобув широке мистецьке знання. Навчався він там повних п'ять років — у 1932 — 1934 і потім у 1936 — 1939 роках. Перерву між ними виповнює шістнадцятимісячна служба в польській армії, яку відбував у Станіславові (тепер Івано-Франківськ). Хоч військова повинність перервала його навчання, але, як пізніше виявилося, знайомство з військовою справою стало йому в пригоді.

Взагалі, Черешньовський пасивно ставився до служби в чужому війську — повинність він відбував як кару за недоконану провину. З тих часів розказують про нього анекдот.

Коли Черешньовський приїхав з армії у рідне село у відпустку, односельці жахалися його зовнішнім виглядом: черевики на ньому були завеликі на кілька розмірів, з них стирчали недбало загорнені онучі, пом'ятий однострій був підперезаний мотузком замість пояса, кашкет був одягнений набік козирком.

"А чому, Михайле, ви так неохайно вдягнулися?" — питалися люде.

"Щоб усі знали, яке панська Польща войсько має!" — відповідав він.

Черешньовському вдалося закінчити Інститут напередодні другої світової війни. Війна змінила накреслений шлях скульптора — довелося довго ходити іншими, крутими дорогами. Між першим періодом його життя і наступним лежить глибока прірва.

Хоч не було таких, що сумнівалися щодо страхіть, які несе із собою кожна війна, в українців вона пробуджувала надії на повернення давно втрачених вольностей. З початком війни Черешньовський вернувся з Кракова у рідні сторони — хотів бути потрібним. У містечку Болехові, над річкою Сукіль, на Підкарпатті, він організував дуже успішну робітню дерев'яної різьби, в

digitized by ukrbiblioteka.org

якій працювало багато робітників, серед них чимало молоді. Маючи за собою досвід дереворізьби, набутий ще в Коломиї і зміцнений у Кракові засвоєнням теоретичних знань орнаментики, Черешньовський складав свої власні композиції, основані не виключно на інтуїції, як це здебільша робили його попередники — народні майстри, а на знанні. Тому в його робітні були створені предмети декоративного мистецтва непересічної умілості і краси.

Поруч з прикладною різьбою Черешньовський продовжував працювати над фігурною, класичною скульптурою. Першим таким твором було погруддя Шевченка, вирізьблене з дерева в 1941 році у Балигороді. Це був спільний твір Черешньовських — Михайла і його брата Івана, який також заповідався на доброго скульптора. Весною 1943 року Спілка праці українських образотворчих мистців влаштувала у Львові велику виставку, присвячену 25-річчю заснування київської Академії мистецтв. На цій виставці скульптура Черешньовського "Мати з дитиною" була зазначена у каталозі під числом 294. Отже, з цього можна собі уявити, яких розмірів була та виставка. Сидяча постать матері, що годує дитя, у скульптурі Черешньовського ніби виростала з важкої брили дерева. Свідомо обмежена і стилізована до максимальної простоти скульптура виявляла глибоке духове відчуття і непересічний талант автора. На жаль, не вся критика зрозуміла твір, що мав незвичне своє внутрішнє життя і був позбавлений цнотливої поверховості.

Годуюча грудьми мати — улюблений сюжет майстрів італійського Ренесансу — часто повторювався в скульптурі Черешньовського, хоч він ніколи не удостоївся завершення в якомусь помітнішому творі. У нього мати здебільшого символізує Україну, так, наприклад, як на його алегоричному барельєфі "Україна-мати". Пізніше, в Америці, коли Черешньовський виготовляв проект на конкурс пам'ятника Тарасові Шевченкові у Вашингтоні, у композиції, яка зображувала поета на п'єдесталі, а навколо нього чотири алегоричні групи, в одній з них він повторив сюжет матері, що годує грудьми дитину. Звичайно, жюрі та глядачі знову не зрозуміли втілення абстрактного поняття в образі, створеному Черешньовським. Скульптура "Мати з дитиною" збереглася і була виставлена в Національному музеї у Львові восени 1989 року на виставці "Світ Богдана-Ігоря Антонича".

Але творче життя тривало недовго: німецькі окупанти, що їх українське населення з надією вітало як "визволителів", жорстоко віддячилося за щедрість: безвинно карали, вивозили молодь на тяжку невільничу працю в Німеччину, знущалися над безборонними. Черешньовський не міг спокійно дивитися на німецькі тортури, особливо після того, як окупанти навесні 1942 року розстріляли його брата Івана. Він вирішив, що тепер не час на мистецтво, а на боротьбу, зав'язав контакти з друзями у підпіллі і приєднався до партизанського руху — змінив долото на автомат.

Черешньовський розумів, що у лісі немає місця на якусь зосереджену мистецьку працю, одначе і тут його талант був цінніший від вогнепальної зброї. Він вирізував дереворити, підписані його криптонімами "Петро" або "Інженер", з яких відбивали підпільні летючки і видання, керував технічною ланкою "Бескид", у якій було четверо, а часом семеро людей.

Недовго німці тішилися перемогами — почався відступ. Дочекалася нового "визволення" і Лемківщина. Зразу після звільнення від німецької окупації нова влада оголосила мобілізацію — з вісімнадцяти тисяч лемків сформувала окрему дивізію. Без особливого вишколу і відповідної зброї новобранців послали на фронтову лінію під німецькі кулі. Лемки масово гинули. До мобілізованих потрапив і Черешньовський. Власне, ціла мобілізація на Лемківщині була безправною, бо на Ялтинській конференції встановили польсько-радянський кордон і Лемківщину з легкої руки віддали Польщі. Черешньовський, як і інші лемки, не був і не міг бути радянським громадянином і жодним радянським мобілізаційним законам не підлягав.

Черешньовському в армії було особливо тяжко. Його запідозрювали у зв'язках з партизанами, постійно допитували, віддавали до "штрафної роти", яку тримали увесь час на передовій лінії. Але навіть у тих безпорадних обставинах фронтового вояка, в окопах, під обстрілом, Черешньовський не міг бути без мистецтва — пробував творити. Із знайденого в огнищі обпаленого конара кожної сприятливої хвилини він вирізував братове обличчя. Дивним збігом обставин кусень дерева з братовим зображенням зберігся і прикрашає полицю в май-

стерні скульптора в Нью-Йорку. Понад два роки пролежала скульптура в запущеній хаті Черешньовських у Стежницях. Коли її розбирали, сусідський хлопець-поляк знайшов скульптуру, пізнав у ній Івана Черешньовського і, не знаючи, що з нею робити, загорнув у шмату і закопав у землю.

Минуло півтора року, знайомий Черешньовського Микола Шумуляк вернувся до села з виселення, відкопав скульптуру і віддав її сестрі Михайла — Катерині, а коли вона їхала до Америки, то взяла скульптуру із собою до Нью-Йорка. Братова подібність мала для Черешньовського ще одне, особливе, значення.

Як колись на базарі у Балигороді вирізьблена з дерева зозулька, так і портрет брата Івана змінив плин життя Черешньовського. Коли він працював над портретом, зненацька підгледів його військовий лікар, який виявився українцем. Він пізнав у Черешньовському скульптора і, довідавшись про його мистецьке минуле, вирішив якось допомогти йому. Рятуючи Черешньовського від неминучої загибелі у штрафній роті, він перевів його до себе в санітарну роту. Так скульптор став санітаром, в обов'язки якого входило виносити поранених з поля бою. Хоч і менша, але все-таки загроза смерті увесь час висіла над ним.

У санітарній роті Черешньовський прослужив майже шість місяців. За цей час його забирали дванадцять разів на допити контррозвідки, яка бачила в ньому "потенційного ворога народу". Всі добре розуміли, чим це загрожує у радянській дійсності. Хоч якою неприємною була думка про дезертирство навіть з ворожої армії, Черешньовський, рятуючи своє життя, був приневолений зробити нелегкий крок. Він і ще двоє лемків перейшли аж під Кошиці, у Карпатах, де в одному селі зв'язалися з боївкою Української Повстанської Армії.

Як це загальновідомо, УПА, в якій вже раніше боровся Черешньовський і яка знову стала його притулком, була сформована 1942 року для оборони українського населення від терору німецьких загарбників, але наприкінці війни, у 1944 — 1945 роках, у нових обставинах, була змушена повернути зброю проти нових окупантів — більшовиків. Комуністи, вернувшись на Україну, знову почали насаджувати колективізацію і винищувати інакше думаючих людей масовими арештами, засланнями у глибину Радянського Союзу, розстрілами, а на західних українських етнографічних землях, що опинилися під Польщею, примусово виселювати корінне населення у східні частини колишньої Німеччини, повернуті Польщі.

На п'ятому році війни проти німців і більшовиків у нерівному бою становище ставало щораз гіршим. Особливо після закінчення війни, коли радянська армія повернулася з фронту. Польща, Чехо-Словаччина і Радянський Союз домовилися про спільну дію проти партизанів. Українці не могли втриматися. Партизанське командування дало наказ групами пробиватися на Захід — розказати світові правду про кривду України.

З цією метою у відділі УПА, з яким перебував Черешньовський, сформувалася група з п'яти партизанів під командою Мирона Климка. Вони вдень ховалися в лісах, а ночами йшли на захід. У поході минуло чотири місяці. Черешньовський залишив дружину Оксану Винник з трирічною донькою Дзвінкою і весь творчий доробок. У листопаді 1947 року група зі зброєю перейшла німецько-чеський кордон у Баварії, що тоді була в американській окупаційній зоні Німеччини. Один з партизанів загинув у дорозі. Властиво, Черешньовський не перейшов, а його перенесли на марах просто в лікарню. Він пережив місяці, а то й роки голоду і холоду, постійної тривоги, виснаження і нервової напруги. Були облоги, напади, бойові зудари, схоплення, втечі з-під розстрілів, а тепер безприкладний чотиримісячний рейд на Захід.

Його сучасники-мистці, що прибули на Захід раніше менш драматичними дорогами, зуміли прославити свої імена хоча б серед української громади втікачів, десятки тисяч яких жило в таборах Німеччини. "Крук, Павлось і Мухин" — оповіщав заголовок монографії Святослава Гординського про видатних українських скульпторів на Заході.

А де Черешньовський?

Мало хто міг відповісти. Деякі твердили, що пропав на війні.

Дійсність ділила його від сучасників проваллям творчого досвіду, загубленого в партизанських криївках. Для скульптора, який був приневолений зійти з мистецької сцени напередодні свого повного розквіту, це означало творчу смерть.

Опинившись на волі, в обставинах, що їх ледве чи можна назвати нормальними, хіба що сприятливішими,

digitized by ukrbiblioteka.org

Черешньовський, підкоривши фізичне безсилля, з неочікуваною снагою взявся за працю. Видно, в час творчого застою він різьбив в уяві, обдумуючи кожну дрібничку, а тепер переносив думки в матеріал. У невеличкому гірському містечку Міттенвальд, у низині між вершинами німецьких Альп, він відкрив робітню української народної декоративної різьби у дереві. Були це хрести, тарелі, шкатулки, касетки, альбоми, тютюнярки, ножі до розтинання нових книг, каламарі, цілі пристрої до писання. Слава про вироби української робітні рознеслася долинами Баварії, дійшла до великих міст. Різьбу поціновували за якість і красу, особливо коли на ній було помітно руку самого великого майстра. Але для Черешньовського декоративна різьба була лише дещицею, він прагнув творити фігуральну скульптуру.

Різьбярська робітня містилася на верхньому поверсі однієї із забудов табору втікачів, поруч слюсарні та кузні, внизу була скульптурна майстерня самого Черешньовського, до якої він дозволяв заходити небагатьом. Такими щасливцями були побратими-партизани, що, зміцнівши після важкої дороги, сходилися, гнані ностальгією, і згадували не таке вже радісне минуле. Одним з посторонніх, але упривілейованих був Ігор Костецький, людина ліберальних поглядів, письменник і критик, а в основному ерудит. Уздовж стін майстерні стояли тоді ще нечисленні скульптури у дереві та глині. Це були переважно жіночі портрети: "Дівчина", "Берізка", "Ліда", "Дарка", "Нуся", "Рут", з яких перш за все вирізнявся знаменитий "Портрет дружини" — Людмили. З Людмилою Білокрис, родом з Верхньодніпровська на Катеринославщині, медсестрою, яка ним опікувалася під час багаторазового його перебування в лікарні, Черешньовський одружився 1950 року. Про "Портрет дружини" говорили, що він "показує вічне для всіх часів" і якщо б Черешньовський не створив нічого іншого, то цього портрета досить, аби обезсмертити його ім'я.

Здається, Костецький першим назвав повоєнний період творчості Черешньовського "єгипетським", хоч він сам вагався, чи не назвати його "дорійським". Правда, у Черешньовського стільки ж єгипетського або дорійського, що у фресках іншого славного українця Михайла Бойчука з фаюмських портретів, хоч останній постійно на них покликався і ними захоплювався. Витворений Черешньовським власний стиль — це насамперед різновид монументалізму і передача найістотнішого. Доводячи правильність своїх думок, Костецький вказував на єдині тоді наявні дві фотографії з ранніх праць Черешньовського, ще з часу його навчання в класі Станіслава Кальфаса у Кракові, в яких помітні певні творчі риси, спільні з єгипетською скульптурою. Звідси й часто повторюване порівнювання "Портрета дружини" Черешньовського з прославленою "Нефертіті" єгипетського майстра Тутмеса.

Захоплений творчістю Черешньовського, Костецький вирізнив окрім "Портрета дружини" ще іншу скульптуру, але ставив її осамітнену на протилежному кінці спектра. Це "Портрет Степана Бандери", легендарного провідника українських націоналістів, що у той час, як і Черешньовський, часто перебував у Міттенвальді. Підкреслюючи, що скульптури Черешньовського відтворюють абсолютну схожість портретованих, Костецький зазначив, що ця схожість не натуралістична. Натуралістично схожим, за словами Костецького, Черешньовський зробив тільки одного Степана Бандеру і що це його "єдиний героїчний об'єкт". Маючи перевагу спостерігати з перспективи часу, зауважимо, що Костецький помилився, називаючи "Портрет Степана Бандери" — "єдиним героїчним об'єктом" творчості Черешньовського. Про це буде мова пізніше. Взагалі, у Німеччині — в 1947 — 1950 роках у Міттенвальді, а в 1950 — 1951 роках у Мюнхені — Черешньовський створив чи не найдосконаліші свої скульптури.

1951 року Черешньовський з дружиною Людмилою назавжди покинули Європу. Вони емігрували до США і поселилися в Нью-Йорку, вірніше, в одній з його частин — Брукліні, де згодом придбали невеликий дім з просторим гаражем, у якому Черешньовський влаштував свою майстерню. Як і всі емігранти, вони мусили пройти тяжкі початкові часи пристосування до нових обставин. Особливо було тяжко без знання англійської мови.

Він знайшов працю у фірмі "Матта" на Третій авеню в Нью-Йорку, яка обрамлювала мистецькі твори, виготовляла рами для дорогих, часто історичної вартості картин відомих майстрів. Власник фірми знайшов в особі Черешньовського доброго майстра, якому довіряв реставрування старих рам для музеїв, доробку їхніх

частин у різних історичних стилях. Одначе власник був скупий і платив Черешньовському низьку зарплату. Дружина своєю працею і господарством допомагала зв'язувати кінці з кінцями. Кустарна праця, звичайно, не могла задовольнити творчих амбіцій скульптора.

Правда, були інші, невикористані можливості. Наприклад, великий хорватський скульптор Іван Мештрович, побачивши репродукції скульптур Черешньовського в одному із журналів, запропонував працювати з ним у керованому Мештровичем скульптурному оформленні будівництва найбільшої католицької кафедри Америки у Вашингтоні. Мештрович нарікав, що ніяк не може знайти тямущих співробітників. Одначе Черешньовський відхилив пропозицію і продовжував працювати у робітні рам аж до 1970 року, коли дістав інфаркт і був змушений припинити працю. Взагалі, він нетямущий комерсант, найчастіше віддавав свої вироби за безцінь безсовісним покупцям. Черешньовський належить до тих людей, які радше обдаровують, аніж приймають.

Увесь той час, майже двадцять років, Черешньовський вів подвійне життя — цілими днями працював у робітні рам, а вечорами після виснажуючої праці та в суботи і неділі займався вдома улюбленою скульптурою.

Ще перед виїздом за океан, у Мюнхені, Черешньовський зробив барельєф у гіпсі "Мати Божа", яким відновив початий ще у Кракові свій "материнський" цикл — "Богородиця-Мадонна-Мати". Окрім загальноприйнятого пошанівку Богородиці, у Черешньовського з цим сюжетом зв'язані особисті переживання і особливе почуття вдячності. У першому можна бачити каяття за покинуту молоду матір з пригорненою дитиною, у другому — пережитий дотик до вічності чи небуття — одне і друге поет і естет Вадим Лесич визначив як стан "між земною і божественною Мадонною".

1952 року Черешньовський створив скульптуру "Мати Божа — рятівниця". Це струнка постать Богоматері з малим Ісусом на лівій руці, біля стіп якої видніє догори обличчям, наполовину занурена у воду голова потопаючого. Матір Божа, з дещо зігнутими у колінах ногами, простягає донизу праву руку, долоня якої ніжно торкається долоні потопаючого.

Чи це ще один автопортрет скульптора?

Під час рейду з партизанами з України на Захід, у Чехії, вже поблизу німецького кордону, коли, здавалося, всі небезпеки лишилися позаду, Черешньовському довелося переходити річку. Несподівано брід виявився глибоким. Обвантажений зброєю і тяжким наплічником, він почав тонути. Не вміючи плавати, звернувся до Богоматері за допомогою.

Черешньовський не пригадує, як виплив з води і перейшов річку, але твердо вірить, що йому допомогла Богоматір. Із вдячності за чудесний рятунок він зробив згадану скульптуру.

За "Матір'ю Божою — рятівницею" пішли інші: "Мати Божа стояча" (1952), "Модерна Мадонна", "Мати Божа сидяча із сплячим Дитятком" і "Утеча до Єгипту" (1953), "Мадонна на колінах" (1955) і знищений барельєф натуральної величини "Мати Божа з Дитям" (1956).

Все це різні індивідуальні скульптури, і немає потреби пов'язувати їх з іншими іконописними стереотипами. Глибоко закорінений в українському народі культ Богородиці проявився в іконописі головно у двох різновидах: "Одигітрії-Провідниці" з фронтальною півпостаттю Богоматері з благословляючим Ісусом на лівій її руці, та "Умиленія-Ніжності" з пригорненим Ісусом по правій стороні Богоматері. У скульптурах Матері Божої Черешньовського, пройнятих ліричним почуттям, немає прийнятого за східним обрядом іконографічного трактування сюжету, задуманого для малярського зображення, а не скульптурного. У своїх прекрасних скульптурах Матері Божої Черешньовський по-своєму передає ідею Божественності і Материнства. Хоч і без прямих аналогій, можна говорити про стильові нюанси і вбачати "готичні" чи "романські" елементи у його дерев'яних скульптурах "Мадонна на колінах" і "Утеча до Єгипту". Цікаво, що зображення осла у східній іконографії частіше зустрічається в іконах "В'їзд до Єрусалиму" і "Різдво Христове", а не в іконах з утечею Святої Родини до Єгипту, — так як в одній з кращих індивідуалізованих праць Черешньовського, де представлено Матір Божу з Немовлятком на ослі. У Черешньовського два варіанти цієї скульптури: один шорсткий, кубістичних форм, і другий, широковідомий, з вигладженою поверхнею, майже середньовічний.

Зовсім осторонь стоїть його дерев'яна "Модерна Мадонна" (1953).

digitized by ukrbiblioteka.org

Химерна і абстрактна, несхожа на ніщо інше, зроблене ним, схожа хіба що до споріднених "Модерної композиції" і "Совісті". Потрактована в анфас як барельєф — обличчям до того, хто дивиться, — із занехаяною задньою стороною, спіралеподібна форма з грацією візантійської іконописної лінії, з позірним впливом Архипенка, вона доводить, що Черешньовський ніяк не профан модерного, а має потенціал працювати і в протилежному до реального творчому світі. Як видно з усього того, що він створив, мистець вибрав іншу дорогу.

Велика частина часу Черешньовського пішла на чотири запропоновані ним проекти: "Пам'ятник героям" на оселі Спілки Української Молоді в Америці, в Еленвіллі, штату Нью-Йорк, два пам'ятники великій поетесі Лесі Українці — один для Городу культури у Клівленді, штату Огайо, і другий для Гайд-парку в Торонто, в Канаді, та спорудження дерев'яного обладнання церкви Св. Івана Хрестителя поблизу Гантера, штату Нью-Йорк. Кожен із цих монументальних проектів заслуговує на окреме відзначення, бо являє собою тривкий і цінний внесок скульптора в культуру української діаспори, а зокрема, внесок українських поселенців у загальну культуру Америки.

1962 року Черешньовський поставив "Пам'ятник героям". Це зображення чотирьох вишикуваних у лаву бетонних погрудь керівників українського визвольного руху за державність: Симона Петлюри, Євгена Коновальця, Тараса Чупринки і Степана Бандери з обеліском посередині, увінчаним тризубом. Усі вони, кожен окремо у різний час, були підступно убиті комуністичними агентами. Черешньовський потрактував погруддя умовно, масивно і не натуралістично.

Мушу запевнити, що створення "героїчного" за сюжетом пам'ятника для Черешньовського не показове. Це твір зроблений з переконання, а не, як часто буває у подібних випадках, щоб задовольнити замовника. Черешньовський, віддаючи самонакинену данину своїм політичним переконанням, виконав упродовж тридцятилітньої відстані не менше семи портретів генерала Тараса Чупринки — Романа Шухевича, під командуванням якого він боровся у лавах УПА, але якого особисто ніколи не зустрічав: перший 1950 року в Мюнхені, а останній 1980 року в Нью-Йорку, причому кожен інший — як своїм задумом, так і виконанням. Він раз у раз повторював тему, шукаючи позитивної розв'язки.

Щодо Бандери, номінального провідника Організації Українських Націоналістів, з ім'ям якого велася боротьба проти німецьких наїзників у час, коли він перебував у німецькому концтаборі і керувати нею не мав змоги, — Черешньовський бачив у ньому того, "що навчив своє покоління випростати хребти", тобто покоління, до якого зараховував себе мистець.

Відкриття пам'ятника Лесі Українці 24 вересня 1961 року в Городі культури, у парку Рокфеллера, у Клівленді, у центрі серед пам'ятників Володимирові Великому, Тарасові Шевченкові та Іванові Франкові роботи Архипенка, було значною подією вже тому, що це був перший пам'ятник видатній українській поетесі не тільки поза межами України, але включно із самою Україною. Пізніше споруджено подібні пам'ятники на Україні — в Києві та Луцьку, але жоден із них не рівняється переданням духовності великої поетеси, досягнутої Черешньовським.

Він був не лише першим, але й найдосконалішим.

Пам'ятник Лесі Українці замовив у Черешньовського Союз Українок Америки, і шукання форми і змісту пам'ятника зайняло йому два роки. Він читав і перечитував твори Лесі Українки, спогади про неї, життєписи, говорив з людьми, що її знали, зокрема із сестрою поетеси Ізидорою Косач-Борисовою. Вона допомогла йому вибрати з безлічі фотографій найхарактернішу, вказавши на спільне фото Лесі України з Ольгою Кобилянською. Черешньовський зробив чотири проекти і на підставі одного з них почав працю над пам'ятником.

У бронзі, на полірованому гранітному постаменті височіє струнка постать Лесі Українки. Довга сукня хвилястими складками легко спадає аж до землі, з-під неї виділяється нога, ліва рука спиняє накинену хустку, що обгортає плечі, у правій руці — польова квітка. Вона ступає вперед спокійним, врівноваженим кроком, здавалося б, босоніж, але насправді вона взута у ледве помітні сандалі. Довга шия і гордо, але спокійно піднята голова. Знаємо, що Леся Українка під кінець свого життя була схорована, знищена сухотами кісток, але Черешньовський показав її внутрішню силу і достойний спокій жінки, що вміла приховати фізичні муки.

Деякі мистці повторюють той же сюжет безліч разів, шукаючи досконалої розв'язки, інші твердять, що перше враження найвірніше і тільки йому треба вірити. Сталося так, що Черешньовський мав змогу ще раз працювати над пам'ятником Лесі Українки. Українська громада в Торонто забажала мати у себе подібний як у Клівленді пам'ятник, такої ж величини і вигляду. Черешньовський, ідучи назустріч бажанням торонтонців, створив таку ж постать: витягнену, дещо стрункішу, вдягнену у довгу сукню і легкий кафтан, але фешенебельніші, з тонесенького матеріалу, з дрібнішими хвилями і багатим мереживом. З китичкою квіток у лівій руці. Рух прихований, і враження таке, начебто вона на мить зупинилася. Образ ніби античної патриції. Пам'ятник відкрито 1974 року.

Були такі, що допитувалися, чому Черешньовський не зробив Лесю Українку героїнею одного з її творів. Чому не Кассандра, не Шарлота Корде? Вказували на пам'ятник у Києві, де скульптор Галина Кальченко зробила Лесю Українку Іфігенією. Інші відповідали, що якщо так, то консеквентно треба обов'язково вимагати від скульпторів, щоб робили Шекспіра Гамлетом чи Фальстафом.

У загальному Леся Українка у Клівленді і в Торонто така ж — вона твір Черешньовського.

Як уже було згадано, творчість Черешньовського двояка: він класик об'ємної скульптури і майстер народної різьби. Шедеври його класичної творчості — це жіночі портрети, Мадонни, зображення Лесі Українки, а народної — це дереворізьба у церкві Св. Івана Хрестителя біля містечка Гантер, у глибині Кетскільських гір.

Ансамбль церкви Св. Івана Хрестителя народився поступово. Спочатку скульптор Ярослав Паладій зробив малу модель дерев'яної церкви, на зразок тих, що їх будували у Карпатах. Він хотів заохотити місцеву українську громаду збудувати собі церкву, відповідну до гірського оточення. Проект знайшов підтримку не тільки мешканців околиці Гантера, але й ентузіастів збереження традицій української дерев'яної архітектури у США. Вибір місцевості біля Гантера, положеного в Кетскільських бескидах, що нагадують американським поселенцям залишені Карпати, був дуже влучним. Тут подібні крутежі й лисі полонини, тільки шпилькових дерев бракує — всюди заглушений листяний гай. Розробити відповідні плани доручено буковинцеві Іванові Жуковському. Замовцям особливо пощастило, бо знайшовся майстер-тесля Юрій Костів з досвідом у будівництві зрубних конструкцій на Бойківщині. Він збудував у 1961 — 1962 роках тридільну церкву з кедрового дерева. Гантерська церква вийшла неначе міраж дерев'яних церков Ворохти, Ясені, Коломиї — суцільні площини стін з пленицьь, ритм колод кутових врубів, густа мережа гонтового покриття дахів, світлотіні зламів, високоверха баня. Краса її у тому, що вона збудована на народний зразок, де естетика пропорцій залежна від особливостей дерев'яної конструкції. Згодом, коли зацікавлення дерев'яним будівництвом зростало, Костів поставив за планами архітектора Івана Зайця дзвіницю, громадську хату-гражду і дім для священика — плебаню. Так виріс архітектурний ансамбль, своєрідний скансен — музей української народної архітектури просто неба в США.

Одначе існування архітектурного заповідника зі стильовою автентичністю як ззовні, так і всередині у великій мірі треба завдячувати керівництву лікаря Івана Макаревича, який подарував землю і вміло довів цілий проект до успішного завершення. Це він доручив виконання внутрішнього обладнання церкви найвидатнішим мистцям діаспори: іконописцеві Петрові Холодному і різьбяреві Михайлові Черешньовському.

Над різьбою іконостасу Черешньовський працював у 1963 — 1964 роках. Іконостас задумано виконати за мотивами народних орнаментів дерев'яної різьби, а не розкішно золочених і поліхромованих, із пишним глибоким орнаментом бароккових і рококових, часто металевих іконостасів, що їх робили у давнину цехові майстри і якими славилися українські, здебільша муровані церкви. Зразків іконостасів із суто народною різьбою було обмаль. Правда, був іконостас у гуцульському стилі у церкві Отців Василіян у Жовкві, але не чистої різьби, а з інкрустацією та інтарсією. Маючи великий досвід у дереворізьбі, Черешньовський сам скомпонував конструктивний, великої естетичної краси іконостас, оснований на народних мотивах і релігійних символах: колосках пшениці, виноградній лозі, зірках і "безконечниках", якими так часто прикрашені великодні писанки.

У такому ж стилі Черешньовський виконав усе церковне обладнання:

digitized by ukrbiblioteka.org

кіот — у формі тривимірного хреста, престол, тетрапод, стояк під Євангеліє, проповідницю, процесійний хрест і панікадило.

Зрозуміло, не завжди все сповнювалося за бажанням. Багато цінного часу пішло на незреалізовані проекти і задуми. Наприклад, на участь у конкурсі пам'ятника Тарасові Шевченкові у Вашингтоні, будову якого доручено скульпторові Леонідові Молодожанинові, та недоведений до кінця через нерішучість замовника пам'ятник митрополитові Андреєві Шептицькому. Він мав бути поставлений у Філадельфії на місці малої каплиці, де колись митрополит відправив Службу Божу. Невикористаний, великого формату глиняний макет пам'ятника стоїть і досі у майстерні скульптора.

До групи праць "громадського призначення" Черешньовського входять натуралістичні бронзові пам'ятники-погруддя поетові та політичному діячеві Олегові Кандибі-Ольжичеві (1976) на Українській оселі у Лігайтоні, штат Пенсильванія, та отцеві Григорієві Грушці. Як це загальновідомо, Олег Кандиба-Ольжич був ув'язнений німцями і згинув 1944 року в концентраційному таборі Саксенгаузен у Німеччині, а отець Григорій Грушка був основоположником і першим редактором українського щоденника "Свобода" в Америці 1893 року.

Спочатку пам'ятник отцеві Грушці поставили в Городі культури у Клівленді, але 1981 року, коли почали траплятися випадки вандалізму і були вкрадені бронзові погруддя Володимира Великого і Тараса Шевченка роботи Архипенка задля металу, його перенесли до Кергонксона, де у Кетскільських горах міститься "Союзівка" — відпочинкова оселя Українського Народного Союзу. Тут стоять пам'ятники Тарасові Шевченкові Архипенка (інший від клівлендського), гетьманові Іванові Мазепі Литвиненка і погруддя Лесі Українки Черешньовського.

Всупереч усьому, Черешньовський мав ще досить сили і часу, щоб створити ряд цінних і неповторних портретів. Це, по-перше, портрет Дмитра Донцова, ідеолога українського націоналізму 1930-х років у Західній Україні, та портрети письменника Данила Чайківського (Данського), архітектора Євгена Блакитного, письменника і політичного діяча Володимира Винниченка і мистецтвознавця Богдана Стебельського, портрети відомих балерин Роми Прийми і Валентини Переяславець. Про останній критика писала, що "мистецькими досягненнями це майстерно виконане погруддя зовсім не нижче тих композицій, які виставлені у Метрополітальному музеї в Нью-Йорку". А ще портрети режисера і актора Йосипа Гірняка і артистки Віри Левицької, портрет Оксани Макаревичівної з усмішкою Джоконди, чудові портрети, сповнені ніжності і лірики, Ольги Басараб, Марії Стиранки, Уляни Целевич і барельєф Наталії Кобринської, не згадуючи вже дрібніших праць: барельєфів-медалей Шевченка, княгині Ольги, отця Григорія Грушки, грецької православної церкви Св. Павла в Гемпстеді, штат Нью-Йорк, Лесі Українки та інші.

Весною 1991 року Черешньовському сповнилося вісімдесят років. Він фізично квола, хвороблива людина. Кожен його вчинок — це перемога духу над матерією. Його вклад в українську культуру безмірний — він велетень поміж нами, що вийшов з низів простолюддя і приніс у світ велике мистецтво.

Нью-Йорк

Вадим СКУРАТІВСЬКИЙ

4 1/2, АБО ПАМ'ЯТІ СЕРГІЯ ПАРАДЖАНОВА

...а огонь — на освітлення ночі...
Псалом 104(105)

Сергій Параджанов — "легенда" світового кіно. Відповідним чином і біографія його "легендарна". Це засвідчує, серед іншого, та обставина, що ентузіасти великого режисера від Єревана до Санкт-Петербурга нині святкують його сімдесятиріччя, хоча, як видно з усіх енциклопедичних довідників, народився він насправді — у січні 1924-го.

Що ж, водночас і водночас ювілейна хвиля навколо параджановського імені невипадкова: вона вповні вписується у параджановську ж "легенду" з її різного роду загадками, містифікаціями, біографічними "гіперболами" і т. п. Отож редакція нашого часопису вирішила не триматися осторонь цього, по суті, зворушливого квазіювілею.

Десь майже півтора століття тому молода тоді нейрохірургія, дебютуючи, осягнула одну фундаментальну істину про "феномен людини", як пізніше скаже Тейяр де Шарден: ліва півкуля нашого головного мозку продукує слово і взагалі умовні, так звані "символічні знаки", тоді як права — "зображення" у всіх його можливих вимірах і жанрах. Від дитячого малюнка до "телемалюнка".

Десь тут своє місце посідає і кінозображення. І от Саркіс Параджанян — він же Сергій Параджанов — постає у тому "феномені" як найпослідовніше втілення його "правосекторних" можливостей до створення такого зображення. Зображення, що є перетвореним знаковим сколком з навколишнього світу в усіх його часово-просторових ознаках, рисах, характеристиках.

Екран Параджанова — то особливе семіотичне утворення, яке з безприкладною — в історії не лише кіно, а й усієї знакової діяльності людини — енергією віддає навколишній світ, власне, його Красу, цю найбільш загадкову категоріальну посестру Добра й Істини.

У світовому кіно були незрівнянні майстри екранної етики й філософії (приміром, Тарковський, Бергман, Антоніоні), майстри світоглядного (тобто ідеологічного) видива, що у ньому матеріалізуються-персоніфікуються, здавалося б, найабстрактніші поняття. Молодий Ейзенштейн узагалі мріяв про екранне усунення "усобиці" поміж мовою образів і мовою логіки, "прірви поміж трагедією і рефератом", але пізніше навчав своїх студентів етимологічному мистецтву оречевлювати абстрактні лексеми, повертати їх з ідеальних висот на Землю.

Отже, "світоглядний", "світогляд". Світо-гляд. Погляд на довколишній матеріальний процес — і природний, і вже профільтрований людиною. Параджанов — гросмейстер цього погляду. Автор найдосконалішого естетично-екранного протоколу цього о-гляду.

Колись Борис Пастернак Того, Хто сотворив світ, зворушливо-безтактно назвав — "один обдарований режисер". Але принаймні кінематографічна зіниця, прикута до матеріального чуда сотвореного, справді похідне від тієї першоподії, що про неї ідеться у Книзі Буття (Створення світу, 10, 12):

"...назвав Бог суходіл: "Земля", а місце зібрання води назвав: "Море". І Бог побачив, що добре воно".

digitized by ukrbiblioteka.org

"І земля траву видала, ярину, що насіння розсіває за родом її, і дерево, що приносить плід, що його насіння в нім за родом його. І Бог побачив, що добре воно".

Людське ж враження від довколишнього, закріплене у всій амплітуді "зображення" — від наскельного малюнка до сучасного образотворення — це здебільшого саме враження від того, "що добре воно".

Світовий процес здригається розмаїтими катастрофами, смертоносними спазмами, але навіть у розпалі їх ми встигаємо помітити його матеріальну першооснову — "що добре воно".

Кавказька генеалогія Параджанова — нарівні з українською — очевидна. І от у його рідному Тбілісі, в умовах кінематографічного напівпідпілля, в останні, вже зовсім знавіснілі сезони тоталітаризму з'явилася стрічка-притча про нього — "Монаніеба" Тенгіза Абуладзе ("Покаяння"), що її на порозі "перебудови" подивилося чи не сто мільйонів громадян-в'язнів. І от деякі з них, "замордовані у тій структурі", як пізніше висловився один із лідерів "Демократичної Росії", одразу висловили свою претензію до режисера: фільм "правдивий" і "корисний", але чому він такий — "красивий"?!

Треба було справді довго мордуватися "у тій структурі", щоб не зрозуміти всю сигнальну необхідність — чарівливої матеріальної фактури у тому фільмі. Його режисер — у повній відповідності з тисячолітньою грузинсько-християнською художньою традицією — тут показує-говорить: дивіться, який красивий цей світ — дивіться, що ж ми у ньому робили, робимо і, певно, будемо робити ("антисталінський" фільм Абуладзе із загадковою точністю спрогнозував подальші події і режими в Грузії...).

Параджанов належить саме до цієї традиції, доповненої вірменсько-християнською, посиленої елементами кавказько-мусульманської.

На світову культуру справді можна подивитися з гірських вершин. Адже "гірські цивілізації", на відміну від "рівнинних", — певне, внаслідок своїх особливих взаємин з гравітацією, із земним тяжінням — набагато уважніші до "матеріального", що безупинно вимагає тут особливого піклування, особливої "уваги і поваги" (у-вага і по-вага — від "ваги", від того, що у гірських світах необхідно відчутніше, аніж на площині). І саме людське тіло, і "природне", і створене людською рукою — все це тут, у грізній тіні неуникної і всеохопної гравітації, поціновується більше, аніж будь-де.

Параджанов — саме з тих верховин. Спочатку був Кавказ, а затим його геопланетарні родичі — Карпати.

Саме у середовищі цих культур режисер і включає свій магічний ліхтар — свою кінокамеру, що розглядає цей світ у всіх його кольорах, рухах, абрисах, матеріалах, календарних сезонах, у стані твердому, розрідженому, просто рідкому. Всі світові і взагалі оптичні режими атмосфери, вся предметність і речовість космічного господарства — від сонця і зірки до квітки і, нарешті, до того карпатського гірського моху, що його кольорову і фактурну партитуру геніально віддає ільєнківська камера. А затим і поряд — паралельна, "друга природа". Людина і її розлоге господарство — під цим космічним піддашшям. Ось те, що фіксує права півкуля геніального художницького мозку, з чого він вибудовує унікальне в історії "знакотворення" (семіозису) "зображення". І ось затим і ми вже бачимо — "що добре воно".

Параджановське кіно — то саме таке онтологічне обревізування світу, коштовного дарунка його матерії, екранна пісня про її незнищенність.

Проте у цього світо-гляду є один особливий кут, фундаментальна позиція, малопомічена навіть тепер, уже майже неозорим "параджанознавством".

Для всіх 4 1/2 фільмів режисера ("Тіні забутих предків", "Цвіт гранату", "Сурамська фортеця", "Ашик-Керіб" та короткометражна стрічка про великого тифліського примітивіста Піросманішвілі) обов'язково відбувається у "досучасних" світах, що їх етнологи та історики ще називають "традиційними". Вся людська предметність цих фільмів, за кількома миттєвими кадрами-винятками, саме "традиційна", розташована десь безконечно далеко від урбаністичної цивілізації. Вся людська поведінка у цих фільмах підкоряється не одноплинній, "лінеарній" нашій історії, а певній давній обрядовості, що у ній час постійно повертається до якихось своїх першовитоків.

Без зайвих розумувань про "кризу" такої історії погодимося з її очевидною істиною: "досучасні" людські суспільства, вже внаслідок самої своєї давньої метрики, набагато ближче розташовані до того Першочасу, коли щойно сотворене "було добре воно". Архаїка у самій своїй поведінці відтворювала величний ритм сотворення, а самою своєю предметністю — від одежі, речей домашнього й іншого вжитку до всього свого ще нечисленного, але загадково по вінця "естетизованого" інструментарію — повторювала Красу того, що з'явилося впродовж тих Шести першоднів.

До кінематографа Сергія Параджанова із "другої природи" потрапило лише те, що позначене могутнім диханням первісної творчості, лише наближене до енергетичних першоджерел нашого світу. Не виключено, що невдачі кінорежисера, пов'язані з його спробами "екранізації" сучасної, а тим більше ультрасучасної сьогоднішньої цивілізації, не випадкові і зумовлені не лише бюрократичним опором цим задумам: надто далеко ця сучасність розташована від тих способів людської присутності на Землі, де ще чути тектоніку її сотворення, де її речовина ще на кожному кроці розпечена енергією останнього, власне, тим, що ми і називаємо — красою.

Тут і розгортається проблема, означена як "національне" у Параджанова, який створив кілька геніальних "національних" же фільмів, що ними пишаються одразу кілька народів — як своїм щонайкоштовнішим екранним скарбом. Тут і висвічує загадковим світлом уся геніальність художницької інтуїції Параджанова, що його слідчий із політичної поліції звинувачував, зокрема, у тому, що він..."мало читав книжок", — інтуїції, вартої цілого війська фахівців-теоретиків.

Коли почали руйнуватися "досучасні" світи, що тисячоліттями громадили теплоту патріархальної людської спільноти і у світі сучасному (десь від французької революції) війнуло крижаним вітерцем-протягом відчуження, "суспільство", що замістило "спільноту", негайно потяглося до національного. Власне, до всієї знакової суми "спільноти", до всіх символів притаманної йому теплоти — від мови до фольклору, від спільного історичного чи релігійного переказу до спільного ж психологічно-життєвого стилю.

Параджанов з дивовижною легкістю, що за нею відчутний нелюдський, тільки генієві приступний гносеологічний тягар тієї інтуїції, у всіх своїх фільмах збирає й подає саме той "знаковий" матеріал, який і став першоосновою до творення національних культур.

Різьблені тіні карпатських першопредків культури української, цвітіння "досучасної" вірменської культури, її братерські переплетення з усіма орієнтальними традиціями, родовий пафос давньої грузинської-картвельської спільноти — ось головний "словник" параджановської кіномови.

Що таке національна культура у власному розумінні цього слова? Це — знаково-семіотична власність того чи того народу, яка загадковим чином зберігає те давнє тепло давніх спільнот, що й зігріває нашого сучасника, рятуючи його від необхідних протягів відчуження, необхідно ж індивідуалізованого, атомізованого існування цього сучасника.

"Культурологи" створили стоси теоретичних праць про, сказати б, термодинаміку національного існування, що у ньому ентропія (убування) людського тепла негайно врівноважується ектропією (прибуванням) цього тепла — у вигляді всіх "жанрів", усіх ієрархій, усієї символології колись нашого спільного — і з Богом, і з Землею, і одне з одним — існування. Параджанов же цей спосіб показує, відтворюючи всі його ритуальні "матриці", всі його обрядові величини, весь його предметно-речовий космос.

Ритуал — то один із головних героїв параджановського кіно, поряд з відтвореною у ньому матерією світу. Ритуал тут — як закляття хаосу, розладу і смерті, як спосіб зберігання острівців космічного тепла серед космічного ж холоду.

Невипадково із усієї творчості російського поета, пойнятого Демоном, кінорежисер обрав абсолютно відсторонений від тієї Антисили твір, загадково усамітнений у люциферичних світах Лермонтова — ісламську казку-притчу про богоносну повноту нашого буття. Лермонтов написав понурого "Фаталіста" — але ж він залишив і "Ашик-Керіба" ("турецьку казку"), так разюче схожу на прозоре кавказьке повітря, "свіже і чисте, мов поцілунок дитини" ("Герой нашого часу").

digitized by ukrbiblioteka.org

Кінематограф Параджанова — то справді мов поцілунок цієї великої дитини світу цьому. Нагадування про його завжди свіжу і чисту основу, що її людина зі зловісною періодичністю забуває у своїй аж спазматичній історії.

Тіні Забутих Предків — єдина, наскрізна тема і водночас поетика цього кінематографа.

Режисерові, як нікому з його сучасників, було притаманне фактично вже реліктове і факультативне для урбаністичної цивілізації чуття матерії як дива (від — "дивитися"), як щасливого онтологічного шансу людини — чуття, властивого саме нашим предкам і разом з ними тепер уже нами призабутого.

Пригадаємо один із вимірів параджановської естетики, що на нього не доволі звернули увагу її дослідники і коментатори. Режисер брав до рук будь-який "матеріал", здавалося б, безконечно-далекий від художнього ним замилування — аж до табірної мішковини, до якоїсь неймовірно різнофактурної суміші, що вже має трапити на смітник — і після якихось майже магічних операцій над цим матеріалом перетворював його... на мистецький твір.

Численні колажі Параджанова, що їх він робив навіть у в'язниці, то ніби морфологічний ключ до його генія, що торує екранний шлях до світо-гляду, тобто до споглядання неймовірної Краси світу цього.

Проте з дивовижною інтуїцією режисер відчув органічну можливість цього споглядання — лише через напіввтрачену сучасником спадщину "забутих предків", через їхній семіозис, який і становить першооснову національної культури.

Свого часу дві московські коментаторки фільму "Тіні забутих предків" (В. Шитова та І. Соловйова) наївно порівняли його поетику (власне, його грандіозну матеріалістичну містику) з намаганням сучасної масової людини віднайти себе, серед іншого, через збирання сувенірів од світу "забутих предків". Проте, додамо ми, якщо городянин, внаслідок своєї безбуттєвості, перебувається тут осібними і епізодичними знахідками, то Параджанов віднаходить з того світу "сувенір" просто-таки мегалічний, який, по суті, дорівнює тому втраченому нами світо-глядові.

Водночас усю художньо-пізнавальну могутність цієї диво-вижної інтуїції засвідчила і та її трагічна риса, що може бути визначена як очевидний песимізм художника, як його особлива "меланхолія", особливо відчутна саме в "Тінях", від їхнього першого до останнього кадрів. Режисер розуміє приреченість архаїки, уособлену тут приреченість Івана Миколайчука — Івана Палійчука.

Він відтворює диво-світ "забутих предків" — особливо гуцульських — напередодні його зникнення, ніби в останню його хвилину і водночас чи не в перші години нашої про нього амнезії (забуття).

Саме тут і постає очевидний зв'язок "Тіней забутих предків" Параджанова з двома іншими великими українськими фільмами: "Камінним хрестом" Леоніда Осики і "Криницею для спраглих" Юрія Ільєнка.

Це грандіозна національна кінотрилогія про витіснення з національної історії її першосубстанції — українського селянства, що його катастрофа тут віддана з надзвичайною хронологічною послідовністю (XIX століття у "Тінях", блискавично означене корчемним портретом цісаря Франца-Йосифа, портретом, який, при всій майстерності свого народного "колажу", спантеличив і роздратував перших рецензентів фільму своєю нібито у ньому чужорідністю; початок XX століття, яке пройшло під знаком планетарних міграцій-злигоднів цього селянства; друга половина цього століття, що проходить під знаком "анамнези", тобто пригадування наших катастроф у половині першій).

Проте неймовірне мистецтво цієї трилогії, о с о б л и в о п е р ш о ї ї ї ч а с т и н и, що стала абсолютною легендою світового кіно, ніби катартично полегшує національне чуття цих катастроф, допомагає віднайти той шлях, що на ньому і відбудеться прийдешня зустріч-синкриза новітньої цивілізації уже не з фантомами "забутих предків", а з ними самими.

Кінематограф Сергія Параджанова — гарант такої зустрічі, її художня обітниця.

Ольга ПЕТРОВА

ЧАРІВНЕ СВЯТО ЖИТТЯ

Тбілісі. Я тебе малювала, але не вгамувала спраги. Я сумую за тобою.

Бабуся з фіалками. Жінки під платанами, а стовбури білі та шовковисті. Курд прямує до лазень. На розі вулиць з'явився селянин з конем, такий же приземкуватий, як і його тварина. Мирний і теплий день міста...

Колекція музичних інструментів. Зала наповнюється різкими звуками концертино. Виринають мелодії, що давно перетворилися на архаїку. Колись вони уособлювали атмосферу розкішного тифліського дозвілля. Аромат кави, маніження Емми Зарапішвілі, ласкаві очі господині музею, чарівна посмішка Віри Михайлівни перлиною спалахує на гарному її обличчі. Все створює атмосферу тбіліського свята. Це не "солодке неробство", а передпочаток майбутньої роботи, акумулювання творчої енергії.

Такий Тбілісі подарував мені Сергій Параджанов, мені та ще багатьом. Він був щедрим, цей Бог краси й творчості. Красу він знаходив та й сам творив повсякчасно. Він схилявся перед нею, був її слухняним учнем. Людина непересічна — Сергій не був ані янголом, ані дияволом. Він був грайливим Діонісом краси.

Його життя було суцільною екзистенцією, незалежною від банальної логіки. Він вільно почувався в атмосфері приязні, ласкавих поглядів, чулих дотиків та окриленої духовності. Відданий красі, мистецтву та друзям, Сергій дратував людей, що існували на берегах сумної буденності. Нездатні усвідомити його творчий макрокосм, вони не прощали йому своєї ординарності, страхів перед правилами, за якими жила більшість у цьому знівеченому суспільстві.

Сергій Параджанов, як лакмусовий папірець, відрізняв талант від пересічності, чим поповнював не лише коло друзів, але й лави ворогів, які не знали втоми, чатуючи на нього. Якими смішними в очах Параджанова були ті, хто за службовим обов'язком та з власної охоти шпигував за ним, намагався схилити до наклепів друзів Сергія. Чого було варте їхнє нікчемне копирсання? Та за ними стояла держава, тупа й жорстока, і саме вона накинула на Сергія залізний ланцюг.

Це станеться через дев'ять років. А поки що була пізня осінь 1964 року, коли вперше я піднялася на той поверх будинку, що височить на заюрмленому, безладному, отруєному вихлопними газами перехресті біля площі Перемоги. Зараз над під'їздом, який у жодному разі не міг би зватися порталом, з'явилася меморіальна дошка з образом, що намагається бути подобою Сергія. "Миші ховали кота" — цей лубок XVIII століття згадувався, коли із скульптури злетіло простирадло і друзі Параджанова побачили ніби втілену казку про "голого короля" та... промовчали.

Сергій би не проковтнув такої образи. Можу уявити собі його сміх, його гострі й влучні слова, яких не бракувало для нездар. Той, хто не припускав зниження рівня в мистецтві, не мав би спокою, доки ця дошка не була б знята (як колись не заспокоївся, доки над труною в печерах Київської Лаври не зняли напис: "Суб'єкт, мощі якого приписують літописцю Нестору").

Сергій подарував мені приязнь Олени Ахвледіані, Віктора Джорбінадзе, дружбу з Кокою Ігнатовим, Гаяне Хачатурян, Іриною Дзуцовою і ще багатьма. Я б не насмілилася казати, особливо тепер по його смерті, що Сергій Йосипович вважав мене своїм другом. Це було б перебільшенням. Щодо перших років знайомства, то він ніби зовсім мене не помічав, не пам'ятав, як би я не намагалася вийти на орбіту його космосу.

digitized by ukrbiblioteka.org

Побачивши його вперше, я ще не зіпсованим інстинктом відчула — переді мною чудо. Мені було двадцять два роки, я не вміла та й не відчувала потреби приховувати свого захоплення цим чаклуном з насмішкуватими та добрими очима.

Сергій був задоволений враженням, бо звик полонити своїм шармом. Мої сяючі очі були найкращою візитною карткою для дитини, яка не була ще художником, лише брунькою. Того вечора господар дому якось особливо гостро жартував, майже ображаючи тих, хто сидів за столом. Різкі афоризми пом'якшував друг дитинства Сергія, його колишній однокласник — кінооператор Сурен Шахбазян. Це був прекрасний дует, у якому Шахбазян уособлював розсудливість, мудрість, врівноваженість. Не можна забути лагідної посмішки цього Друга з великої літери.

У параджановській "академії життя" в багатьох формувалося право на парадоксальність поведінки в житті та мистецтві, незалежність суджень. Це уроки — подарунки Сергія.

Більш за все маестро полюбляв приголомшувати ефектними несподіванками. Він жив, дихав грою. Театр, гра були більше ніж пристрастю — генетичною основою його єства. Майже кожного вечора він влаштовував костюмований бал, дарував обручки, килими, антикварні речі, що їх напередодні придбав, застосовуючи найтоншу дипломатичність спадкоємного купця (тато Сергія був господарем антикварної крамниці в Тифлісі).

Після ефектної вистави часто-густо сидів без шматка цукру до чаю та й без самого чаю. Голодував він досить, але не перевиховувався. Незабутній епізод, коли Сергій накинув на плечі якоїсь невиразної чужоземки, що випадково того вечора потрапила до Параджанова, норкову шубу. Потрясіння, яке відобразилося на її обличчі, було для Сергія достатньою компенсацією вартості хутра. Дама доволі мляво відмовлялася від подарунка, Сергій розгублено посміхався, та за хвилину, по тому, як за відвідувачкою зачинилися двері, він повернувся до гостей, щоб цілий вечір насолоджуватися "театром дружби", зовсім забувши про "даму з горностаєм"...

Де з'являвся Параджанов, там народжувався театр, чи це була його оселя або квартири друзів, чи єреванський ринок, чи крамнички лахмітників, чи село в Карпатах. Сергій жив у юрбі розмаїтих характерів мов риба у воді. Не випадково його так поцінував Федеріко Фелліні — знавець найтонших струн людської психології, геній багатолюдних кінопритч. Різні за своєю творчою індивідуальністю, обидва генії мали один вимір сприйняття людини — любов всепрощаюча. Не соціальний, але біблійно-моральний погляд живив геній Сергія.

Скільки незабутніх облич і масок, героїв та антигероїв, красунь та хижачок, міністрів та сексотів, мешканців київського "дна" бачила я, здобувши право бути глядачем, а інколи і персонажем в театрі Параджанова. (Одного разу в Тбілісі, задекорувавши мене в перську княжну, він примусив гостю дві години просидіти в ритуальній позі на шафі. Він чекав на Коку Ігнатова, щоб порадувати його моїм приїздом до Тбілісі. Час минав, перемагала втома і тільки благальний погляд Сергія примусив лишатися на місці).

У його оселі всі підхоплювали театральну поведінку. Але грали тут не лише гості та маестро. До гри залучалися речі. Вони жили напруженим життям — у швейної машинки був діалог з хризантемою, вази, стільці, шафи, драпіровки обмінювалися місцями, поглядами, симпатіями. Неможливо забути любовні листи до шафи, що їх надсилала якась дама з Тбілісі. "Дорогий Сергію Йосиповичу, — писала вона, — якщо ви не закохані у вашу шафу, як у неї закохана я, то..." Далі йшли вишукані компліменти на адресу шафи. Ця епістолярія дуже тішила Сергія, і шафа, зрештою, дісталася авторці листів.

Тбілісі. 1966 рік. Я вперше в цьому місті. Не одразу в химерній плутанині вуличок та провулків знаходжу дім Параджанова. Несу квіти для його мами. Потрапляю в прохолоду кімнати, де панує присмерк, що огортає лискуче тіло рояля. Входить Сіран Давидівна. Її знаю давно з фотокарток та з "новели про шубу", яку батько їй подарував і яку вона провітрювала, стоячи вночі на даху.

"Ви маєте чудового онука", — повела я. І у відповідь слова з грецької трагедії: "Не кажіть мені про онука, коли мій син не має щастя". Через двадцять років, дізнавшись про ув'язнення Сергія, ця горда й сильна жінка відмовилася від їжі, відвернулася до стіни й прийняла смерть, не спроможна перенести горя.

Було зрозуміло, про що казала Сіран Давидівна. Напередодні поїздки до Тбілісі досить невчасно я завітала до київської квартири Сергія. Було рано, двері, як завжди, не були замкнені, я увійшла. Сергій ще не вставав. Очі мав сумні. Відчувши нетактовність мого візиту, намагаюся втекти, та Сергій сказав: "Піди до першої кімнати й дай мені банку з-під кави". Я зробила це. Він відкрив ту банку й висипав на плед смарагди й сапфіри, чудової краси корали й діаманти. Тонкий знавець східної культури, Сергій дивився на каміння з любов'ю, запрошуючи мене до розмови.

— Але я на тому не розуміюся.

— Скільки тобі років?

— Двадцать два.

— То вже час розумітися на красі. Красиво, — сказав він із сумом у голосі, — це красиво на жінці. А Світлана вчора все це мені повернула.

— Тобі погано без неї?

— Дуже.

Після того ранку я зробилася його співрозмовницею. Фотокартки Світлани. Профіль. Фас. Я почула справжню поему про форму її вуха. Він закохував і закохав у Світлану.

Після драми їхнього розлучення Сергій ностальгічно сумував за родинними стосунками, боявся, ненавидів, відчував самотність та ще відчайдушніше поринав у вир дружб, знайомств, зустрічей. Він обожнював родини своїх друзів. Його ставлення до жінок, особливо до літніх, було урочисто-поштивим. Він не забував відвідувати Лілю Брік, Ніну Бажан, Олену Ахвледіані, Лідію Байкову і ще багатьох, надсилав їм квіти й подарунки. Хто, крім Сергія, зняв би з удови свого друга важкий клопіт похоронів? На дев'ятий день по смерті Івана Миколайчука він із Тбілісі привіз на цвинтар в Києві все необхідне, щоб пом'янути друга. Того дня понад сто чоловік прийшли до свіжої могили.

В останню зустріч, прощаючись, сказав: "Повернешся до Києва, відвідай Ніну Бажан. Не забувайте про неї".

Коли до Сергія заходило подружжя, він дуже урочисто представляв їх гостям. "А це геніальний архітектор Юрій Євреїнов та його (він проковтнув улюблене слово — геніальна) молода художниця Ольга Петрова". Він справді не знав, чого я варта як художниця. Я настільки ніяковіла в його присутності, що мені і в голову не приходило показувати Сергію свої малюнки, а часопис "Всесвіт" він не читав.

Минав час, у моєму доробку з'явилися ілюстрації до Данте, а в Київському театрі опери та балету готувалася прем'єра "Лускунчика" в моїх декораціях. Переборюючи панічний жах дебютанта, все ж таки пішла запрошувати Сергія на виставу. "Ось квитки... Будь ласка, приходьте... Після вистави вип'ємо за кулісами". Він зрозумів усе, бажання бачити його на святі, мій безглуздий, удаваний цинізм. "Дівчинко, справа не в тому, що буде за кулісами, — відповів він. — Це твоя перша вистава". Саме тоді для нього я народилася як художник. Повернувшись додому, на порозі побачила кошик з гранатами та палаючими свічками.

Коли у вересні 1973 року я відвідала Сергія в Тбілісі, він спитав прискіпливо: "Чи привезла свої ілюстрації до Данте? Ні? Так чим ти можеш зацікавити Тбілісі в такому випадку?" Сказано було жорстко, але слушно. Геніальний митець учив нас поважати в собі художника.

— Для чого ти приїхала?

— Пишу книгу про художників, підкажи, чиї майстерні відвідати.

Не зазираючи до записника, Сергій називав імена, супроводжуючи їх влучними характеристиками. Як завжди, він захопився, наставляв мене:

— Обов'язково знайди Гаяне Хачатурян.

У Іри Дзуцової подивись колекцію провінційних образів.

Я домовлюсь з Етері Какабадзе.

Не можна не побачити твори генія Авто Варазі.

Ти що, ще не бачила Вато Таваташвілі, Мервіне Тухуцесі та Джемала Хуцишвілі? Іди до музею народної творчості. Це на Хлібній площі.

Ця поїздка була святом ще й тому, що слідом за мною Сергій приїхав до Єревана. Місто набуло іншого вигляду. За офіційними фасадами відкрився Єребуні зі старими провулками, з галасом родинної вечері, з чарівними імпровізаціями, що їх Сергій грав на ринку або в крамничках лахмітників, де він умів віднайти глечики позаминулого століття. І знову я одержала майже енциклопедичну довідку про вірменських художників, побувала у Мартіроса Сар'яна, Мінаса Аветісяна, музеях, майстернях.

digitized by ukrbiblioteka.org

Великим щастям було, коли Сергій Йосипович спілкувався з тобою як з митцем. Це знали Григорій Гавриленко, якого Сергій обожнював, Георгій Якутович, Ернест Котков, Микола Рапай, Михайло Грицюк, Анатоль Фуженко, Гогі Месхішвілі, Кока Ігнатов, Зураб Ніжерадзе та інші з тієї когорти 60-х. Саме перехресна взаємодія талантів зробила можливим унікальне творче піднесення на кінозйомках "Тіней забутих предків" та "Цвіту гранату". Від першого публічного перегляду "Тіней..." нас відділяють уже десятиріччя, але відгомін емоційного вибуху тієї прем'єри й досі є ступенем, що ним вимірюється надзвичайне.

Іншою була атмосфера навколо "Цвіту гранату". На екрани його не пускали. На Сергія Йосиповича вже полювала влада. КДБ висмикував його друзів на "бесіди". Ідеологічний тиск наростав. Московські цензори чатували на фільм з ножицями.

Друзі "Цвіт гранату" дивилися на київській кіностудії. Враження від стрічки було таке, що здавалося — ти народився знову. Цей фільм — струмінь, що очищає й повертає душу до найсуттєвішого. Сковородинство у східній інтерпретації.

Передвість лиха, що насувалося на Сергія Йосиповича, було багато. Систематичними зробилися анонімні телефонні дзвінки. Погустішало коло агентів, що сновигали навколо Сергія та його друзів. "Сергію Йосиповичу, зачиніть хату", — попередив Петро Шелест.

Сергій був заарештований 17 грудня 1973 року. Визволений за допомогою Лілі Брік 30 грудня 1977 року. Перший дзвінок був до Світлани.

Наша нічна розмова у маленькій кімнаті на вулиці Коте Месхі відбулася по визволенню. Травма була настільки сильною, що вдень Сергій навіть не наважувався говорити. Те, що він розповідав мені та художнику Миколі Ігнатову, було жахливе. Про те, як у кожній новій в'язниці його зустрічали словами: "Запевняємо, живим ви звідси не вийдете".

Боже мій, що вони чинили з ним за тими гратами! Він оповідав про нечуване знущання у дворі в'язниці, коли сторожа кинула його натовпу. Про роботу в пральні, де луг роз'їдав йому руки, очі та хворе серце. Казав про запрошення Федеріко Фелліні, про те, що не поїде, бо певен, що його вб'ють на кордоні, про свою тугу за Україною, за Марією Приймаченко, за Світланою, Суренчиком та друзями, розповідав про страх, що утримував від подорожі до Києва.

У Тбілісі влада запропонувала лише одну роботу — оформлювати вітрини крамниць. Коли б не відмовився, ці вітрини були б чудом, до якого побожно зібралися б найвидатніші декоратори світу.

Ніч була коротка, свічка згасла, ранок почув розповідь Сергія про картуз конвоїра. "Коли вийшов суд, щоб оголосити вирок, почалася буря, вікна зненацька розчинилися, на волі буяла злива, по судовій залі гуляв протяг. Картуз, що злетів з голови охоронника, зачепився за карниз, поволі зсуваючись по його похилій площині. Мій зір був прикутий до картуза, я стежив за ним і раптом він зник... Я почув останні слова вироку". Зважаючи на артистичну фантазію Сергія Йосиповича, дещо сумнівалася відносно автентичності деталей, доки 1988 року, проходячи з ним повз страшний будинок на площі Богдана Хмельницького, слово в слово ще раз не почула цієї історії.

Під час другого арешту Світлана Параджанова приїхала до Тбілісі. З сестрою, рідними та друзями Сергія ганяли нас з одного районного суду до іншого, відкладаючи слухання справи. Тоді Сергій сказав сестрі: "Ще місяць, і я вкорочу собі життя". На цей раз допомога прийшла від Софіко Чіаурелі.

Жити лишалося зовсім мало. В останні роки Сергій відродився з попелу. Будинок на Коте Месхі перетворився на справжню платонівську академію. Весь творчий Тбілісі потребував Сергія. Життя буяло, Параджанов готувався знімати "Демона". Кімната сяяла фантасмагорійними колажами. Гарний, мудрий, як бог, грайливий, як дитина, Сергій жартував, піддражнював млявих. Відлітаючи до Києва за дорученням Параджанова, везла "Троянди" Григорія Гавриленка. Сергій мріяв, щоб вони опинилися в музеї українського мистецтва. Він був певен, що краще від усіх це зможе зробити Микола Рапай.

Тоді в літаку написала свій перший і останній лист до Сергія Йосиповича. "Вулиця Бесікі. Скачуть, плигають на одній нозі біси й бісенята — ідемо до Сергія Параджанова. Довгий, крутий підйом на гору примушує зосередитися. Сюди піднімаються ті, кому конче треба душею діткнутися до

його генія, до фантазії, що невтомно народжує мистецтво та творчу енергію. До нього піднімаються поновити себе; пізнати, придбати, щоб побудувати власний світ. Він дає, ми беремо, обдаровуючи своєю любов'ю. Сергій обростає талантами, як київські горби травами. Його будинок — лише одне з гнізд на святій горі Мтацмінда. Нічим не відокремлюючись, він лишається найбільш принадливим. Звідси починався мій шлях до Джварі та храмів Кахетії, тут початок найсуттєвішого в житті.

...Фонтан, що давно не бачив води, вгамував спрагу багатьох. Блакитні сходи, що провадили в магічний світ твоїх, Сергію, колажів, надзвичайних зіставлень, творчої розкриленості, — найбільш бажані.

Долаючи їх, пізнаєш себе, відроджуєш своє дитинство... А володар цього магнетизму сидить на веранді, озброєний ножицями, з лахміття творить незнане навіть ним самим диво. За його постаттю сріблястий морок кутає Тбілісі. Дерево з білою корою терпляче чекає на провесну. Серго всміхається, говорить про хворобу, в яку не дуже вірить, з металевих гудзиків майструє лисячий писок. У його руках ніщо перетворюється в щось. Він безмежний в геніальному імпровізаторстві. Він один слідом за геніальним Пікассо міг би повторити: "Я не шукаю, я знаходжу".

* * *

Він не спроможний був уже себе захистити, коли його, приреченого, для чогось привезли до Парижа. Я не пішла у шпиталь, де його було розіп'ято під шлангами та крапельницями. Ходила по Парижу, молилася за нього в Сен-Северині. Живий і чарівний піднімався він зі мною на Монмартр. Я не хотіла бачити його не рівним собі, безпомічним. Бог мусив лишатися Богом.

Того дня, коли його ховала Вірменія та весь культурний світ, коли служби правилися у католиків, православних, юдеїв та магометан, у Києві, у Володимирському соборі, зустріла Ларису Кадочникову — Марічку з "Тіней..." Сергія.

* * *

"Сновиддя про смерть після смерті".

В ярах, на схилах палали вогнища. Біля них сумували люди. Над горбами висів туман. Крізь присмерк побачила стіни Ікалто, а поряд ажурну альтанку. Наблизилася. Сергій був у труні, жінки готували його в останню путь. Раптом він відкрив очі, підвівся. Жінки, лишаючися з руками, простягнутими до Сергія, танули в повітрі, мов крижинки. Сергій наближався до мене. Простягнула руки крізь грати, щоб доторкнутись до нього.

Він зупинився на відстані.

"Чому ж ти не прийшла?"

"Сержику, я ж прийшла, не спізнилася".

"Добре, добре..."

На його обличчі був спокій.

* * *

По обіді поїдемо до Уплісцихе. Як сказав, так і зробив. І ось уже стареньке авто Віктора Джорбінадзе минає Горі. Проїздячи повз будинок-музей Сталіна, Сергій відчиняє двері й вигукує щось відчайдушне. У машині всі німіють.

Насувається темрява. Поспішаємо в гори. Нас супроводжує місцевий пастух — хлопчина небаченої краси. Ніч упала якось зненацька, розсипавши зорі завбільшки з яблука. У руках пастуха запалав вогняний спис, скелі ледь біліють під ногами. Входимо під склепіння церков, келій. Сергій втішений красою ночі. Але час повертатися. Хлопчисько мусить стерегти виноградник свого батька. Там він ночує у товаристві вівці, собаки та півня. Він неможливо красивий, цей святий Йосип з грузинського селища. Його очі палають, як дві зорі, синьо виблискує рушниця в міцних, засмаглих руках, довершеної форми рамена і груди оголені... Біблія оживає перед нами. Пахне нагрітою землею та виноградом.

"Хто має годинника? Я хочу щось йому подарувати", — майже простогнав Сергій, глибоко страждаючи від того, що миттєво не може віддячити за красу. Щаслива ніч.

10.11.1992

digitized by ukrbiblioteka.org

Ярослав ДАШКЕВИЧ

ЧИ ТРЕБА ЗАЇДЕОЛОГІЗОВУВАТИ ВИЩУ ШКОЛУ?

Перш ніж перейти безпосередньо до теми, мені хочеться відступити кілька кроків назад, до того, що відбувалося в Україні два-три роки тому. Здається, ще не всі забули баталії, які точилися довкола питання про деполітизацію, департизацію та дезідеологізацію війська, міліції, державних установ, різних інших органів, школи — середньої та вищої. Зрозуміло, боротьба велася проти так званої комуністичної ідеології (кажу "так званої", бо і з класичним комунізмом, і з класичним марксизмом та суміш політичних, економічних і псевдорелігійних доктрин, добряче підлитих москвоцентризмом і російським шовінізмом, яку подавали до вірування, мала дуже мало спільного), отже, боротьбу з цією ідеологією закінчено офіційно 25 серпня 1991 р., коли була припинена діяльність КПУ на території України. Дні після спроби серпневого перевороту слушно сприймались як кінець політизації та ідеологізації, як певна видима ознака краху тоталітарної системи. Очевидно, це ще не був остаточний крах тоталітаризму, залишки якого і в реальності, й у головах людей і досі трапляються на кожному кроці, але не підлягає сумніву, що це був кінець одного і початок іншого етапу в історії українського суспільства.

Що тоталітаризм у ділянці ідеології призводить лише до деградації держави, громадянства, нації, здається, ми вже засвоїли. І поза межами колишнього СРСР прикладів довго шукати не треба: фундаменталістський Іран, що перепинив собі шлях до вершин економічного розвитку, кастровська Куба, кім-ір-сенівська Північна Корея, маленькі диктатури Африки з періодичними спалахами зоологічного трайбалізму — з різанинами, депортаціями, — часто дуже кривавими, — небажаних племен, народів то через один, то через інший державні кордони.

Можна по-різному ставитися до того нового ідеалу людства, який деякі теоретики намагаються вичаровувати для майбутнього під назвою "громадянського суспільства", можна сперечатися, чи і коли громадянське суспільство — тобто суспільство зі зведеним до справді необхідного мінімуму втручанням держави у громадські, економічні, ідеологічні, особисті справи, — може стати хоча б частково реальним для замученої України, можна сперечатися, стане чи, може, не стане ідея громадянського суспільства черговим міражем, який зникає, коли, здавалося б, до нього вже наближаються; але, мабуть, таки можна з глибоким переконанням твердити, що тоталітаризмові й у суспільному житті, й у суспільному мисленні покладено край. Рецидиви — як тепер в Україні — авторитаризму (хоча б у вигляді президентських намісників) є і будуть, але ледве чи навіть запровадження диктатури, такої чи іншої за своїм політичним характером, зможе вже примусити всіх людей, громадян України, мислити за одним-єдиним шаблоном. Гігантська спроба збудувати суспільство-казарму, суспільство-в'язницю закінчилася крахом, аналогій якому важко знайти у світовій історії.

Це той фон, на якому я хочу підійти до такої проблеми: чи можлива, чи потрібна, чи мусить відбутися нова ідеологізація української вищої школи. Навіть якщо прихильники такої тези переконуватимуть (не дуже ясно, якими аргументами), буцім ось це була погана ідеологізація, а та нова ідеологізація, яку чомусь треба запроваджувати у двох ділянках —

релігійній та політичній — буде ідеальна і відповідатиме потребам студентства, що, як вважає дехто, дуже добре відомі (хоча, до речі, широкого за територією соціологічного опитування на цю тему за останній час ніхто не проводив).

Спершу про вищу школу і релігію.

Мабуть, треба пригадати ще кілька підставових понять про Україну як державу. Україна ніколи не була, не є і не може бути державою з якоюсь одною, тим більше панівною релігією. Україна є державою, в якій дозволяються всі релігії і ніхто ніколи, очевидно, не зможе змінювати того становища, навіть силою, бо епоха релігійних воєн для України минула у XVII ст., а українці належать до низки християнських, а в останній час також і нехристиянських конфесій, не кажучи вже про те, що існує чималий прошарок атеїстів, які також — згідно із всесвітньою декларацією прав людини і здоровим глуздом — мають право на свої переконання. Як відомо, сьогодні (якщо виходити з кількості релігійних громад в Україні) серед українців на першому місці стоїть Українська православна церква (тут я не враховую результатів найновішого філаретівського чи протифіларетівського розколу, бо наслідки його ще, мабуть, ніхто врахувати не може), далі Українська католицька церква, на третьому місці українські протестанти — якщо розглядати всіх їх разом (євангельські християни-баптисти, християни віри євангельської, адвентисти сьомого дня та інші відгалуження), на четвертому — Українська автокефальна православна церква. З інших віровизнань явно прориваються вперед свідки Єгови; чимраз ширшу пропаганду починає розгортати РУНВіра. Так що про будь-яку одно- чи навіть двоконфесійність української нації годі й говорити. Багатоконфесійність національних меншостей — справа відома, дискусії не підлягає. Це перший момент — багатоконфесійність України та української нації.

Як у кожній модерній державі, в Україні (за конституцією досьогочасною, фальшивою, та за конституцією тою, що підготовляється і має не бути фальшивою, тобто відповідати правді) церква відділена від держави. Притому відділена не лише юридично (бо конституція, як відомо, це все ж таки основний закон), а й політично, якщо можна так висловитися, бо практично всі сучасні політичні партії записали у своїх програмах вимогу відділення церкви від держави — поряд із повною свободою віросповідань. Ось короткий перелік деяких із цих партій — Українська республіканська партія, Українська християнсько-демократична партія, Українська селянсько-демократична партія, Українська демократична партія, Демократична партія України, Партія зелених України, не кажучи вже про Соціалістичну партію України, Соціал-демократичну партію України чи Конференцію анархістів України. У програмах деяких партій вловлюється тенденція поставити церкву під державний контроль; про це можна прочитати ("поміж рядками" переважно) в програмах не лише партій — спадкоємців компартії (Соціалістична партія України, Комуністична робітнича партія України), а й у платформі Всеукраїнського об'єднання Державна самостійність України. Щоб не залишалося жодних сумнівів, процитую відповідні місця з програми найрадикальнішого, як загально вважають, напряму ОУН (революційної), який популярно називають бандерівським: "В лавах ОУН борються українські селяни, робітники й інтелігенти проти гнобителів — за Українську самостійну соборну державу, за національне і соціальне визволення, за демократичний державний порядок, за справедливий соціальний лад [...] 11а. За свободу друку, слова, думки, переконань, віри й світогляду. Проти офіційного накидування суспільності світоглядових доктрин і догм [...] 11в. За вільне визнавання і виконування культів, які не суперечать громадській моралі; 11г. За відокремлення церковних організацій від держави" (Програмові постанови ОУН, прийняті у серпні 1943 р. Третім надзвичайним Великим збором ОУН та доповнені Конференцією ОУН, що відбулася в Україні в червні 1950 р.; ці постанови діють до сьогодні). Це, отже, другий момент — відокремлення церкви від державної освіти.

Формування людини, її світогляду, її переконань, її переживань, релігійних також, у сучасному українському суспільстві відбувається головним чином у середньошкільний період і завершується у старших кла-

digitized by ukrbiblioteka.org

сах (десятому, одинадцятому). Офіційно цей процес підтверджує атестат зрілості (це в освітній площині), здобуття повної відповідальності перед законом (це в площині юридичній). Я не зупинятимуся на різноманітних чинниках, що формують релігійний або атеїстичний світогляд молодих людей (сім'я, оточення, традиція, наслідки зовнішнього місіонерського впливу), а також не заперечуватиму можливостей зміни релігійного світогляду протягом усього життя людини. Однак я не допускаю думки, що таке формування чи переформування релігійних поглядів має відбуватися за наказом, під впливом, під тиском Української держави, держави, хоч і з нахилом до авторитаризму в наш час, але, не підлягає сумніву, не тоталітарної в ділянці свободи сумління. Це, отже, третій момент.

Підсумовуючи, можемо дійти висновків, що:

по-перше, Україна, українська нація, національні меншості України багатоконфесійні;

по-друге, в Україні держава і церква, а отже, й державна освіта і церква відділені одна від одної;

по-третє, до вищої школи студенти приходять з певним уже сформованим релігійним світоглядом, своїм власним, особистим, куди будь-яким державним структурам втручатися не дозволено.

Іншими словами, будь-яка катехізація, місіонерство в стінах вищої школи справа не лише неприпустима, а просто шкідлива. Це повернення до нетолерантного фундаменталізму, а за умов України — до середньовіччя, до тоталітаризму, з лабет якого українська нація з такими труднощами і з мільйонними жертвами не так давно вирвалася. Не думаю, що в Україні коли-небудь зможуть запанувати порядки, за яких можна буде залазити в душу людям узагалі, а молоді зокрема.

Це не означає, з другого боку, що вища школа не повинна сприяти поширенню знань студентів у ділянці історії релігій, релігієзнавства — як стосовно України, так і цілого світу. Мені здається, що, формуючи програми відповідних курсів, необхідно звертати особливу увагу на етично-моральні вартості релігійних систем, пам'ятаючи водночас про ту глибоку думку, якої поступово доходять теологи різних релігій і релігійних напрямів, що Бог один, а лише способи віри в нього різні.

Тепер про вищу школу і політичні ідеології.

Мені здається, що, розв'язуючи це питання, можна і треба застосувати аналогічні параметри.

По-перше, так само, як Україна та українська нація багатоконфесійні, політичні погляди мешканців України також різноманітні. На сьогодні ми маємо понад 30 політичних партій, процес цієї організаційної творчості й диференціації не закінчено. Не будемо торкатися питання, добре чи погано, що є стільки партій; але, хоч би в якому напрямі пішов дальший розвиток суспільства, ясно, що повернення на тривалий час до однопартійної системи неможливе. Так само — з тих чи інших міркувань — неможливе повернення до заідеологізованого лише в одному політичному напрямі суспільства.

По-друге, оскільки державна освіта і конкретні політичні партії відділені одне від одного, неможливо і шкідливо будувати навчання у вищій школі згідно з платформою якоїсь однієї політичної партії чи певної політичної ідеології. Якщо говорити про суспільно-політичні вимоги до школи як середньої, так і вищої, то навчання у них — не підлягає сумніву — не може бути антиукраїнським і, для українців, мусить бути національним, зміцнювати повагу і віру у власну націю. Треба шкодувати, що якраз цих найважливіших вимог навчання ще досі у дуже багатьох школах — особливо у східних та південних регіонах нашої держави — навіть не думають здійснювати. В моєму розумінні, навчання не лише не може бути антиукраїнським, а й не може бути тенденційно скерованим проти будь-якої іншої нації, проти будь-якої національної меншості. Міжнаціональних конфліктів вистачає довкола України, українська вища школа не сміє стати місцем культивування таких антагонізмів. Викладання гуманітарних, зокрема історичних дисциплін, мусить бути підпорядковане принципам об'єктивності й правдивості.

Дезідеологізація вищої школи — це в жодному разі не нав'язування молоді безідейності. Навпаки, покликання вищої школи — зміцнювати морально-етичні фундаменти світогляду молоді, зміцнювати їх не лише лекціями та принагідними виступами, а й, чи не в першу чергу, особистим прикладом викладачів. Як знаємо, з цим особистим прикладом у наш час не все гаразд.

Розвиваючи думку про навчання і виховання в дусі, протилежному антиукраїнству, хочу сказати, що українській молоді вища школа повинна давати національне виховання, виховання в дусі національних традицій, в дусі пошанування героїчного минулого нації. Представникам національних меншостей у вищих школах викладачі повинні намагатися прищепити повагу до української нації з її дуже важким і складним минулим і нелегким сучасним. Самоповага до своєї нації — це один бік медалі, на другому її боці написана пошана до інших націй.

Не можу сказати, що український демократичний націоналізм суперечить цим принципам; навпаки, я переконаний, що він їх підтримує (розумію, що слова "демократичний націоналізм" для деяких радикалів незвичні, але хочу підкреслити, що в програмових постановах ОУН(р) 1950 р. — отже, постановах часу, коли на українських землях ще точилася збройна національно-визвольна боротьба, — неодноразово говориться про побудову демократичного державного ладу).

По-третє, до вищої школи студенти приходять якщо не з цілком сформованим політичним світоглядом, то не зовсім позбавлені розуміння політичних течій і напрямів. Цілком погоджуюся, що остаточне формування політичної або й аполітичної свідомості відбувається та в основному завершується у студентські роки (хоча й згодом люди, як відомо, змінюють свою партійність), але у формуванні цієї свідомості вирішальну роль відіграють і повинні відігравати не стіни вищої школи, а студентські організації, молодіжні й післямолодіжні політичні організації, широкий спектр засобів масової інформації, на відсутність яких поки що скаржитися не можна. Якщо говорити вже цілком відверто, то боротьба за національно високосвідому українську молодь має відбуватися поза стінами університетів та інститутів, що анітрохи не заперечує, а, навпаки, підкреслює велетенську роль студентського руху також у політичному житті. Найкращий приклад — події жовтня 1990 р. (голодівка студентів у Києві, часткове здійснення їхніх вимог).

Ми не можемо і не сміємо відмежовуватися від того, що в усьому культурному і цивілізованому світі, зокрема й у світі молоді, існує та здійснюється ринок ідей. Прихильникам націоналізму, переконаним у справедливості й правильності своїх ідей (а я також належу до прихильників цієї течії), треба докласти багато зусиль, щоб на такому ринку ідей український націоналізм виглядав — згідно з правдою — справедливою і правильною ідеологією, здатною вивести Україну на широкий світовий шлях. І для цього треба багато, вперто і розумно працювати, а ми, треба шкодувати, аж надто добре знаємо, як деяким патріотам на словах важко закотити рукави для щоденної впертої праці, коли й не раз треба буде стерти краплини поту зі свого чола. А працювати треба на вільному просторі, де саме життя ставитиме оцінки, а не перед шкільними чи студентськими партами, де оцінки має ставити викладач.

І саме тут, у можливій ідеологізації вищої школи, криється ще одна небезпека психологічного плану. Здається, всі ще пригадують, з якою погордою і навіть ненавистю ставилося не так давно наше студентство до заполітизованих дисциплін. З яким внутрішнім спротивом зазубрювали з'їзди за з'їздами або записували у шпаргалках переліки філософських догм. Дуже не хочеться, щоб подібну долю мали найсвітліші ідеї та переконання — релігійні, політичні, — до яких люди, молодь повинні тягнутися за власним бажанням, самостійно, а не шляхом обов'язкових лекцій і не менш обов'язкових іспитів та заліків. У такий спосіб можна відбити бажання приєднуватися до об'єктивно навіть найсправедливіших ідей.

Є ще один важливий момент, на який я хотів би звернути увагу прихильників ідеологізації вищої школи в дусі ідей націоналізму. Я глибо-

digitized by ukrbiblioteka.org

ко переконаний, що якби десь отут, тепер провести іспит десятьом таким захисникам ідеологізації і попросити їх відповісти на питання, що конкретно вони розуміють під словом "націоналізм", то відповіді на таке питання не збігалися б, а дехто, може, взагалі й не міг би коротко і ясно відповісти. Український націоналізм — як ідейна течія — може, очевидно, бути предметом вузівського вивчення, хоча б у політологічному плані, але перш ніж він зможе стати предметом докладного аналізу, необхідно як слід зрозуміти і викласти на папері цей предмет. Викладати історію націоналістичного руху? Це не теорія націоналізму, це тема історичної дисципліни. Переповідати зміст праць Дмитра Донцова, які свого часу відігравали велетенську роль у формуванні світогляду молодого покоління 20 — 30-х рр. у Західній Україні? Але і це не буде викладом всебічної системи поглядів, бо й сам Донцов, пишучи свій класичний на сьогодні твір "Націоналізм" (1926), не ставив перед собою такої мети. Можна ще викладати Постанови III Великого збору ОУН, про які я згадував (а також інші ухвали), але це буде лише виклад програми, а не ідеології. Думаю, перш ніж просто і легко говорити про ідеї, дух націоналізму, треба самому добре знати їхню суть. А якщо говорити про щось на зразок "вузівського підручника націоналізму", то, вибачте, мені стає якось моторошно, коли подумаю, що український націоналізм, динамічну політичну ідею, намагатимуться замкнути в рамки примітивного конспекту...

Всі мої міркування не суперечать тому, що вища школа, якщо вона ставить перед собою завдання давати гармонійну освіту та сприяти гуманізації суспільства, повинна допомагати орієнтуватися в сучасному політичному житті України. Але не примітивними політінформаціями чи політгодинами, які ми пам'ятаємо з не дуже далекого минулого, і не за допомогою схоластичних курсів політології, що набули поширення в Україні останнім часом. Маю тут на увазі, наприклад, виданий 1991 р. у Києві Навчально-методичним кабінетом вищої освіти тогочасного Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР підручник "Политология. Методика комплексного изучения вузовского курса" за редакцією О. Шахова та В. Харченка у двох випусках (третій випуск, здається, не побачив світу; хоча у підготовці підручника брали участь також львівські автори, О. та С. Васюти, М. Гетьманчук, В. Здоровега, підручник з не дуже зрозумілих міркувань не було видано українською мовою). У цьому підручнику класифікація політичних партій подається таким чином, що націоналістичні партії взагалі пропущено: є праворадикалістичні (вживається такий дивний термін!), які ототожнюються з фашистськими, консервативні, буржуазно-ліберальні, буржуазно-реформістські, соціал-демократичні, лівосоціалістичні, комуністичні. Всі ці партії йменуються "ідейно-політичними", але характеристика їхніх ідейних платформ не подається. А якщо в такій нібито науковій класифікації не знайшлося навіть місця для націоналістичних партій, то, тим більше, в підручнику немає жодного слова для характеристики націоналізму як ідейної течії.

На мою думку, для того, щоб впровадити студентів у проблематику українського життя в його різноманітних аспектах — державному, політичному, економічному, соціальному, військовому, культурному, екологічному — та для ознайомлення з іншими гранями високоорганізованого суспільства, треба опрацювати і викладати на першому році навчання у вищій школі окремий курс під назвою "Сучасна Україна". В такому курсі знайшли б також місце відомості про сьогоднішні політичні течії в Україні та про їхні ідейно-політичні платформи.

Закінчуючи свою статтю, яка, можливо, стане поштовхом до дискусії, що велася б за правилами культурного спілкування, я повинен коротко підсумувати:

ідеологізації вищої школи — ні, високій фаховості та справжньому професіоналізмові — так.

Львів

Ніколай БЕРДЯЄВ

НАЦІОНАЛЬНІСТЬ І ЛЮДСТВО

1

Наші націоналісти і наші космополіти перебувають під владою доволі низьких уявлень про національність, вони однаково роз'єднують буття національне й буття єдиного людства. Пристрасті, що їх викликають, як правило, національні проблеми, перешкоджають проясненню свідомості. Робота думки над проблемою національності повинна передусім з'ясувати, що неможливо й безглуздо протиставляти національність і людство, національну множинність і вселюдську єдність. Тим часом це облудне протиставлення робиться з двох боків, з боку націоналізму і з боку космополітизму. Недопустимо було б принципово протиставляти частину цілому чи орган організмові, вважаючи, що досконалість цілого організму полягає у зникненні й подоланні множинності його частин і органів. Національність і боротьба за її буття й розвиток не означає чвар у людстві і з людством і не може в принципі пов'язуватись із недосконалим, роз'єднаним станом людства, чимось таким, що має зникнути при настанні досконалої єдності. Облудний націоналізм дає поживу для таких уявлень про національність. А тим часом національність є індивідуальним буттям, поза яким неможливе існування людства, вона закладена у самих глибинах життя і є цінністю, що твориться в історії, динамічним завданням. Існування людства у формах національного буття його частин зовсім не означає неодмінно зоологічного й нижчого стану взаємної ворожнечі й винищення, стану, який зникає у міру зростання гуманності і єдності. За національністю стоїть вічна онтологічна основа і вічна цінна мета. Національність є буттєвою індивідуальністю, одним з ієрархічних ступенів буття, іншим ступенем, іншим колом, аніж індивідуальність людини чи індивідуальність людства як певної соборної особливості. Встановлення досконалого братерства між людьми не буде зникненням людських індивідуальностей, а буде їхнім повним утвердженням. І встановлення вселюдського братерства народів так само буде не зникненням, а утвердженням національних індивідуальностей. Людство є певною позитивною всеєдністю, і воно перетворилося б на порожню абстракцію, коли б своїм буттям скасовувало й гасило буття всіх ступенів реальності, що входять у нього, буття індивідуальностей національних та індивідуальностей особистих. І в царстві Божому слід сподіватися досконалого і прекрасного існування індивідуальностей-осіб й індивідуальностей-націй. Всяке буття індивідуальне. Натомість абстрактність не є буттям. В абстрактному, вільному від будь-якої конкретної множинності гуманізмі немає духу буття, є порожнеча. Саме людство є конкретною індивідуальністю вищого ієрархічного ступеня, соборною особою, а не абстракцією, не механічною сумою. Так і Бог не є притлумленням усіх індивідуальних ступенів багатоманітного буття, а є їхньою повнотою і досконалістю. Множинність індивідуальних ступенів, усю складну ієрархію світу не можна замінити єдністю вищого ступеня, індивідуальністю єдиного. Досконала єдність (загальнонаціональна, загальнолюдська, космічна чи божественна) є найвищою і найповнішою формою буття всієї множинності індивідуальних існувань у світі. Всяка національність є багатством єдиного й братерськи об'єднаного людства, а не перепоною на його шляху. Національність є проблемою історичною, а не соціальною, проблемою конкретної культури, а не абстрактної суспільності.

Космополітизм і філософськи, й життєво неспроможний, він є лише абст-

digitized by ukrbiblioteka.org

ракцією чи утопією, застосуванням абстрактних категорій у галузі, де все конкретне. Космополітизм не виправдовує своєї назви, у ньому немає нічого космічного, оскільки і космос, світ, є конкретною індивідуальністю, одним з ієрархічних ступенів. Образ космосу так само відсутній у космополітичній свідомості, як і образ нації. Почувати себе громадянином всесвіту зовсім не означає втрачати національне почуття й національне громадянство. До космічного, вселенського життя людина прилучається через життя всіх індивідуальних ієрархічних ступенів, через життя національне. Космополітизм є потворним і нездійсненним виявом мрії про єдине, братерське і досконале людство, підміною конкретно живого людства абстрактною утопією. Хто не любить свого народу й кому не милий конкретний образ його, той не може любити й людства, тому не милий і його конкретний образ. Абстракції плодять абстракції. Абстрактні почуття опановують людиною, і все живе, з плоті й крові, зникає з її поля зору. Космополітизм, отже, є запереченням і притлумленням цінності всього індивідуального, він є різного роду й виду проповіддю абстрактної людини й абстрактного людства.

2

Людина входить у людство через національну індивідуальність — як людина індивідуальна, а не абстрактна, як росіянин, француз, німець, англієць. Людина не може перескочити через цілий ступінь буття, від цього вона зубожіла б і спустошилася б. Національна людина — щось більше, а не менше, ніж просто людина, у ній є і родові риси людини взагалі, і риси індивідуально-національні. Можна жадати братерства і єднання росіян, французів, англійців, німців і всіх народів землі, але не можна жадати, щоб з обличчя землі позникали вирази національних лиць, національних духовних типів і культур. Така мрія про людину й людство, абстраговані від усього національного, є жаданням знищити цілий світ цінностей і багатств. Культура ніколи не була і ніколи не буде абстрактно-людською, вона завжди конкретно-людська, тобто національна, індивідуально-народна, і лише в такій своїй якості вона сягає загальнолюдськості. Цілком не національним, абстрактно-людським, легко транспортованим від народу до народу є найменш творчий, зовнішньо-технічний бік культури. Усе творче в культурі носить на собі печать національного генія. Навіть великі технічні винаходи національні, ненаціональними є лише технічні застосування цих винаходів, що легко засвоюються усіма народами. Навіть науковий геній, що виявляє ініціативу і творить метод, національний. Дарвін міг бути лише англійцем, а Гельмгольц — характерний німець. Національне й загальнолюдське в культурі не можуть протиставлятися. Загальнолюдське значення мають саме вершини національної творчості. У національному генії розкривається загальнолюдське, через своє індивідуальне він проникає в універсальне. Достоєвський — російський геній, національний образ відбився на всій його творчості. Він розкриває міру глибини російського духу. Але, найбільш російський із-поміж російських, він є і найбільш загальнолюдським, найбільш універсальним серед них. Через російську глибину розкриває він глибину всесвітню, вселюдську. Те саме можна сказати й про будь-якого іншого генія. Завжди підносить він національне до загальнолюдського значення. Гете універсальний не як абстрактна людина, а як людина національна, як німець.

Об'єднання людства, його розвиток до всеєдності здійснюється через важке, болісне утворення й боротьбу національних індивідуальностей і культур. Іншого історичного шляху немає, інший шлях — абстракція, пустота або суто індивідуальний відхід углиб духу, в інший світ. Доля націй і національних культур повинна збутися до кінця. Прийняття історії уже є прийняттям боротьби за національні індивідуальності, за типи культури. Культура грецька, культура італійська доби Відродження, культура французька й німецька доби їхнього розквіту — все це шляхи світової культури єдиного людства, а проте всі вони глибоко національні, індивідуально-своєрідні. Всі великі національні культури загальнолюдські за своїм значенням. Нівелююча цивілізація потворна. Культура волап'юка не може мати ніякого значення, у ній немає нічого вселенського. Весь світовий шлях буття є складною взаємодією різних ступенів світової ієрархії індивідуальностей, творче вростання однієї ієрархії в іншу, особи — в націю, нації — в людство, людства — у космос, космосу — в Бога. Можна й слід сподіватися зникнення класів та примусових держав у досконалому людстві, але не можна сподіватися зникнення національностей. Нація — це динамічна субстанція, а не минуща функція; корінням своїм вона вростає у таємничу глибочінь життя. Національність є позитивним збагаченням буття, і тому за неї слід боротися як за цінність. Національна єдність глибша від єдності класів, партій та всіх інших

минущих історичних утворень у житті народів. Кожен народ бореться за свою культуру і за вище життя в атмосфері національної кругової поруки. І великий самообман — прагнути творити будь-що поза національністю. Навіть толстовське непротивлення, яке уникає всього, що пов'язане з національністю, виявляється явищем глибоко національним, російським. Утеча з національного життя, прочанство — явище суто російське, виявлене російським національним духом. Навіть формальне заперечення національності може бути виразно національним. Національна творчість не означає свідомо-зумисного "національничання", вона вільно й стихійно національна.

3

Усі спроби дати національності раціональне визначення ведуть до невдач. Природу національності неможливо визначити за жодними раціонально-вловимими ознаками. Ні раса, ні територія, ні мова, ні релігія не є ознаками, що визначають національність, хоча всі вони відіграють ту чи ту роль у її визначенні. Національність — складне історичне утворення, вона формується як результат кровного змішування рас і племен, багатьох перерозподілів земель, із якими вона зв'язує свою долю, і духовно-культурного процесу, який витворює її неповторний образ. І як результат усіх історичних та психологічних досліджень лишається неподільна й невловна остача, в якій, власне, й криється вся таїна національної індивідуальності. Національність таємнича, містична, ірраціональна, як і всяке індивідуальне буття. Треба бути в національності, брати участь у її творчому життєвому процесі, щоб до кінця знати її таїну. Таїна національності криється за всією хиткістю історичних стихій, за всіма перемінами долі, за всіма рухами, що руйнують минуле і витворюють небувале. Душа Франції середньовічної і Франції XX століття — та сама національна душа, хоча в історії все змінилося до невпізнання.

Творення національних культур і типів життя не терпить зовнішньої, примусової регламентації, воно не є виконанням нав'язаного закону, воно вільне, у ньому є творча сваволя. Узаконений, офіційний, іззовні нав'язаний націоналізм лише сковує національне покликання і заперечує ірраціональну таїну національного буття. Законництво націоналізму й законництво гуманізму однаково пригнічують творчий порив, однаково ворожі розумінню національного буття як завдання творчого. Існує ветхозавітний націоналізм. Ветхозавітний, охоронницький націоналізм дуже боїться того, що називають "європеїзацією" Росії. Тримаються за ті риси національного побуту, які зв'язані з її історичною відсталістю. Бояться, що європейська техніка, машина, розвиток промисловості, нові форми суспільності, формально схожі з європейськими, можуть убити своєрідність російського духу, знеособити Росію. Але це — боягузливий і маловірний націоналізм, це — невіра у силу російського духу, у нездоланність національної сили, це — матеріалізм, який ставить наше духовне буття у рабську залежність від зовнішніх матеріальних умов побутування. Те, що сприймається як "європеїзація" Росії, зовсім не означає її денаціоналізації. Німеччина була економічно й політично відсталою країною порівняно з Англією і Францією, була сходом порівняно із заходом. Але вибило годину, коли вона прийняла ту передовішу західну цивілізацію. Чи стала вона від цього менше національною, чи втратила свій самобутній дух? Звичайно ж, ні. Машина, сама по собі безлика й безмовна, "інтернаціональна", вона неабияк прищепилася в Німеччині, зробившися знаряддям національної волі. Те, що є лихим і насильницьким у німецькій машині, дуже національне, дуже німецьке. У Росії машина може відіграти цілком іншу роль, може зробитися знаряддям російського духу. Так і в усьому. Те, що називається європейською чи інтернаціональною цивілізацією, є, по суті, фантомом. Зростання й розвиток усякого національного буття не є його переходом від національної своєрідності до якоїсь європейської цивілізації, якої, зрештою, й не існує. Нівелюючий європеїзм, міжнародна цивілізація — щонайчистіші абстракції, в яких нема жодної краплини конкретного буття. Усі країни, всі народи проходять певну стадію розвитку й росту, де озброюються знаряддями техніки, наукової й соціальної, яка сама собою не має нічого індивідуального й національного, бо, зрештою, індивідуальним і національним є лише дух життя. Що ж стосується того процесу зростання й розвитку, то він не є рухом убік, до якоїсь "інтернаціональної Європи", якої ніде на Заході неможливо знайти, а є рухом угору, рухом уселюдським у його національних особливостях. Є лише один історичний шлях до вищої уселюдськості, до єдності людства — шлях національного росту й розвитку, шлях національного творення. Уселюдськість розкриває себе лише у вигляді національностей. Денаціоналізація, пройнята ідеєю інтернаціональної Європи, інтер-

digitized by ukrbiblioteka.org

національної цивілізації, інтернаціонального людства, — щонайчистіша порожнеча, небуття. Жоден народ не може розвиватися вбік, вростаючи в чужий шлях, чужий поступ. Між моєю національністю й моїм людством не лежить жодної "інтернаціональної Європи", "інтернаціональної цивілізації". Творчий національний шлях якраз і є шляхом до вселюдськості, розкриттям уселюдськості у моїй національності, як вона розкривається й у національності будь-якій іншій.

4

Те, що звичайно називають "європеїзацією" Росії, є неминучістю й благом. Багато є важкого й хворобливого в цьому процесі, бо ж не може бути легким перехід від старої цільності через розщеплення й розклад усього органічного до нового, небувалого ще життя. Та менш за все процес "європеїзації" означає, що ми зробимося схожими на німців та англійців чи французів. Цілком безглуздим є протиставлення загальнолюдської зорієнтованості життя — зорієнтованості національній. Заклик забути про Росію й національне і служити людству, надихаючись лише загальнолюдським, нічого не означає, це — порожній заклик. Реальність усього людства залежить від реальності Росії та інших національностей. Росія — велика реальність і вона входить в іншу реальність, на ймення людство, збагачує її, наповнює її своїми цінностями і здобутками. Космополітичне заперечування Росії в ім'я людства є пограбуванням людства. Росія — буттєвий факт, через який усі ми перебуваємо в людстві. І Росія має бути піднесена до загальнолюдського значення. Росія — творче завдання, поставлене перед вселюдськістю, цінність, що збагачує світове життя. Людство й світ чекають променя світла від Росії, її слова, її неповторного діла. Вселюдськість має велику потребу в Росії. Для вселюдськості має бути негативним перетворення російської людини на людину інтернаціональну, космополітичну. Для вселюдськості потрібним є піднесення російської людини до вселюдського значення, а не перетворення її на абстрактну, порожню людину. Вселюдськість не має нічого спільного з інтернаціоналізмом, уселюдськість є вищою повнотою всього національного. І ми мусимо творити конкретне російське життя, ні на що несхоже, а не абстрактні соціальні та моральні категорії. Усе життя наше має бути зорієнтоване на конкретних ідеях нації й особи, а не абстрактних ідеях класу й людства. Доля Росії безконечно дорожча від долі класів і партій, доктрин і вчень. Зоологічне національне чуття й інстинкт, які так лякають гуманістів-космополітів, — це елементарний і темний іще стихійний стан, який слід перетворити на творче національне чуття й інстинкт. Без первісної й стихійної любові до Росії неможливий жоден творчий історичний шлях. Любов наша до Росії, як і всяка любов, довільна, вона не є любов'ю за якості і чесноти, але любов ця має бути джерелом натхненного творення її якостей і чеснот. Любов до свого народу має бути творчою любов'ю, творчим інстинктом. І менш за все вона означає ворожнечу й ненависть до інших народів. Шлях до вселюдськості для кожного з нас лежить через Росію. І воістину всяка денаціоналізація відділяє нас від уселюдськості. Лик Росії буде відбито в самому небесному людстві. У єдиному людстві можуть єднатися лише індивідуальності, а не пусті абстракції. Істина про позитивний зв'язок національності й людства може бути з'ясована і з іншого, протилежного боку. Якщо недопустимим є протиставлення ідеї людства — ідеї національності, то недопустиме і зворотне протиставлення. Не можна бути ворогом єдності людства в ім'я національності в ролі націоналіста. Таке протиставлення національності людству є її збідненням і загибеллю. Такий облудний, відщепенський націоналізм мусить розділити долю порожнього інтернаціоналізму. Творче утвердження національності і є утвердженням людства. Людство і національність — одне.

З російської переклав
Микола Рябчук

Перекладено за виданням: *Николай Бердяевъ.* Судьба Россіи. — М., 1918. — С. 93 — 101.

Остап ТАРНАВСЬКИЙ

РОЗМОВИ З БОГОМ

(У дев'яносторіччя Наталі Лівицької-Холодної)

Поезія Наталі Лівицької-Холодної — це розмова. Від першого вірша, що його поетка писала — як сама звірилась — "під вербою похилою, коли вітер пісню котив хвилею вечорових тиш", її поетичні мініатюри (головна форма поетичного вислову, якої вона дотримується усе своє довге життя) складаються в короткий експресивний діалог.

Уже в першій збірці "Вогонь і попіл"(1934) кожен вірш — це розмова; розмова закоханої дівчини з вимріяним милим, нареченим, нарешті, мужем. Ця книжка вийшла друком, коли поетка була вже зрілою, десять років заміжньою жінкою, матір'ю дев'ятирічної доні. Вірші у ній — це розмови з того часу, коли образний "милий" ще не був доступний для безпосередньої розмови чи радше поетична душа воліла розмовляти з ним на самоті. Візьмімо перший вірш із циклу "Барвін-зілля":

Світлим, надхненним, простим
буде нам кожний день,
значенням повний святим,
дзвоном любовних пісень.
Ти будеш воїн і муж,
батько моїх дітей.
Вірністю спрагнених душ
наше життя зацвіте.
Ти ж бо один, і одна
стигне в мені любов.
Радість щоночі ясна
буде нам пружити кров.
Мати, коханка, сестра,
вірна дружина твоя.
Мудрість так каже стара,
буду такою і я.

Ці надії сповнилися, шлюб був щасливим, та після тих дівочих віршів поетка довгі роки не творить: життя зняло протребу в поетичних розмовах. Чоловік Наталі Лівицької-Холодної — мистець Петро Холодний, її ровесник — був людиною, закоханою у природу, віддавався рибальству, був поетичною натурою, здатною лишити і свій професійний мольберт в гонитві за мотилем (а в нього добірна колекція). Холодні прожили разом майже сімдесят років — і за той час жодної поетичної книжки не з'явилося у пані Наталі. Правда, через кілька років після появи першої збірки вийшла друга, ще менша за першу. Це теж розмови, розмови із втраченим рідним краєм, Україною, яку поетка персоніфікує з ідеалізованою подругою:

в яких ти піснях і мотивах,
якими згадками бриниш...

Ця друга книга "Сім літер" (відповідно до кількості літер у слові "Україна") відбиває настроєність тогочасної літератури, коли наші барди Дараган, Маланюк, Липа, Мосендз насичували поезію патріотичним духом. Ці поети були близькими Наталі Лівицькій-Холодній, то ж її тодішні

digitized by ukrbiblioteka.org

вірші можна вважати також і розмовою з цими поетами. На це вказують і присвяти чи мотто і безпосередні звернення:

О ні, не хочу я Верлена,
ні Мореаса, ні Ренье!
Сьогодні Рильського надхненна
в моїй душі весна встає.

У нових віршах, які вперше друкуються у книзі вибраного "Поезії старі і нові", що її видав для поетки Союз Українок кілька років тому, зустрічаємо ту ж поетичну форму — розмову, часто з уявним співрозмовником. Ось вірш із циклу "Перекотиполе" (1968 — 1976):

Ми розминулися з тобою,
що мав би буть моїм коханим,
і серце, стомлене журбою,
тебе чекать не перестане.
Ми розминулися з тобою
серед сузір світів надземних,
а може, іншою добою
пройшов ти вже колись без мене.
І може, ти тужив так само,
чи тужиш десь іще за мною,
і туга ця пливе віками
у вічність світлою рікою,
щоб там не в часі й не в просторі
звели нас врешті наші зорі.
Ти лицар без страху й догани,
я жінка ніжна і слухняна.

Головний співрозмовник, що ми його пізнали у першому вірші з першої збірки "Вогонь і попіл", коханий і муж, може дублювати тут того уявного, що у серії "На грані", позначеній 1944 — 1967 роками, з'являється в образі янгола, який "стояв за мною край дороги і поруч мене тихо йшов" і про якого поетеса пише:

Я знаю: тінь твою незмінно
веде за мною ночі тьма.
("Розмова з янголом")

Є ще й інший янгол — янгол смерти (вірш "Янгол Смерти") — чорний лицар, та з ним поетка не вступає в розмову, а тільки стверджує:

Янголе, чорний воїне!
я не хочу з тобою йти:
серце вщерть напоєне
прагненням бачити, чути, рости.

Поетичні розмови Наталі Лівицької-Холодної повні глибокого почуття і якихось незвичайних сподівань, які в простенькому вірші "Розмова" висловлено так:

Ти так дивишся на зірку,
я на місяць красний...
Чом же жити гірко,
коли світ прекрасний.

А світ її справді ясний, і світовідчування у неї ясне, оптимістичне, як це стверджує вже сама назва одного з віршів — "Перед образом ясної вічности". І шляхетна віра, що "по грішну душу покутниці прийде янгол з ясним лицем". Це вже у віршах пізнішого віку, коли у життя, встелене мріями, закрадається недовіра й поетка дивується:

Ти ще навідуєш мене у снах,
мій перелеснику, моя ти мріє.
Чи правду то співається в піснях —
ти купаний в любистку чи шавлії?
Що сталося в останніх тих роках,
коли так гарно нам достигла осінь?

Невже ж ці зморшки й жили на руках
чи попіл смутку — не бурштин — в волоссі?
Чи ти на краще тільки шлюбував,
як стали ми на рушнику вінчальнім
і руки нам священик пов'язав
лише на щастя, не на дні прощальні?

("Питання")

Уже в час повного захоплення життям, наслідком якого стала перша збірка любовних розмов, поетеса відчула, що понад земним є вища форма повного життя, і відтворила це у сповненій жіночої ніжности поезії в циклі "Барвін-зілля", ч. 7:

Мені очей звести несила,
а на руках твої уста.
Ось пристрасть розгортає крила,
надхненна, гарна і проста.
І день ясний, що пахне медом,
і неба синь, і сонця сміх
нам будуть радісним наметом,
блакитним палацом утіх.
Хай буде так, що ця хвилина
була, як сяйво перемог.
Бо ніжність наша є єдина,
а понад нею тільки Бог.

Бог часто згадується в поезіях Наталі Лівицької-Холодної, а один вірш так і називається "Розмова з Богом". До Бога звернені і ті вірші, що можуть бути похвальними гімнами, і ті, де питання і скарги. У вірші "Так мало часу" поетка просить:

О Господи, так мало часу!
Так мало вже. Тривога все росте.
Вже ніч останній промінь згасить
і в пітьмі втопить сонце золоте.
І ось, перед страшним порогом,
так хочеться повірити в любов,
повірить в милосердя Бога
і спертися на вірність друга знов.

Бог у поетки то величний, як у вірші "Перед останнім судом", де він з'являється "в сяйві своєї слави з почтом святих", то простий, як у "Кінці мандрівки", де поетка бачить себе в довгій черзі перед брамою і передбачає:

І вийде тоді до нас із брами
Він.
Буде босий і сірий, як ми.

Це Бог, з яким поетка вільно розмовляє, й усі її поезії, створені в останніх уже роках, навіть з датою 1991, — це розмови з Богом. Це зрілі і достойні твори поетки, що жила вірою у гарний світ, хоч доля й не була надто ласкава, прирікши її на довгу мандрівку від затишного хутора батьків до незнаних міст і країн. В історії літератури не знаємо поетки, яка на дев'яностому році життя творила б, як і не знаємо поетів, які так безпосередньо вели б розмову з Богом. Не стало в живих мужа, що втілював її уявлення про ясний, гарний світ; помер і брат, з яким пов'язувалися перші відважні задуми серед рідної природи і рідних людей.

Єдиним співрозмовником лишився Бог. Він — єдина надія, що трудне земне життя увінчається нагородою.

Ось вірш "Втома", написаний у грудні 1990 року.

Задивлюся у зіниці Бога,
вічні, таємничі і страшні.
І веде мене крута дорога
в інші нерухомі дні.
Йду у вічність без кінця й початку,
наче в ніч холодну і чужу,
йду без відповіді на загадку

digitized by ukrbiblioteka.org

з серцем, повним туг і журб.
Вже ніщо не радує сьогодні,
і ніхто мене ніде не жде.
Я одна, і голос мій самотній:
де Ти, Боже, де Ти, де?
Та коли в дорозі десь пристану —
бо втомилась від усіх нещасть —
буду ждати, що з безмеж туману
руку рідний хтось подасть.

У Наталі Лівицької-Холодної є ще й інша збірка з того скорботного часу, коли, втративши супутника спільної земної дороги, відчула повну самотність. Цикл "Плач Бавкиди" — голосіння хворої душі за своїм Филимоном. Ситуація трагічна, і поетеса бачить її в чорних кольорах:

І ніхто не пригорне,
і ніхто не потішить,
все життя спотворене,
все життя — чорна тиша.

Та в поетки є віра, в неї є отой співрозмовник, якого вона ніколи не позбувалась і про якого писала ще в 1970-х роках у вірші "Молитва":

Ти захист мій, Ти збережеш мене від скрути,
огорнеш радістю і силою надхнеш,
Ти знімеш з серця мого тягарі покути,
в Твоїх руках я, Боже, вирятуй мене!
Навчи мене, якими йти шляхами маю,
будь моїм оком, будь порадою в журбі,
до Тебе я в своїй скорботі прибігаю
і сльози каяття приношу я Тобі.
Я вірю в милосердя Твого щиру повінь,
Що з нього ти й для мене крапельку зберіг,
що Ти в безмежній батьківській своїй любові
помилуєш мене і змиєш з мене гріх.
Та не почуєш голосу мого в тім хорі,
що гучно прославля діла Твої усі.
Я лиш люблю Тебе й любила у покорі,
у кожнім подисі і навіть у грісі.

З цією вірою Наталя Лівицька-Холодна прожила дев'яносто років, і завдяки цій вірі вона віднаходить у собі голос, щоб продовжувати поетичні розмови з Богом.

Микола НЕВРЛИЙ

ПОВЕРНЕННЯ ЮРІЯ КЛЕНА

Юрій Клен. Вибране. — К.: Дніпро, 1991, 461с.

Література української діяспори в поневоленій Україні була суворо заборонена і разом з творами дисидентів вважалася крамолою. А тим часом вона жила й розвивалася, бо ж після упадку УНР (1917 — 1921) десятки тисяч патріотів України подалися на Захід. Те, що не могли сказати письменники в умовах тоталітарно-більшовицького режиму, сказали їхні побратими у вільному світі. Найбільшого розмаху, ідейної наснаги й високого мистецького рівня досягла література української еміграції в міжвоєнному періоді в празькій поетичній школі, чільним представником якої був Юрій Клен (власне прізвище Освальд Бурггардт, 1891 — 1947), "чистокровний" німець з українського Поділля, один з київських неокласиків. Крім нього, до цієї школи належали Є. Маланюк, Л. Мосендз, О. Ольжич, О. Теліга, О. Лятуринська та інші. Всі вони були собі близькі світоглядово, тематично й стильово. Задля цього об'єднуємо їх умовно до окремої школи.

Те, що твори Ю. Клена першими вийшли книжковим виданням у вільній Україні, заслуга київського літературознавця Юрія Коваліва, який незадовго до того видав у "Бібліотеці поета" поезії Д. Фальківського. Вперше, одначе, про Ю. Клена читачі радянської України, яка вже була в "перебудові", довідались із досить об'ємної статті "З глибин сузірних, із п'ятірного грона", що вийшла 1988 р. у № 16 ж. "Україна" [1]. У рамках тієї статті опублікував її автор і свої спогади про поета Ю. Клена — О. Бурггардта.

Юрій Ковалів включив у своє видання майже всю відому поезію Юрія Клена, а також його переклади з англійської, французької, німецької й російської поезії. "Вибране" відкривається передмовою упорядника, який також є автором приміток, на жаль, не завжди вичерпних. Кілька прикрих промахів вкралося до передмови. Ю. Ковалів, наприклад, на с. 4 зараховує відомого українського історика й археолога Володимира Антоновича до поляків. Непорозуміння! Рід Антоновичів, як і Рильських, належав, як відомо, до сполонізованої української середньої шляхти, яка пізніше з рухом "хлопоманів" знову повернулася до українства[2].

До поданого переліку "зукраїнізованих" можна б ще додати археолога В. Хвойку, чеха походженням, Ю. Дольд-Михайлика й М. Йогансена, що були шведського походження, скульптора І. Кавалерідзе й В. Земляка, чеським прізвищем Вацлава Вацека. Справжнє прізвище поета Ю. Клена Ковалів транскрибує як Бургардт, хоч редаговане Є. Маланюком видання зібраних творів Ю. Клена всюди подає написання Бурггардт.

Вступна стаття упорядника поезії Ю. Клена назагал правильно ознайомлює читача з життям і творчістю цього "українського поета й німецького вченого" (характеристика австрійського дослідника К. Ф. Зіса). Найслабше в Коваліва освітлений празький побут поета, який зблизив його з українською елітою в тогочасній Празі (О. Олесь, Д. Дорошенко, О. Колесса, В. Щербаківський, О. Ольжич, О. Лятуринська, О. Стефанович та ін.), де він між своїми слухачами на обох університетах мав чимало українських студентів та де 1943 р. у видавництві Ю. Тищенка вийшла його філософськи конципована збірка "Каравели". Зараховувати до неокласики всі вірші цієї збірки аж ніяк не можна, бо ж, наприклад, поема "Жанна

digitized by ukrbiblioteka.org

д'Арк" і бойовий вірш "Ми", в якому експансивність Блокових "Скифів" трактується з українських позицій, своєю динамікою тяжіють до неоромантики. Саме ця внутрішня напруга вірша й становить стиль, що його по-своєму розуміли М. Орест і Ю. Шерех, на яких посилається Ю. Ковалів. Але його генеза українського неокласицизму, багатого на старокиївські бароккові традиції, науково виправдана й заслуговує на повне визнання. Він, здається, перший звернув на це увагу.

Те, що упорядник мав під рукою I, II і IV томи творів Ю. Клена, видані у Торонто в 1957 — 1960 рр. за редакцією Є. Маланюка, не лишень текстологічно полегшило його працю, а й допомогло йому глибше вникнути в творчу лабораторію поета, бо ж це видання було докладно коментоване. У примітках Коваліва щодо німецьких поезій Клена-Бурггардта допущена, однак, контроверзія. На с. 446 сказано, що вони, як і позазбіркові вірші, українські й російські, друкуються в оригіналі, але на с. 374 — 375 знаходимо їх у... перекладі впорядника. Все-таки слід було спершу опублікувати їх "в одежі автора", тобто по-німецькому, а потім уже, поруч, у перекладі, і то, бажано, доладнішому.

У примітках Ковалів використав, як пише, "частину авторського коментаря Ю. Клена". Видавнича практика вимагала, одначе, використати його повністю, додаючи, де треба, власні пояснення. Безпідставно Ковалів не включив до примітки "Жанна д'Арк" її первісного німецького варіянту, поданого автором у "Каравелах" на с. 137 — 138. Це саме стосується й закінчення Вергарнового вірша, що його Клен наводить по-французькому в прим. до с. 98, та уривку з вірша Р. М. Рільке, що стосується цієї ж Кленової "Мандрівки до сонця". Деякі гасла у примітках надто уривчасті, аж просяться на глибше пояснення: Лесбія, Володимир, Маркіз де Сад, М. Мухин та ін.

Поспіх, що супроводжував видання Коваліва, не дав комплексного погляду на творчість Ю. Клена. Варт було включити до книги й пару його новел, кілька нарисів та літературно-критичних праць, не кажучи вже про бібліографію критичної літератури, так потрібної для подальших дослідників. Коли б Ковалів звернувся до людей, які особисто були знайомі з Ю. Кленом — О. Бурггардтом (а таких він знав), то міг би збагатити своє видання кількома ще не публікованими творами талановитого поета і вченого.

Концепція видань творів діяспори й дисидентів мала б бути художньо-дослідницька, тобто, крім оригінальної поезії, мала б охоплювати й твори інших жанрів, спогади й критичні матеріяли про авторів, бібліографію критичної літератури, а по змозі й фотоматеріяли. Такого характеру видання реалізуються на Заході, зокрема в ЧСФР (твори Б.-І. Антонича, Д. Фальківського, Є. Маланюка, О. Ольжича). В умовах паперової кризи, коли про нове перевидання творів можна лише мріяти, такі публікації вможливлюють комплексне ознайомлення з творчістю того чи того автора, спонукують до глибшого їх дослідження.

Отож, попри певні недоліки, "Вибране" Ю. Клена, впорядковане Ю. Ковалівим, треба привітати. "Сьогодні, — пише упорядник, — поетична спадщина Юрія Клена приходить у цілісну й неподільну українську літературу. Завдяки його творчості, не урвалася неокласична лінія розвитку нашої поезії. Незалежний у поглядах, принциповий і палкий поборник загальнолюдських цінностей, він усе своє життя, весь свій талант віддав Україні..." Разом з ним продовжували цю лінію й боролися живим словом за волю України поети празької школи, а після другої світової війни — такі поети, як С. Гординський, М. Орест (брат М. Зерова), Б. Кравців, І. Качуровський, Б. Олександрів, В. Лесич, В. Барка та ін. Деякі з них, а з ними і Ю. Клен, включились до української літератури "другої еміграції".

Братислава

---

[1] Журнал узагалі зробив чимало для ознайомлення своїх читачів із творчістю української діяспори. Там з'явилися, зокрема, публікації про О. Олеся в № 31 і 32/1987; про С. Гординського в № 16/1989; про О. Ольжича в № 29/1989; про Є. Маланюка в № 47/1989; про Л. Мосендза в № 18/1990; про І. Качуровського в № 41/1990 тощо.

[2] Див. про це: *Д. Дорошенко.* Володимир Антонович. — Вид-во Ю. Тищенка, Прага, 1942. — С. 7 — 8 і далі.

Володимир ЗАМЛИНСЬКИЙ

МЕХАНІЗМ ТЕРОРУ ГОЛОДОМ

Станіслав Кульчицький. Ціна "великого перелому". — К., 1991, 432 с.

Історії колективізації в Україні присвячено десятки монографій і сотні статей. Однак дослідники завжди були змушені дотримуватися установлених офіційних висновків, першооснова яких корінилася у сталінському "Короткому курсі" історії ВКП(б). Державна партія ретельно слідкувала, щоб у дослідженнях учених не промайнула якась крамола, яка могла б спотворити красиву легенду про селянський шлях до заможного життя через колгоспи. Навіть у доповіді М. С. Горбачова на урочистих зборах, присвячених 70-річчю Жовтневої революції (листопад 1987 р.), колективізація розглядалася як найважливіший елемент соціалістичного будівництва, як історичне досягнення правлячої партії.

Однак у грудні 1987 р. керівники партії змушені були крізь зуби визнати замовчуваний упродовж 55 років факт голоду 1933 р. У світлі цього факту писати про колективізацію, використовуючи застарілі стереотипи, вже не можна. Потрібно оцінити її заново, спираючись на колосальну кількість замовчуваних раніше фактів.

Книга Станіслава Кульчицького є першим грунтовним дослідженням на тему колективізації, яке вийшло в нові часи. Це солідна наукова монографія, що послідовно аналізує події в українському селі, починаючи з року "великого перелому". Саме так Сталін назвав 1929 рік, який дав старт процесові насильницької колективізації мільйонних мас селян-власників.

Яка була ціна "великого перелому"? Автор ставить це питання й послідовно на нього відповідає. Центр ваги монографії лежить у найбільшому за обсягом розділі під назвою "Голодомор". Власне, це і є відповідь на питання про ціну "великого перелому".

Вся радянська історіографія досі описувала процес колективізації як послідовне втілення в життя настанов, сформульованих Леніним і включених у програмні документи правлячої партії ще на початку 20-х років. Не скутий уже цензурними умовами, С. Кульчицький спромігся підійти до проблеми від фактичного матеріалу. Це дозволило йому показати процес колективізації як боріння двох позицій: позиції державної партії, що в сталінську добу наполегливо домагалася реалізації своїх програмних положень про повсюдне насадження радгоспів і комун, а також позиції селянства, яке різними засобами опиралося відчуженню своєї власності. В реальній дійсності переміг середній шлях: партії не вдалося накинути селянству комунізацію, а селянству не вдалося захистити свою власність.

Розглядаючи це питання з погляду теорії, Кульчицький фіксує провал спроб Сталіна покласти край ринковій економіці й налагодити прямий безгрошовий продуктообмін між містом і селом, як того вимагала комуністична доктрина. Партії довелося допустити існування ринкової торгівлі за цінами попиту та пропозиції, — задля милозвучності її охрестили "колгоспною торгівлею". Довелося відмовитися від безрозмірного хлібозаготівельного плану, який мав абсолютну схожість із ленінською продрозкладкою, і встановити від 1933 р. для колгоспів і одноосібників

digitized by ukrbiblioteka.org

фіксовані платежі податкового характеру у натуральному вигляді. Довелося відмовитися (починаючи з 1934 р.) від карткової системи розподілу продукції серед населення міст і робітничих селищ. Довелося, нарешті, по-справжньому подбати про зміцнення грошової одиниці. З іншого боку, селянам під тиском держави довелося дати згоду на утворення сільськогосподарських артілей, які мали два обличчя: громадське господарство, повернуте до централізованої планової економіки, і присадибну ділянку, повернуту до колгоспного ринку.

Чи була колективізація неминучою за умов радянської влади? У першому розділі монографії автор зосереджується на обгрунтуванні відповіді на це непросте питання і доходить цікавих висновків.

Запроваджуючи у 1921 р. нову економічну політику, партія змушена була відійти на практиці від комуністичної доктрини, в тому числі від її найважливішого елемента — курсу на колективізацію сільського господарства. Аналізуючи статтю В. І. Леніна "Про кооперацію", Кульчицький доходить висновку, що на початку 1923 р. засновник партії більшовиків у завуальованій формі відцурався від комуністичної доктрини також і в теоретичному аспекті. Головним у новій концепції кооперативного соціалізму було те, що партія повинна була відмовитися від узурпації селянської власності державою під виглядом колективізації і будувати стосунки між націоналізованими "командними висотами" та кооперованим сільським господарством через ринок.

Ми не маємо достатніх документальних доказів, щоб сприйняти вищенаведені положення як істину в останній інстанції. Безсумнівним, однак, є те, що Ленін відмовився від попередніх поглядів на соціалізм і не наполягав на колективізації селянських господарств.

Зрозуміло, що кооперативний соціалізм Леніна був нереалізованою альтернативою комуністичній доктрині. Аналізуючи офіційні партійні документи, автор показує, що теза про колективізацію як про шлях до соціалізму знову виринає в них 1925 р. Не виступаючи проти необхідності кооперування, щоб не суперечити конкретним вказівкам засновника партії, нові лідери навмисно спотворювали природу кооперативу, прирівнюючи його до комуни або артілі. За винятком групи Бухаріна, вони не сприймали неп як довготривалу політику і прагнули якнайшвидше повернутися до реалізації комуністичної доктрини. Рік "великого перелому" якраз і ознаменував повернення до цієї політики.

Аналізуючи конкретні вияви політики, розпочатої керівництвом партії на чолі зі Сталіним у 1929 р., Кульчицький доводить, що в усьому, крім термінології, вона була тотожна політиці 1918 — 1920 років. Термінологія стала іншою тільки тому, що перший комуністичний штурм провалився.

До нового наступу на селянство Сталін готувався заздалегідь і надзвичайно ретельно. У монографії наводяться факти такої підготовки: зміцнення комнезамів як "опори партії на селі", вилучення зброї, що залишалася в сільській місцевості від часів війни, економічний тиск на селян-власників, політика активного протиставлення різних соціальних або навіть майнових груп сільського населення.

Окремо розглядається в монографії криза колгоспного ладу, яка виникла під час його становлення в результаті політики безперервного пересмоктування ресурсів із села в місто. Якщо раніше ця політика здійснювалася через ринок, за рахунок "ножиць цін" (які "відстригали" чи не половину виторгу селян від продажу сільськогосподарської продукції), то з утворенням колгоспів держава дістала можливість безпосередньо вилучати продукцію в натуральній формі. Це кількаразово збільшило вилучення національного доходу, що вироблявся в сільському господарстві. Колгоспну продукцію вивозили тепер просто з полів. У монографії встановлюється, що в 1930 — 1932 рр. практично вся вироблювана в колгоспному господарстві продукція відчужувалася, і селяни змушені були харчуватися за рахунок мізерних запасів із присадибної ділянки. Змушені задурно працювати в колгоспі, селяни тільки вдавали, що працюють. Фактичний саботаж колгоспної праці, особливо в Україні та на Кубані, де не звикли до общинного колективізму, призводив до колосальних і дедалі більших втрат сільськогосподарської продукції. За таких умов всі заходи щодо

організаційно-господарського зміцнення колгоспів, — а в літературі про них писали багато, — залишалися на папері. Велика увага надається також органічним вадам в управлінській сфері на всіх рівнях — від колгоспного до республіканського. Автор підводить до висновку про те, що дезорганізація колгоспного ладу, викликана його кризою, зростала від року до року й у 1932 р. кількість перетворилася на якість: село вже не могло витримувати тиску держави, яка вимагала від селян виконувати щораз вищі зобов'язання.

У центрі уваги автора — голодомор. Показано картину господарської розрухи, викликаної накинутими селу протиприродними виробничими відносинами, деградації продуктивних сил сільського господарства в результаті руйнування селянських дворів як господарських одиниць і депортування у віддалені регіони країни сотень тисяч репресованих селян. Господарська розруха вимальовується в конкретних узагальнюючих статистичних показниках, які досі не були відомі читачеві.

Надзвичайна хлібозаготівельна комісія на чолі з головою Раднаркому СРСР В. Молотовим, що в листопаді 1932 р. — січні 1933 р. плюндрювала українські села, не залишила в архівах будь-яких слідів своєї руїнницької роботи, бо не мала власного апарату та діловодства. Проте автор досить детально висвітлює методи її роботи й ті наслідки, до яких призводило виконання усних вказівок високого начальства. Партійно-державне керівництво України на чолі з С. Косіором, В. Чубарем і Г. Петровським, — бажало воно того чи не бажало, — змушене було виконувати чіткі вказівки сталінських підручних Молотова і Кагановича, які час від часу виїжджали в Україну з інспекційними поїздками.

Кульчицький докладно простежує механізм організації штучного голоду, вірніше, — по-державному зорганізованого терору голодом. До хлібозаготівельної акції було залучено сотні тисяч людей, а на кожне окреме село припадало по кілька десятків "заготівельників". Хто вони були? Апаратні працівники всіх установ, міська й сільська інтелігенція, рядові комсомольці та комнезамівці, не кажучи вже про особовий склад ДПУ, міліції, військ НКВС.

Простежується механізм терору голодом, який дістав юридичне обгрунтування у постановах ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. і РНК УРСР від 20 листопада цього самого року з однаковою назвою: "Про заходи до посилення хлібозаготівель". У цих постановах містився зловісний пункт про натуральні штрафи (м'ясом, картоплею тощо), якими обкладалися боржники по хлібозаготівлях, якщо вони не мали хліба. А боржниками була переважна більшість колгоспників і одноосібних селян України, і практично ніхто з них не мав уже запасів хліба... Можна собі уявити, в якому становищі опинялися селяни, коли в них у зимові місяці 1932 — 1933 рр. конфіскували всі продовольчі запаси: до нового врожаю було далеко, базарну торгівлю заборонили, продовольчих карток, як міські жителі, вони не мали, возити продовольство з інших республік не дозволялося...

Наприкінці 1992 р. за редакцією С. Кульчицького у видавництві "Наукова думка" вийшов у світ фундаментальний збірник архівних документів "Колективізація і голод на Україні (1929 — 1933 рр.)". Аналіз цих документів ми знаходимо в його монографії. Власне, велика частина монографії побудована на матеріалах збірника. У монографії враховано також матеріали збірника "Голод 1932 — 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів", який з'явився в "Політвидаві України" 1990 року. Стаття Кульчицького "Трагічна статистика голоду" з цього збірника практично без змін передруковується в рецензованій монографії. Нарешті, серед джерел, на які посилається С. Кульчицький, ми бачимо тритомник спогадів, зібраних і проаналізованих науково-дослідною групою під керівництвом Дж. Мейса, що працювала у складі комісії американського конгресу з голоду 1932 — 1933 рр. в Україні.

Зрозуміло, що джерельна база монографії не обмежується виданнями, які тепер доступні кожному науковцеві. С. Кульчицький використав і багато інших першоджерел. З подивом можна пересвідчитися, що в 1932 — 1933 рр. у газетах друкувалося багато інформації про терор голодом.

digitized by ukrbiblioteka.org

Наприклад, автор наводить інформацію з ровеньківської районної газети, де докладно перелічено їстівні припаси, конфісковані в сім'ї Кондакових (с. 291 — 292). Конфіскацію здійснено під час обшуку, а мотив такий: "Кондаков не дбав, щоб здати лишки державі, і цим, безумовно, робив злочин".

У монографії С. Кульчицького ми зустрічаємо повний перелік причин голоду 1932 — 1933 рр. Це — й надмірні хлібозаготівлі, й деградація виробництва, яка мала власні причини (теж докладно проаналізовані). Серед глибинніших причин — сама насильницька колективізація, застосування всіх сил могутньої держави з метою реалізувати умоглядні уявлення про комунізм у програмі РКП(б) 1919 року (до речі, формально чинній аж до 1961 р.). Однак чи знайшов автор документи, які пояснюють, чому мала місце конфіскація всіх їстівних припасів у сільського населення України та Кубані? Ні, організатори терору голодом не залишили слідів. Ми до подробиць знаємо, як робили голод, бо виконавці потребували точних указівок. Ми зовсім не знаємо, чому робили голод, бо виконавці таких роз'яснень не потребували.

І все-таки С. Кульчицький робить свій висновок, який звучить досить переконливо: "Під виглядом хлібозаготівельної кампанії на величезній території України й Північного Кавказу було розгорнуто небачений терор голодом, щоб навчити тих, хто залишиться живий, "уму-розуму" (вислів С. В. Косіора), тобто сумлінній праці на державу в громадському господарстві колгоспів" (с. 358). Цей висновок підкріплюється всіма основними сюжетними лініями рецензованої монографії.

На закінчення треба вказати на деякі питання, що в монографії лишаються недостатньо роз'ясненими.

Очевидно, автор переоцінює значущість ленінської концепції кооперативного соціалізму. Його висновки про еволюцію поглядів Леніна побудовані на простому силогізмі: існування кооперації, на відміну від колгоспів, неможливе в позаринковій економіці; кооперація, як став твердити Ленін у 1923 р., тотожна соціалізму; отже, соціалізм можливий у ринковій економіці. Таких висновків не робив навіть М. Бухарін, який не раз висловлювався з приводу прихованого змісту праці "Про кооперацію".

Переоцінка концепції кооперативного соціалізму безпосередньо пов'язана з ідеалізацією нової економічної політики. Аж до недавнього часу (а Кульчицький закінчив роботу над текстом монографії у 1990 р.) усі ми переоцінювали політичний потенціал непу. Треба все-таки визнати, що становище, яке склалося після 1921 р., мало всі ознаки економічної нестабільності. Перед РКП(б) тоді стояла дилема: або відмовлятися від "командних висот" в економіці, тобто відпускати промисловість і транспорт у вільне плавання в ринковій економіці, або включати в централізовану планову економіку сільське господарство методами його колективізації. Зрозуміло, що відмовлятися від економічної диктатури партапаратники (й ті, що гуртувалися навколо Сталіна, й прибічники Троцького, і послідовники Зінов'єва та Каменєва) не бажали. Результат відомий.

Треба нарешті розв'язати питання про кількість жертв голоду. У рецензованій книзі, як і у згаданому вище збірнику архівних документів, Кульчицький указує, що кількість безпосередніх жертв голоду не менша від 3 млн. чоловік і не більша від 3,5 млн. Враховуючи катастрофічне зниження народжуваності під впливом голоду у 1932 — 1934 рр., він оцінює загальні втрати населення України максимальною цифрою 5 млн. чоловік. Ще мільйон можна додати на втрати населення Північного Кавказу, у багатьох районах якого українське населення переважало. Тим часом у виданнях західної діаспори — інший діапазон втрат: від 7 до 10 млн. чоловік. Різниця настільки істотна, що потрібно висловитися з цього приводу в науковій літературі. Не будучи демографом, рецензент цього зробити не може. Треба тільки звернути увагу на те, що Кульчицький використовує в своїх розрахунках, методику яких він наводить, дані репресованого перепису населення 1937 р. Без них справді не можна обійтися, коли вивчаєш проблему втрат від голоду 1933-го.

Юрій АНДРУХОВИЧ — поет, прозаїк, перекладач, автор трьох поетичних збірок та роману "Рекреації", опублікованого минулого року в "Сучасності". Живе в Івано-Франківську.

Ніколай БЕРДЯЄВ (1874 — 1948) — видатний російський філософ, родом із Києва. Після жовтневого перевороту 1917 року емігрував до Франції. Автор численних філософських праць, перекладених багатьма мовами світу.

Чеслав МІЛОШ — видатний польський поет і есеїст, лауреат Нобелівської премії. Живе у США.

Кость МОСКАЛЕЦЬ — поет, прозаїк, бард, автор збірки віршів "Думи" та численних публікацій у часописах. Живе в Бахмачі на Чернігівщині.

Ольга ПЕТРОВА — художниця, мистецтвознавець, професор Київського художнього інституту.

Мирослав ПРОКОП — визначний діяч націоналістичного руху, учасник оунівського підпілля під час польської та німецької окупацій, один із лідерів середовища УГВР, редактор і автор багатьох українських видань в еміграції.

Володимир РОЖКО — працівник Державного архіву Волинської області. Живе у Луцьку.

Остап ТАРНАВСЬКИЙ (1917 — 1992) — поет, перекладач, літературний критик. Упродовж тривалого часу очолював Об'єднання українських письменників "Слово", живучи в США.

Набрано на комп'ютерному комплексі "Сучасності".
Надруковано на комбінаті друку видавництва "Преса України".
252047, м. Київ, просп. Перемоги,50.
Друк офсетний. Зам. 0144111

digitized by ukrbiblioteka.org

НАЙНОВІШЕ З БІБЛІОТЕКИ "ПРОЛОГУ" І "СУЧАСНОСТИ"

Патріярший архимандрит о. Іван ГРИНЬОХ:
ПРАВОСЛАВ'Я І КАТОЛИЦТВО / ORTHODOXY AND CATHOLICITY
Ньюарк (Нью-Джерзі): В-во "Пролог", 1991, 2 вид., 32 стор.; з ілюстрованими обкладинками. Ціна: 4,00 доляри (плюс порто).
Наша найновіша публікація — друге поширене видання праці о. д-ра І. Гриньоха українською та в перекладі англійською. В "Передньому слові" монсиньйора о. Степана Гриньоха, між іншим, читаємо: "Після 73 років релігійного переслідування і невимовного терпіння Свята Церква-Мати в Україні знову страждає з приводу болючої дійсності: Її діти — поділені, сваряться з приводу назв — "православний" і "католицький". Мета праці о. І. Гриньоха — вказати на шлях до порозуміння між вірними Христової Церкви на Україні та в діяспорі. А переклад англійською робить її доступною для широкого світу вірних і зацікавлених осіб українського чи неукраїнського роду на Заході.

СВІТИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Редактори: Лариса М. Л. Залеська-Онишкевич, Л. Рудницький, Б. Певний, Т. Гунчак. Передня стаття — Ю. Шевельов.
Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто—Львів: Записки Наукового товариства імені Шевченка (Філологічна секція, т. 214), Бібліотека "Прологу" і "Сучасности" (ч. 191.4), 1991, VIII+488 стор.; у твердій обгортці, оформлення — Б. Певний; наклад: 2.000.
Ціна: 29,95 ам. долярів (плюс порто).
Спільне видання Наукового товариства імені Шевченка в США та В-ва "Пролог", зготоване до друку головно членами редакції журналу "Сучасність". Цей збірник до справ шевченкознавства містить праці, більшість яких "... були зачитані на кількох останніх шевченківських конференціях [організатори: НТШ, Українська Академія Наук у США, Український науковий інститут Гарвардського університету]. Деякі з них були надруковані у шевченківських числах журналу "Сучасність"..." До збірника ввійшли ілюстрації, покажчик імен, додатки.

Люба Комар: ПРОЦЕС 59-И
Ньюарк (Нью-Джерзі): В-во "Пролог", 1991, 2 вид., 75 стор.; безкислотний папір. ISBN 0-9628724-1-5 Ціна: 5,00 ам. долярів+порто.
Спогад підсудної з розправи у Львові "караючою рукою радянського правосуддя" 17—19 січня 1941р. над 59 молодими українцями, членами ОУН. Авторка дає перебіг політичного процесу, описує ув'язнення, транспорт на схід і втечу з тюрми в Бердичеві.

Замовлення на публікації В–ва "Пролог" висилати на адреси:

В Європі:
Prolog / Mr. T. Kuzio
74 Nibthwaite Road
Harrow, Middx. HA1 1TG
GREAT BRITAIN

У всіх інших країнах:
Prolog / Mr. Y. Smyk
P. O. BOX 1084
S. ORANGE, NEW JERSEY 07070
U S A
1 (800) 458-0288

ISSN 0585-8364. Сучасність. 1993. № 1. 1—168

СУЧАСНІСТЬ

ЧИТАЙТЕ В НАСТУПНОМУ ЧИСЛІ

Іван СЕМЕНЕНКО
Поезії

Юрій АНДРУХОВИЧ
Московіада
Роман жахів
(Закінчення)

Ісайя БЕРЛІН
Націоналізм: знехтувана сила

Дмитро НАЛИВАЙКО
Рецепція України в Західній Європі XVI — XVIII ст.

digitized by ukrbibliotekа.org